

SZERZŐINK

Bächer Iván (1957–2013)	író, publicista
Balassa Péter (1947–2003)	esztéta
Bársony János	szociológus, kisebbségkutató
Donáth László	evangélikus lelkész
Erdélyi Lajos	fotográfus, újságíró
Füzéki Bálint	pszichiáter
B. Gáspár Judit	pszichológus
Holló Imre (1898–1964)	orvos
Koczor Tamás	evangélikus lelkész
Lászlóffy Julianna	pszichológus
Lőrincz Borbála	egyetemi hallgató
Ludassy Mária	filozófus
Mártonffy Marcell	irodalomtörténész, teológus
Murányi Gábor	újságíró
Óze Sándor	történész
Pamer Nóra (1924–2011)	régész, építészettörténész
Pfitzner Rudolf	pszichiáter
Ribáry Márton	filológus, eszmetörténész
Franz Rosenzweig (1886–1929)	vallásfilozófus
Süveges Gréta	egyetemi hallgató
Szilágyi Ákos	költő, esztéta
Paul Tillich (1886–1965)	evangélikus teológus
Várdy Péter	filozófiatörténész
Varga Mátyás	bencés szerzetes, költő

Donáth László

Hamu és hazugság

A zsidóság számára különös csengése van a szónak: fogság. S azoknak is, amelyek e valóság vonzaskörébe esnek: menekülés, üldözés, deportáció, szétszóratás, száműzés. Mintha Isten nem örömeiben teremtette volna a zsidót. A zsidónak nincs hazája, mindig és mindenütt hontalan, gyűtment. Ha nem az, még veszedelmesebb, asszimilációval rejtí idegenségét. Pedig tudnia kell: zsidó nem lehet nem zsidó. Isten rendelte sorsa az idegenség.

Jézus zsidó volt. Nem azért, mert Pilátus akként ítélte meg. S annak ellenére, hogy Kajafásék már régen nem tartották maguk közé valónak. Inkább azért, amit János így ír evangéliuma kezdetén: „saját világába jött, és az övéi nem fogadták be őt” (Jn 1,11). Ez az igazi idegenség.

Egyiptom földjén, a szolgaság házában Jákob leszármazottai tudták, nem ez a Kánaán, nem ez az a föld, amelyet atyáiknak ígért az Örökkévaló. Tudták, és hordozták rabszolgálatüket. A húsért, amelyet megettek, s amelyet másnap is enni vágytak. A hagyomány szerint többségük elvegyült – egyiptomivá lett. Mózes a pusztában a semmiből, a senkiből teremtett új, hont foglalni képes népet. Bírák, királyok és próféták próbálták a puszták népét szent gyülekezetté tenni. Soha nem ment. Hisz a zsidó is ember: amikor közvetlen demokráciában élt, királyt akart. S lett annyi despota, egymást gyilkoló s eláruló kizsákmányolója e népnek, mintha elfeledte volna: szabadnak született, a szent nép egyetlen feje az Isten.

A babiloni fogság a Kr. e. 6. század elején csupán 70 évig tartott. Rettenetessé következményei miatt lett. Bár az e fogságból hazarendettek, az egykor deportáltak unokái és dédunokái felépítették a templomot

és a várost, függetlenségük mindig rész szerinti volt. Sokan pedig nem akarván újonnan kezdeni az életet, maradtak e régi-új birodalomban, sorsuk előképe lett a hat száz év múlva bekövetkező nemzeti tragédiának, a diaszpóralétnek, amely mindmáig kiváltképpen normája és formája a létező judaizmusnak.

A babiloni fogság nagy névtelen prófétája, kinek művét Ézsaiás könyvéhez csatolták, hosszan és ironikusan ír arról, miért s mekkora bolondság a bálványimádás. Mikor barátom, Magyar Fruzsina tavasszal megkért, hogy a Szabadság téren mára felállított „megszállási emlékmű” ellen tiltakozókhoz szóljak, őt idéztem: „Aki hamuban gyönyörködik, azt félrevezeti saját megcsalt szíve. Nem mentheti magát, és nem mondhatja ezt: Csak hazugságra támaszkodtam!” (Ézs 44,2)

Nemcsak az bálványimádó, aki felállva hangosan tapsol, aki, ha kell, belép a pártba vagy az egyházba, aki szentek szobra előtt térdepel, vagy aki a maga képére és hasonlatosságára formálva környezetét, imádatja

magát. Bálványimádónak nem születik senki. De bárki azzá teheti magát, ha lemond arról, hogy kritikusán közeledjék mindenhez, ami tárgy, s amihez köze van. Luther, Kálvin és Szervét óta tudjuk, legkevésbé a hitünk az, amit átengedhetünk a másíknak. Mindent meg kell vizsgálunk, s amit ellentétesnek találunk Szentíráshoz kötött lelkiismeretünkkel, azt nem támogathatjuk. Senki nem dönthet sem helyettünk, sem a mi nevünkben. A szabad szellemi vizsgálódásnak nincs sem feltétele, sem alternatívája: minden ember veleszületett és elidegeníthetetlen méltóságához tartozik hinni, eszmélni, szólni. Ez az ember istenarcúságából következik. Az állam azonban nem isteni teremtés. Az ember rendje, s mint ilyen, kezdettől fogva és minden formájában a bűn átka alatt áll. Jó nem lehet, csak kevésbé rossz, amennyiben a szegényeket, a kiszolgáltatottakat, az árvákat menti. Az állam, amely az óvodától az egyetemig a neki való engedelmességre akarja szoktatni ifjú polgárait, potenciális bálványimádókat nevel. Csak őt imádó, csak őt szolgáló lényeket – akik nem azért gyűlölik a tőlük eltérőket, mert azok bármi rosszat tettek, hanem mert vannak. Hittan, cserkészlet vagy úttörőmozgalom – mint azt a 20. század totalitarizmusai bebizonyították – a bálványimádó hatalom spirituális abúzusának helyévé és formájává tehető. Második Ézsaiás tudta, ha hazatérésre akarja buzdítani övéit, meg kell szabadulniuk azoktól a lelki terhektől, amelyeket önként vagy kényszer hatására magukra vettek a száműzetésben.

Martin Buber megrendítő esszéjét szentelt e prófétai aktivitásnak.¹ Kettős illúzió fenyegeti az útra kelőt. Nem elég azt elvetni, ami Babilonhoz köti, azt is hagyni kell, ami Babilonban megtartotta a hitben. A diaszpóralét emlékezése a nemzeti létre addig eleven és

szükséges, míg a diaszpórában él valaki. Aki hazatalált, az kiszabadult a személyes hit- és sorsközösség e kötelezettségéből. Aki azonban nem akar kiszabadulni, az bálványt csinál a diszpóralétből, s a fogságélmény bátortalan személyes élni vágyása fölél kerekedik. Ő a hamuban gyönyörködő, itt is, ma is.

Mily pontos a próféta szava: „aki hamuban gyönyörködik, azt félrevezeti saját megcsalt szíve”. A bálványimádó személyesen felelős, akár maga csinálta bálványát, akár rábólintott. A bálványimádó kizárólag a maga áldozata, annál inkább, minél jobban gyűlöli azokat, akik elvetik a bálványokat, az övét is. Különös módon a világ hemzseg a bálványimádóktól. Bálvány lehet bármi, a primitív önkény csak uniformizálja a narcisztikus fantáziát. Nem így a bálványokat elvetők, ők mintha tényleg egy vérből és lélekből származnának. Gyakran szkeptikusnak vagy ironikusnak tünnek, pedig csak a szívükre vigyáznak. Akár Istennel szemben is, mint Jób vagy Jeremiás vagy Jézus. Bizonyára lehet őket jámbor lélekkel is olvasni, nekem ez soha nem ment. Jeremiás és Jób csak Istennel pöröl, ellenségeik és barátaik cselekedetei csupán illusztrációk. Luther úgy mondaná, hogy nyilvánvalóvá válják Isten szentségének semmitől sem függő volta: azt tesz, amit akar. Nem azért, mert jó, s nem azért, mert rossz, hanem hogy kiderüljön: nem fér bele a gondolkodásunkba. Nem azt akarja, hogy imádjuk és engedelmeskedjünk neki, hanem azt, hogy megbotráncsozzunk. Bizarra? Az, de ez az ember egyetlen lehetősége, hogy legalább a Sátánt, a gonoszt felismerje. Jézus végig példázatokban beszél Istentről, s nem magyaráz meg semmit. Aki olvassa a törvényt, és ismeri a prófétákat, az érti meg példázatait. Nem az agyával, nem racionális érdekei és személyes haszna elővételezhető maximalizálásával, hanem elsősorban a szívvel. Hiszen minden attól függ, ki csalja meg a szívünk. Vagy ellenkezőleg: kin csüngünk a szívünkkel.

¹ Martin Buber: A szenvedők Istene. In Martin Buber: *A próféták híve*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1998, 247–284.

Ez a világ a bálványok világa. Imádni akarunk, s még inkább imádvá lenni, s alig-alig vesszük észre, hogy a bitangok újra rabolni és gyilkolni vágnak. A gonosz itt van bennünk és közöttünk, mint kétezer meg száz meg hetven meg ötven éve. S míg ember él a földön, itt is marad. Az embernek csak arra van lehetősége, hogy szembeszálljon vele. Ne tűrje a hazudozást, a méltánytalanságot, méltóságának bármiféle semmibe vételét, maga és mások szívének megcsalását.

Amikor Titusz 70-ben lerombolta a várost s benne a templomot, s fél évszázad múltán Judea provincia maradéka is szétszórattott, senki nem hihette, hogy 1800 évvel később Herzl Tivadar kitalálja a vallás ellenében megmaradtak új hazáját, ahova – bárhol élt is addig – hazamehet, aki zsidónak tartja magát. Többé nem áll a nyomorult bolygó zsidó mítosza. Van föld, van nép, van nyelv, ha nem is tejjel-mézzel folyó Kánaán, de otthon. Annak dacára, hogy hatmillió európai zsidót elpusztítottak a saját megcsalt szívüktől félrevezetett kultúrnemzetek.

De mi, Jézus barátai és tanítványai, gyüttmentek vagyunk. A mi országunk „nem e világból való” (Jn 19,36), idegenek és vándorok maradunk, míg csak élünk. Bármelyik földet, országot, kultuszt és kultúrát tartunk is magunkénak, van ennél fontosabb. Mi nem csupán tükörbe vagy a mások arcába akarunk vidám szemmel nézni, hanem így akarunk megállni Isten színe előtt. Együtt a zsolnárossal, Lutherrel és József Attilával mondjuk:

„Él, áll az Ige igazul,
Akárki vesse-hányja.
Táborainkra száll az Úr
Szent Lelke, adomány.
Jóhír, nő, család,
Jószág, test, világ
Veszhet – vihetik
Veszendő kincseik’ –
Miénk marad az Ország.”

Paul Tillich

A remény joga*

Paul Tillich életében és életművében döntő szerep jutott a zsidósággal való kapcsolatnak személyes, intellektuális és teológiai szempontból egyaránt. Az e kérdés iránt tanúsított fiatalkori érdeklődésének a Kairosz-körhöz való kapcsolódása vetett véget az 1920-as években. Itt ismerkedett meg Adolf Löwével és Martin Buberrel, akik életre szóló szellemi partnerei és barátai maradtak. Kritikusai általában úgy tartják, hogy Tillich zsidósággal kapcsolatos teológiai felfogását itt szerzett felismerései döntő módon, mindvégig rendező-elyként határozzák meg. E felismeréseknek pedig nemcsak számos tematikus írás köszönhető, hanem egész teológiai rendszere kialakításában meghatározó szerepe volt. Tillich szerint a holokausztal kapcsolatos keresztény bűnbánat megfelelő formájának olyan mélységű és komolyságú gyászmunkának kell lennie, amely képes megváltoztatni a dogmatikai állítások és hangsúlyok rendszerét. Az alábbi írás Paul Tillich halála évéből származó egyik ígéhirdetése.* Bár bőségesen választhatunk volna a holokausztra emlékezve ennél tematikusabb szöveget is tőle, az ígéhirdetésből a zsidók és keresztények vallási életét egyaránt közelről érintő reménység motívumán át jó pillanatképet kapunk a szerző teológiai gondolkodásáról.

(Béres Tamás)

Néhány éve a humanista és marxista filozófus, Ernst Bloch a reményről szóló kétkötetes művel vált ismertté, amely az egyéni, személyes reményt és a közösségek és társadalmi mozgalmak reményét is tárgyalta. Felismerte, hogy minden embert, ameddig csak él, a remény vezérel.

* A prédikáció megjelent a *Theology of Peace* (A béke teológiája) kötetben, szerkesztette Ronald H. Stone. Louisville, Kentucky, Westminster John Knox Press, 1990. URL: <http://www.religion-online.org/showarticle.asp?title=62>

Ha magunkba és az emberi történelemre nézünk, el kell ismernünk, igaza van. Csoválkozhatunk is, hogy a tudósok és a teológusok milyen ritkán beszélnek a reményről, annak gyökeréről és létjogosultságáról. Nem kérdezik rá, milyen erő hozza létre és tartja fenn a reményt minden racionalitás ellenére is. Ellenkezőleg: leértékelik, vágyalomnak vagy utópisztikus fantáziának titulálják.

De remény nélkül senki nem élhet – vonatkozzék akár a legkisebb dologra –, ez adhat csöppnyi elégedettséget a legszörnyűbb körülmények között is, szegénységben, betegségben, társadalmi összeomlásban. Remény nélkül a jövő felé húzó erő tűnne el az életünkből, s vele együtt az élet is oda veszne. Végünk a kétségbeesés lenne – ez a szó eredetileg reménytelenséget vagy halálos érdektelenséget jelent. Ezért teszem fel ma a kérdést: van-e jogunk remélni? Van-e igazolható reménye mindannyiunknak, nemzeteknek és mozgalmaknak, az emberiségnek és talán minden életnek, az egész univerzumnak? Van-e jogunk remélni mindeneknek ellenére? Minden létező mulandóságának ellenére? A halál valóságának ellenére is?

A mai textus – „reménység ellenére reménykedve hitte” (Róm 4,18) – Ábrahám hitére utal abban az isteni ígéretben, hogy „sok népnek atyjává lesz”, pedig feleségével idős korukra nem született gyermekük. Nincs még egy könyv, amelyben drasztikusabban küzdenének a reményért, mint az Ószövetségben. Az Ószövetség emberei megpróbálták fenntartani Izrael reményét a történelem számtalan katasztrófája közepette is. Később pedig egyénenként, saját személyes reménységükért küzdöttek, míg végül valóban megnőtt bennük a jelenlegi világ újjászületésébe és minden dolgok megújulásába vetett remény. Ez a kettős reménység lett a korai keresztények hite, a remény az univerzumért és az egyénért, és ez a keresztények reménysége mind a mai napig. Ez az egyház reménye „az új menny és új föld” ígéretében, és az egyén

reménye, hogy beléphet az új mennybe és az új földre.

De a reménység, mindkét testamentumban folyamatos támadásnak van kitéve. A reménytelenség támadásai kikezdi az élet értelmébe és beteljesedésébe vetett hitet. Az Ószövetség hangos az élet miatt kétségbeesők kiáltásaitól. Ott van Jób kétségbeesése, amikor így szól: „Mert a fának van reménysége; ha levágják, ismét kihajt, és az ő hajtásai el nem fogynak” – de a „köveket lekoptatja a víz, a földet elsodorja annak árja: az ember reménységét is úgy teszed semmivé” (Jób 14,7.19).

Az Újszövetségben is hatalmas küzdelem zajlik a reményért. Jézus egész életét végigkíséri, de tetőpontját akkor éri el, amikor le tartóztatása után tanítványai Galileába menekülnek. Reménytelenül mondják egymásnak, maguknak, mint az emmausi tanítványok gyönyörű történetében: „Pedig azt reméltük, hogy ő az, aki meg fogja váltani Izraélt.” (Lk 24,21). Remélték, de Krisztust keresztre feszítették. Jézus sokak által megtapasztalt spirituális megjelenésére volt szükség, hogy visszanyerhessék reményüket, ahogy Péter első levelében áll: „újonnan szült minket élő reménységre” (1Pt 1,3).

Később az egyháznak is meg kellett küzdenie a reménytelenséggel, mert a keresz-

tények várakozása Krisztus gyors visszatérésére beteljesületlen maradt, hiába teltek az évek. A hívek türelmetlenek lettek, becsapva érezték magukat. Gyülekezete ilyen tagjainak írta Pál: „Mert reménységben tartattunk meg; a reménység pedig, ha láttatik, nem reménység [...] Ha pedig amit nem látunk, azt reméljük, békességes tűréssel várjuk.” (Róm 8,24–25) Várunk. Ami azt jelenti, nem birtoklunk, de valamilyen módon mégis birtokon belül vagyunk, és ez a birtoklás adja erőnket a várakozáshoz.

A keresztények megtanultak a végre várakozni. Lassan mégis megszűntek várni. Eltűnt annak feszültsége, ők pedig megelégedtek azzal, amijük volt: Krisztussal, aki megalapította az egyházat, és ezáltal az örök élet reménységét adta nekik. Bár minden egyes alkalommal imádkozunk érte a Miatyánkban – „Legyen meg a te akaratod, amint a mennyben, úgy a földön is!” –, az a remény, hogy a földi dolgokat új rendbe lehet szedni, mégis elgyengült.

Ez a remény elleni újabb támadásokhoz vezetett, először a zsidók részéről, akik az Ószövetség prófétáival hiszik, hogy eljön egy új kor, a dolgok új rendje ebben a világban. Azt kérdezik, hogy lehetne Jézus a Krisztus, az új hozója, ha a világ pontosan úgy maradt, mint előtte volt. A démoni erők, melyek Jézus korában uralták a földet, ma is uralják. Saját évszázadunk a cáfolhatatlan bizonyíték erre. Nemcsak a zsidók beszélnek így, hanem a kereszténység kritikusaik milliói is szerte a világon, sok keresztényben aggodalmat keltve ezzel.

Ugyanakkor a világ mai tudományos és filozófiai szemlélete egyre jobban aláásta az egyén reményét az örök életre. A felső menny és az alsó pokol képzelete saját belső életünk állapotának vált szimbólumává. Az élet halál utáni egyszerű folytatódásának reménye eltűnt a halál komolyságának józan elfogadásában, és az örökkévalóság és a végtelen idő közötti teológiai különbség mélyebb megértésében. Ezt látva ma rengeteg ember, köztük sok keresztény is megtapasztalta a reménytelenség támadásait és a reménység ellenére való reménykedésért folytatott küzdelmet. Ők – és az „ők” ugyanúgy „mi” is – megtanulták, milyen nehéz megőrizni a valódi reményt. Tudjuk, hogy az embernek újra és újra át kell kelnie az „annak ellenére” szoros kapuján. Ez az átkelés fájdalmas és bátorságot követel, hiszen a reményt nem igazolja érzéki tapasztalat vagy racionális bizonyíték.

Ez vezet el minket valami máshoz, ami szintén megnehezíti a reményt. Minden bolondnak könnyű reménykedni, de a bölcsnek nehéz. Akárki ringathatja magát csalfa reménybe, de a valódi reménység ritka és nagyszerű. Hogyan különböztethetjük meg a valódi reménységet a bolond reménykedéstől?

Gyakran bizonytalanok vagyunk abban, hogy mások reménye, vagy akár a sajátunk, valódi-e vagy esztelen? Kiszámíthatjuk pon-

tosan a jövőt, és gondolhatjuk, hogy vára-
kozásainknak van alapja, aztán mégis kide-
rül, azok bolond remények voltak csupán.
És reménykedhetünk reménység ellenére
rendületlenül, de ez is nevetségessé válhat.
Mégis, helyesen reménykedtünk. Van kü-
lönbség, és ha keressük, nem marad rejtve.
Ahol őszinte reménység van, ott máris meg-
jelenik, amiben reménykedünk. Reményünk
tárgya jelen is van, meg nem is. Még nem
teljesült be, és talán soha nem is fog. De
mégis itt van, bennünk és körülöttünk, a re-
ménykedőket a jövő felé vezető erőként. Itt
és most valami elkezdődik. És ez a kezdet
valamilyen vég felé halad. A remény maga,
ha valami már valóságosan létezőben gyö-
kerezik, hajtóerővé válik, és bár nem bizto-
sítja a beteljesülést, lehetségessé teszi azt.
Ha a remény tárgyának ez a kezdete hiány-
zik, bolond az a remény.

Ha az álmódzó olyasmivé akar válni,
aminek semmi köze nincs jelenlegi állapo-
tához – sem külsőleg, sem belsőleg –, bo-
lond az az álmódzó. És bolond is ma-
rad még akkor is, ha valami furcsa véletlen
folytán megkapja, amiről álmódott, a hirte-
len sikert, gazdagságot, hatalmat, szépséget
vagy szerelmet. Erről szólnak a tündérme-
sék. A koldus, aki király lesz, bár koldusgü-
nyát hord, nemes vérrrel bír. Azoknak, akik
hasonló realitások hiányában álmódoznak,

soha nem teljesedhet be az álmuk, próbálják
elérni akár gonosz eszközökkel is.

De számtalan dolog és esemény létezik,
amelyek alapot adhatnak a valódi reményre,
ez pedig a remény tárgyának magyszerű jelen-
léte. A fa magjában már ott lapul a szár és a
levelek, ez pedig feljogosít minket arra, hogy
a gyümölcs reményében elültessük a magot.
Nincs rá biztosíték, hogy valóban ki fog haj-
tani. De reményünk mégis valóságos. Amit
remélünk, rejtetten már jelen van, látjuk kez-
detét. És így van ez a gyermekkel is, akinek
felnövekedésében reménykedünk: fejlődé-
se már elkezdődött, bár nem tudjuk, meddig
fog tartani. Reménykedünk munkánk vég-
hezvitelében, gyakran „reménység ellené-
re”, mert vízióként, hajtóerőként már ott van
bennünk. Reménykedünk a tartós szerelem-
ben, mert megtapasztaljuk e szerelem erejét.
De ez csak reménység, nem bizonyosság.

A remény gyakran várakozás: „Csilla-
podjál az Úrban, és várjad őt” – mondja a
zsoltáros (Zsolt 37,7). A várakozás türelmet
követel, a türelem pedig belső csendességet.
A reménynek ez az arca a legfontosabb, ha
magunkba, saját fejlődésünkbe vetjük re-
ményünket, hogy azzá válhatunk, amik va-
lóban vagyunk, akivé lennünk kell.

Kétfajta várakozás van: a passzív és a be-
fogadó, nyitott várakozás. Aki lustán vára-
kozik, akadályozza annak eljövételét, amire
vár. Aki csendes feszültségben vár, nyitot-
tan arra, amivel találkozhat, annak eljöve-
teléért dolgozik. Az ilyesfajta nyitottság és
remény többet tesz belső fejlődésünkért,
mint bármilyen akaratérő. Minél komo-
lyabban vették a nagy vallásos emberek sa-
ját átalakulásukat, amelyet akaratuk erejével
szándékoztak elérni, annál inkább elbuk-
tak, és annál kevesebb lett a magukba vetett
reményük. Kétségbeesve kérdezték, és so-
kan kérdezzük velük együtt: reménykedhe-
tünk egyáltalán ilyen belső megújulásban?
Mi jogosít fel minket erre a reményre min-
den kudarcunk után? És megint csak egyet-

len válasz lehetséges: a várakozás – belső csendességben, feszültségben és nyitottságban arra, amit csak ajándékba kaphatunk. Az ilyen nyitottság a legmagasabb aktivitás; ez az a hajtóerő, amely valami új növekedéséhez vezet bennünk. A reménység és kétségbeesés küzdelme pedig, amely várakozásunk közben lejátszódik, annak a jele, hogy az új már megragadott bennünket.

Most hadd forduljunk röviden a nemzetek, a mozgalmak és az emberiség történelmi reményéhez, és kérdezzük meg, van-e jogunk arra, hogy reménykedjünk. Remek történelmi példa Izrael, az egyiptomi kivonulástól a mai napig. Ritka a világtörténelemben ez a megdöbbentő jelenség: Izrael önmagáért őrzi reményét, és átéli ennek a reménységnek a folyamatos beteljesülését és katasztrofális lerombolását. A bolondok reménye nem adhat ilyen erőt; ha Izrael vágyálmokat táplált volna, eltűnik a történelem süllyesztőjében ugyanúgy, mint a szomszédos nemzetek. De Izrael reménysége minden korszakban reális volt: a múlt tapasztalatai, az isteni útmutatás, amely megmentette rettenetes veszélyekből, amely nemzetét fogta össze az isteni törvény ajándéka által – amelyet nem egy akármilyen isten, hanem az igazság Istene adott, akinek igazsága akkor válik igazán nyilvánvalóvá, amikor saját népét ítéli meg, és elutasítás-sal fenyeget, ha nem gyakorolják igazságát.

Hiszen volt és van is Izraelben, ahogy minden nemzetben, bolond remény is bőséggel. Nemzeti arrogancia, hataloméhség, más nemzetek figyelmen kívül hagyása, gyűlölete vagy félelme, visszaélés Istennel és az ő ígéreteivel a nemzet saját dicsősége érdekében. Az ilyen remények, amelyek a mi nemzetünkben is megtalálhatók, bolondok. Nem abból származnak, amik valójában vagyunk, és így nem válhatnak történelmi valósággá, hanem illúziók saját jószágunkról, és mások képeinek eltorzításai. A „mivé leszünk” reményének abból kell ki-

nőnie, amik valójában vagyunk. Máskülönben ez a remény legyőzetik és elpusztul. A világtörténelem a megtört remények temetője, olyan utópiáké, amelyek nem a valóságban gyökereztek.

De a történelmi remények be is teljesülhetnek, még ha nagyon töredékesen is. A valóra vált demokratikus életforma az emberek Isten és törvény előtti egyenlőségéről vallott régi gondolat beteljesülése. Azért válhatott valóra, mert bizonyos társadalmi csoportokban már kifejtette hatását, valósággá vált ez a gondolat. Mára erős társadalmi elvé lett, de csak töredékesen teljesül a szegények álma arról, hogy részük lehet az élet javaiban. Az álmok azonban csak akkor válhattak valódi reménnyé, amikor megjelent egy társadalmi osztály, amelynek természete és végzete eggyé vált ezzel a törekvéssel, és amely sikeresen harcolhatott érte. Az emberi rasszok eredeti egységébe vetett hit akkor vált az újraegyesülés valódi reményévé, amikor az elnyomott rasszokban volt elszántság és belső erő, hogy az igazi újraegyesülésért harcoljanak. A modern történelem e három nagy eseményében – közülük egynek épp a közepében élünk – a kezdet jelenléte vált a beteljesülés felé vezető hajtóerővé.

Van-e jogunk az emberiség egészéért reménykedni? Az a gondolat, hogy az ember ősrégi reményei beteljesedhetnek, hajdan megragadta a nyugati ember képzeletét, de már elvesztette erejét századunk borzalmas eseményei miatt. Ám még ma is sokakban megmaradt ez a félig tudatos, félig tudatalatti hit. Gyakran ez az egyetlen reményük, amelynek csődje mélyen megrendíti őket. Reménykedhet-e az ember valóban a fejlődésben? Bizonyos tekintetben igen, hiszen az ember hatalmat kapott arra, hogy szinte korlátlanul ellenőrzése alá vonja a természetet, a tudomány és a technika pedig napról napra fejlődik. De igazolja-e ez a fejlődés a beteljesedés reményét? Bizonyosan. A fejlődés reménye valódi minden pillanatban, amikor egy feladaton dolgozunk, és reméljük, hogy valami jobb és új kerül majd a régi jók és régi gonoszok helyére. De minden legyőzött gonosz helyén egy másik tűnik fel, amely az új jóból meríti erejét. Az emberiség célja nem a végső tökéletesség elérése, hanem hogy az adott történelmi időszakban hozza létre, amit lehet, és küzdjön a gonosz régi és új erői ellen, amelyek mindig más formában jelennek meg.

Ezekben a küzdelmekben győz is, veszít is az ember. Lesz fejlődés, és lesznek visszaesések. De minden győzelemben, az igazságtalanságtól az igazság, a szenvedéstől a boldogság, az erőszaktól a béke, az elkülönüléstől az egység felé vivő minden apró lépésben a végtelen idő és tér manifesztálódik. Az Ó- és Újszövetség nyelvén szölvé, ez az Isten országának eljövetele. Mert az Isten országa nem egy jövőbeli drámai esemény. Itt és most jön el: a szeretet tetteiben, az igazság megnyilvánulásaiban, az öröm perceiben, a szentség mindenfajta megtapasztalásában. Az Isten országának reménye nem merő várakozás az idők végén elérkező tökéletes állapotra, amelyben az emberi generációk megszámlálhatatlan sokaságához képest csak néhányan vehet-

nek részt, amely az egykor voltak elképzelhetetlen szenvedéseikért semmilyen kárpótlást nem kínál, s amelynek résztvevői, az „áldott állatok”, akár vágyakozhatnának is a múlt küzdelmei, győzelmei és vereségei után. Nem! Az emberiség reménye itt és most van. Mindig akkor, amikor az örökkévalóság megjelenik az időben és a történelemben. Ez a remény valódi, hiszen mindig jelen van benne annak a kezdete, amiben komolyan reménykedünk.

Van-e jogunk reménykedni abban, hogy részünk lesz az örökkévalóságban? Igen, van jogunk. Még ha minden más remények végét látjuk is, még ha a halál arcába tekintünk is. Hiszen megtapasztaljuk az örökkévalóság jelenlétét magunkban és világunkban itt és most. Megtapasztaljuk a csend pillanataiban és a kreativitás óráiban. Megtapasztaljuk lelkiismeretünk gyötrelmei közepette és a belső béke óráiban, megtapasztaljuk az erkölcsi irányítás feltétlen komolyságában és a szerelem ekstázisában. Megtapasztaljuk, amikor időtálló igazságot fedezünk fel, és amikor nagy áldozatot kell hoznunk. Megtapasztaljuk az élet szépségeiben és démo-

ni sötétségében. Megtapasztaljuk azokban a pillanatokban, amikor azt érezzük: ez szent hely, szent dolog, szent ember, szent pillanat; meghaladja mindennapi élményeinket, többet ad és többet követel, létezőm és minden létező végső misztériumára mutat, megmutatja, hogy végességem, mulandóságom a dolgok uralmának alávetett létemnek csupán egyik oldala, és hogy az ember a végességben benne is meg fölötté is áll.

Ahol ez megtapasztalják, ott van az örökkévalóság ismerete, ott van, bármily töredékesen is, a részesedés az örökkévalóságból. Ez az alapja az örökélet reménységének, ez az igazolása végső reményünknek. És ha keresztényként nagypéntekre és húsvétra nézünk, ugyanennek a tapasztalatnak, élménynek a leghatalmasabb példáira mutatunk.

Aki azt reméli, hogy része van az örökkévalóságban, az azt reméli, hogy jelenlegi élete folytatódik a halál után. Ez nem a nekünk adott időt követő végtelen idő reménye. Nem a végtelen idő az örökkévalóság, semmilyen véges lény nem reménykedhet benne komolyan. De minden véges lény reménykedhet, hogy visszatér az örökkévalóságba, ahonnan érkezett. És minél mélyebben, minél valóságosabban veszünk részt a jelenbeli örökkévalóságban, annál biztosabb ez a remény.

És végül: nem az elkülönülő egyén részesül az örökkévalóságban. Az örökkévalóság a többiekkel, az emberiséggel, minden élővel, a létezés minden birtoklójával való egységben adatik neki, és a létezés isteni alapjában gyökerezik. A teremtés minden hatalma bennünk van, és mi bennük. Nemcsak magunkért reménykedünk, és nemcsak azokért, akik osztják reménységünket. Azokért is reménykedünk, akiknek nincs és nem volt reményük, akiknek reményei életükben beteljesületlenek maradnak, akik csalódtak és közömbösek, akik kétségbeesettek, sőt azokért is, akik megsértették vagy elpusztították az életet. Ha mindannyian csak ma-

gunkért reménykednénk, bizonyosan szegényes és bolond volna a mi reménységünk. Az örökkévalóság minden létező alapja és célja, hiszen Istennek kell lennie mindenek teljességévé. Ámen.

(Fordította Lőrincz Borbála)

Gergely Ágnes A 137. zsoltár

Ültünk Babylon folyópartjain.
Sírtunk. Babylon tenger nélkül él.
Hárfánk a fűzfán. Másképp szól a kín.
Tőlünk verejték kell, nem szenvedély.
S nem érv, erünkől mért dőlt itt a vér.
Hát kihült jobbom legyen rá az ámen,
ha elfeledlek egyszer, Jeruzsálem.

Jelünk itt falba karmolja a nép.
Kik biztatják, sem tudják, mért teszik.
Királyi jel, sok más jelet tulélt.
Ne ródd fel, Uram, vétekül nekik!
Ne vágasd falhoz szép kisdedeik...!
És fájó orcám rángjon majd a számhoz,
ha elfeledlek egyszer, Arany János.

(1992)

Varga Mátyás

Európa elrablása

Gyülekezetünk a holokauszt 70. évfordulójára nemcsak a Hét Hárs mostani számával, hanem koncertekkel és kiállításokkal is emlékeznek. *A magyar soá* sorozat első alkalmán Vojnich Erzsébet és Szüts Miklós *Európa 1944–2014* című kiállítását Varga Mátyás költő, bencés szerzetes nyitotta meg. A megnyitó szövegét azonban elsősorban nem mint e kiállítás dokumentumát, hanem mint teológiai állásfoglalást tesszük közzé. Auschwitz botránya, tekintet nélkül arra, hogy római katolikus vagy protestáns teológusról legyen-e szó, a szellemi tisztesség okán választ provokál. A soá teológiai recepciója önmagában megrendítő, olykor hátborzongató, s ritkán nagy csöndet kiváltó. Varga Mátyás, Koczor Tamás és Donáth László megközelítésének jogossága között nincs különbség. A személyes múlt megismerése és mindig újra megjelenítése mégis egymástól eltérő válaszokat tesz lehetővé, de ez így volt 1933 és 1945 között Németországban is. Az evangélium igazsága tehát nem a helyes tanításban, hanem az egyetlen lehetséges morális döntésben nyilvánul meg.

Hölgyeim és Uraim,

komolyan kell vennünk, hogy a békásmegyeri evangélikus templomban, a magyar holokauszt 70. évfordulójára rendezett kiállításon Vojnich Erzsébet *Európa* című nagy méretű olajfestményét oltárképként helyezték el.

Induljunk innen, pontosabban abból, hogy tudjuk: a 12–13. században még heves viták folytak arról, szabad-e képeket állítani az oltárra. A nyugati kereszténységben ugyanis addig egyértelműen elsőbbség illette meg a vértanúk és szentek csontjait, az ereklyéket. A falakat és a templom külsejét ugyan már szívesen díszítették képekkel, de

az oltárra (vagy az oltár fölé) helyezett képek csak lassan váltak előbb az ereklyék kiegészítőivé (ha úgy tetszik: magyarzóivá), később pedig helyettesítőivé.¹

A mai napra felhelyezett „oltárkép” címe *Európa*. De nem a sokszor megfestett mitológiai jelenetet, Európé föníciai királylányt látjuk rajta, nem a bika képében csábító Zeuszt, hanem az auschwitzzi gázkamrákat. Végső soron mégiscsak valamiféle szépség és valamiféle test végérvényes elrablását. Vojnich Erzsébet képén a cselekmény hiánya, a hétköznapi tudás és technika démoni konstellációja válik történetessé. Az oltárkép evidenciája pedig megfellebbezhetetlen, hiszen a mártírok csontja elégett.

Miért jöttünk össze ma délután? Mindenekelőtt azért, mert *közjünk van* mind a történethez, mind az emlékezéshez. A holokauszt nem zsidó ügy, hanem emberi és

¹ Vö. Hans Belting: *Kép és kultusz*. Budapest, Balassi Kiadó, 2000, 471–472.

vallási felelősség. Nem is a bűntudat nyers átörökítése, hanem a gyengeség beismerése. Mindenekelőtt újragondolása mindannak, amit a hitünk erejéről és az Isten mindenhatóságáról hiszünk. A holokausztra vonatkozó keresztény reflexió pedig hangsúlyosan a nagypéntek teológiájának továbbgondolása, nagyszombat tébolyító és megmagyarázhatatlan csendjével való kiegészítése. Mert a történetet nem lehet másként látni, mint Isten távolmaradását, és ezt – be kell vallanunk – nem nehéz úgy átélni, mint Isten hűtlenségét.

Persze, jól tudjuk azt is, hogy Isten hűsége az emberek hűsége, Isten távolmaradása az emberek távolmaradása. És amikor Isten hűtlenségéről beszélünk, akkor nemcsak arról, hanem őseink hűtlenségéről és a magunk szüntelen hűtlenségéről is beszélünk.

Ha erre merünk reflektálni, valószínűleg eléggé más lesz a kereszténység. Auschwitzban az áldozatokkal együtt az önmagunkról alkotott képből, hitünk természetéből is elégett valami. Annak sincs hamuja, csak hiánya.

Megvallom, a saját egyházam zsidósággal, holokauszttal való kevés lényegretörő gesztusa közül – a II. vatikáni zsinat *Dei Verbum* konstitúciójának bátor és nagyszerű szövegén túl – teológiailag is forradalminak tartom a Husserl-tanítvány, Edith Stein (szerzetesi nevén: Keresztes Teréz Benedikta) 1987-es boldoggá és 1998-as szentté avatását. Különös, hogy a pápa nem csak az árvák és mártírok védőszentjévé teszi, hanem Európa társvédőszentjévé is. Érdeemes odafigyelnünk arra is, hogy Edith Stein története egyrészt jól illeszthető a kereszténység kezdeteitől meglévő vértanútörténetekbe (a keresztény hitért vállalt vértanúhalál mindig is különleges rangot vívott ki a hívők köré-

ben, és egy darabig a szentség és vértanúság között szinte egyenlőségjel volt), másrészt azonban Edith Stein esetében van valami gyökeresen más: ő ugyanis nem kereszténységért, hanem *zsidóságáért* lett vértanú – és katolikus szent. Ennél szebb keresztény válasz nem nagyon van sem a holokausztra, sem Európa elrablására. Mindez pedig indokolja Vojnich Erzsébet oltárképének jól kiválasztott helyét is.

Igen elevenen kapcsolódik mindehhez a kiállítás másik eleme: Szüts Miklós 13 kisméretű vízfestménye. Menjünk vissza itt is a kezdetekig: történetileg az első keresztút Jeruzsálemben volt, azon az útvonalon, amelyen a hagyomány szerint Jézus eljutott kivégzésének helyszínére. A hagyomány 14 állomásra szól, és ezekhez 14 eseményt kapcsol. Ezek közül némelyek szerepelnek a Bibliában, mások nem. Azok a keresztények pedig, akik elzarándokolnak a Szentföldre, mind a napig végigjárják a *Via Dolorosát*, Jézus keresztútját. Így volt ez már a középkorban is. Ha pedig valaki nem tudott Jeruzsálembé utazni, számára a ferencesek teremtették meg a keresztútjárás szokását. Érdekes azonban, hogy a templomokban és azok környékén elhelyezett keresztutakhoz minden esetben elegendő volt 14 fakereszt, amelyek egymástól bizonyos távolságra álltak.

Szüts Miklós 13 vízfestménye lényegében 13 horizont, amelyekhez tizennegyediként – a sírbatétel stációja helyett, a sír hiányaként – kapcsolódik Vojnich Erzsébet olajképe. 13 horizont, 13 kilátás, 13 sors, 13 – Istenre hagyott – kudarc. A mi kudarcunk és a mi Istenünk is. A mi szenvedésünk, a mi várakozásunk – és a mi közös „zsidóságunk” is. Nem elvéve, hanem megtanulva. Ahogy Edmond Jabès *A Kérdések Könyvében* írja Serge Segalról, aki rabtársaihoz fordul a gyűjtőtáborban, azokhoz, akiket majd rövidesen szétszórnak a nekik szánt különböző koncentrációs táborokba, és mintha az Úr nevében szólt volna, így kiáltott: „*Ti valamennyien zsidók vagytok, még az antiszemiták is, mert mártíromságra vagytok készítelve. A ti jövőtök az enyém is, ó, fájdalom, amely kezes ahhoz, aki felkészült rá. Sajnálalak és öllelek benneteket, fivéreim, kéiknek szeme kórusban mondja a balsors reggeleinek imáját.*”²

² Edmond Jabès: *Le Livre des Questions* I, Gallimard, Paris, 1963, 184, magyarul: Edmond Jabès: *A Kérdések Könyve*. Múlt és Jövő Kiadó, 1999, 241. – Simonffy Zsuzsa fordítását több helyen is módosítottam.

Paul Celan Halálfüga

Napkelte korom teje este iszunk
és délben iszunk és reggel iszunk és
éjszaka téged
iszunk csak iszunk csak
és sírt ásunk a szelekbe feküdni van ott hely
Egy ember lakik a házban a kígyókkal
játszik szakadatlan
ír német földre mikor besötétedik írja
aranyhaju Margit
ezt írja kilép csillagragyogásban
előfüttyenti kutyáit
füttyenti zsidóit elő sírt ásat a földbe
és rendeli tánczene szóljon

Napkelte korom teje éjjel iszunk
és reggel iszunk és délben iszunk és este
iszunk mi
iszunk csak iszunk csak
Egy ember lakik a házban a kígyókkal
játszik szakadatlan
ír német földre mikor besötétedik írja
aranyhaju Margit
hamuhajú Szulamit sírt ásunk ím a
szelekbe feküdni van ott hely
Mélyebbre kiáltja az ásót itt ott meg
hadd szóljon a zene az ének
kap az övéhez a vashoz lendíti kék
szeme van
mélyebbre a földbe az ásót itt ott fűjjátok
húzzátok a tánchoz

Napkelte korom teje éjjel iszunk
és délben iszunk és reggel iszunk és este
iszunk mi
iszunk csak iszunk csak
Egy ember lakik a házban aranyhaju Margit
hamuhajú Szulamit a kígyókkal játszik
szakadatlan
Kiált lágyabban játsz a halált a halál
némethoni mester
kiált borusabb muzsikát s füstként
a szelekbe foszoltok
s fekhettek fellegsírba feküdni van ott hely

Napkelte korom teje éjjel iszunk
és délben iszunk a halál némethoni mester
és este iszunk és reggel iszunk csak iszunk
csak
a halál némethoni mester kék szeme van
elér a golyója talál sose téved
egy ember lakik a házban aranyhaju Margit
ránk hajtja a szelindekeit sírt ád minékünk
a szelekben
a kígyókkal játszik szakadatlan s álmodozik
a halál némethoni mester
aranyhaju Margit
hamuhajú Szulamit

(Fordította Lator László)

Koczor Tamás

Lehet-e a holokausztt Isten huszadik századi jelévé?

Az utóbbi időben arra törekszünk a hitoktatásban, hogy az egyháztörténet tantárgy ne az egyház világban betöltött szerepét taglalja, hanem sokkal inkább Isten egyházat-emberiséget formáló munkáját kövesse nyomon. Így elsősorban nem a tényeket, hanem a jelenségeket vizsgáljuk. Az egyháztörténet eseményeiben ugyanis az ember Isten logikáját – ezzel együtt az egyház logikáját – érheti tetten. Ez a logika sajátos módon megjelenik a Bibliában, ezért nyugodtan mondhatjuk, hogy a bibliai képletek következetesen itt vannak világunkban is.

Bár el lehet mondani, hogy a holokausztt eseménye sok tekintetben megváltoztat mind a zsidó, mind a keresztyén teológiai gondolkodást, mégsem erről írok, hanem sokkal inkább arról, hogy maga a holokausztt milyen szervesen kapcsolódik mindahhoz, amit egyszerű kegyességünkben Istenről, Istennel kapcsolatban gondolhatunk. A holokausztról kialakított véleményünk része hitünknek, teológiánknak.

A szó eredeti formáját használja a Septuaginta, az Ószövetség görög fordítása is, az *'ολοκαυστον (holokauszton)*' szó jelentése 'teljesen elégetett áldozat', a héber 'ami felmegy' jelentésű *ólá* szó tükörfordítása. A holokausztt szó történelmi tartalma keserűen tölti be ezeket a jelentéseket. Nem tudunk szabadulni a gettók, a lágerek, az emberi megaláztatás, a krematóriumok aszociációjától. Gondolatmentünk azonban elsősorban az *áldozat* biblikus használatához kapcsolódik, a megidéződő párhuzamokról szólok, mégpedig nem csupán a szó kultú-

kus összefüggéseiről, hanem kitágult történelmi jelentéstartalmáról is.

A félreismerett szolgáló diadala

Íme, eredményes lesz a szolgálóm! Magasztos lesz és felséges, igen magasra emelkedik. Sokan csak iszonyodtak tőle, annyira torz volt; nem volt már emberi a külseje, kinézete nem volt emberhez hasonló. De bámulatba ejt majd sok népet, királyok is befogják előtte szájukat, mert olyan dolgot látnak, amiről senki sem beszélt nekik, olyasmit tudnak meg, amiről addig nem hallottak. Ki hitte volna el, amit hallottunk, és az Úr karjának ereje ki előtt volt nyilvánvaló? Mint vesszőszál sarjadt ki előttünk, mint gyökér a szákkadt földből. Nem volt neki szép alakja, amiben gyönyörködhattunk volna, sem olyan külseje, amiért kedvelhettük volna. Megvetett volt, és emberektől elbagyvatott, fájdalmak férfia, betegség ismerője. Eltakartuk arcunkat előle, megvetett volt, nem törődünk vele. Pedig a mi betegségeinket viselte, a mi fájdalmainkat hordozta. Mi meg azt gondoltuk, hogy Isten csapása sújtotta és kínozza. Pedig a mi vétkeink miatt kapott sebeket, bűneink miatt törték össze. Ő bűnhődött, hogy nekünk békességünk legyen, az ő sebei árán gyógyultunk meg. Mindnyájan tévelyegtünk, mint a jubok, mindenki a maga útját járta. De az Úr őt sújtotta mindnyájunk bűnéért. Amikor kínozták, alázatos maradt, száját sem nyitotta ki. Mint a bárány, ha vágóhídra viszik, vagy mint a jub, mely némán tűri, hogy nyírják, ő sem nyitotta ki száját. Fogság és ítélet nélkül hurcolták el, de kortársai közül ki törődött azszal, hogy amikor kiürtják a földön élők közül, népe vétke miatt éri a büntetés?! A bűnösök közt adtak sírt neki, a gazdagok közé jutott halála után, bár nem követett el gonzságot, és nem beszélt álnokul. Az Úr akarata volt az, hogy betegség törje össze. De ha fel is áldozta magát jóvátételül, mégis meglátja utódait, sokáig él. Az Úr akarata célhoz jut vele. Lelki gyötrelmeitől megszabadulva, elégedetten szemléli majd őket. Igaz szolgálóm sokakat tesz igazzzá ismeretével, és ő hordozza bűneiket. Ezért a nagyok között adok neki részt, a hatalmasokkal együtt részesül zsák-

mányban, hiszen önként ment a halálba, bagyta, hogy a bűnösök közé sorolják, pedig sokak vétkeét vállalta magára, és közbenjárt a bűnösökért. (Ézs52,13–53,12)

E roppant szemléletes szöveg rémületes eseményről beszél. A keresztyénség nagyon bátran használja szinonimaként Jézus sorsával kapcsolatban, ennek létjogosultságát keresztyén meghatározottságunk miatt magunk kicsit sem tagadjuk. Az eredeti szöveg azonban olyan környezetben született, amelyben nem az általunk megszokott individualizmus tónusában fogalmazták meg az Istennel való kapcsolatot, hanem közösségi összefüggésben. Az Ószövetség emberei népként álltak Isten előtt. Bár olykor természetesen felszínre jut egy-egy ember személyes vétké, belső egyéni küzdelme, többnyire a nép magatartásáról, hitéről vagy vétkééről esik szó. Ebben a megközelítésben értelmetlen a kérdés: mi van, ha valaki a népen belül másképp gondolkozott?

A félreértett szolgáról szóló ének egyik érdekes vonása, hogy az eredeti szöveg-

ben felváltva fordul elő a többes és az egyes szám. Azaz miközben a személyes sors tragédiáját, az individuum gyötrelmét látjuk kibontakozni, aközben valójában a nép sorsának, a közösség jelképes vagy valóságos szenvedésének vagyunk tanúi. Sőt az is elképzelhető, hogy egyidejűleg szólal meg a kettő: egyetlen emberre gondol a szerző – Isten szolgájára, prófétájára, emberére –, benne azonban népének sorsát látja kirajzolódni, megtestesülni.

Az, hogy ki a szenvedő, az őt körülvevő csoportot is meghatározza. Az Úr félreértett szolgája egyfelől arról szól, hogy Isten képviselője – tulajdonképpen maga Isten – milyen fogadtatással találkozik: lássátok, ilyen az Isten sorsa az ő népe között. Nem véletlenül vált ez a szakasz Krisztus passiótörténetének párhuzamosává, hiszen a leírt bonyolult értelmezések éppen a Jézus–Isten, ember–Isten és ember–Jézus kapcsolatokban bontakoznak ki a legteljesebben. Másfelől Isten szolgája az lehet, akit Isten egyfajta *pharmakosz*ként állít elő, tehát valaki olyan, akin keresztül a nép megszabadulhat

a vétékétől. Ennek egyik rettenetes vonása, hogy a nép úgy tekint rá, mint a saját bűnére: irtózáttal, együttérzés nélkül. Másfelől azonban a folyamatosságban megjelenik a későbbi ítélet is: tévedtünk, hiszen valójában rajtunk segített, hogy szenvedett a szolgálta. Ez a szenvedés szabadított meg minket bűneinktől. Háborgó lelkiismeretünket pedig azzal nyugtatjuk, hogy a szenvedést később jó sors, elégtétel váltja fel.

Egészen más a helyzet azonban, ha a szenvedő szolgálta képe a nép parabolája, ha az az ember, akinek alakját szemünk elé vetíti, valójában a népet jelöli. Ez esetben megkerülhetetlen a kérdés, kik azok, akikről ezt írja: „*eltakartuk arcunkat előle, megvetett volt, nem törődünk vele*”. Kik fordulnak el ettől a néptől? Azok számára ugyanis, akik eltakarták arcukat előle, egyben a gyógyulást is hozza ez a nép, felvéve bűneiket.

Ha elsőként óvakodunk is attól, hogy rövidzárlatosan alkalmazzuk a második világháború idején lejátszódó holokausztra ezt az ézsaiási szöveget, azt mindenképpen elmondhatjuk, hogy az Ószövetség „holokausztszerű” történelmi eseményei, „áldozateseményei” egyfajta teológiai értelmezést is kaptak. A fogságból boldogan hazatérő népeknek rá kell néznie az Úr szolgáljára, akit félreértett, és akinek szenvedése révén

jut boldogsághoz. Miközben a felszabadulók ünnepelnek, aközben Isten eszköze, szolgálja, küldötte rettenetes szenvedést él át. Szünetének ugyan számára is van végkifejlete, az ő sorsáról sem feledkezik el Isten, és az végül jóra fordul, de ez nem feledtetheti magát a szenvedést.

Ez a szenvedés Isten akarata, nem pusztán áldozat, nem szerencsétlen véletlenek összejártsága, nem vétkének következménye az, amit átél,

hanem Isten akarata, még ha ez az őt szemlélők számára nem válik is láthatóvá. Sőt éppen a szenvedés mértéke mutatja, hogy az ilyen nagy szenvedés nem lehet más, mint Isten akarata, hiszen embert normális körülmények között nem ér ekkora baj. Csak-hogy Isten akarata nem abban mutatkozik meg, hogy kárral sújtja szolgálját, hanem hogy a kár, amelyet el kell viselnie, szabadulást hoz. Isten akarata tehát a szabadulás, illetve az, hogy a szabadulás ezen a szenvedésen keresztül jöjjön létre.

Izsák, a teljes áldozat

A teljes áldozat összefüggésében az első asszociációnk az a történet, amikor Isten arra kéri Ábrahámot, hogy áldozza fel fiát, Izsákot égőáldozatul, mintegy bizonyítékképpen, hogy feltétel nélkül szereti őt. A leírás képszerűsége és az áldozat képtelensége miatt nem fáradunk bele, hogy valahogy megfejtjük Isten akaratának és Ábrahám készségének talányát. Hadd ne menjünk most bele ennek pszichológiai vagy kortörténeti kérdéseibe, maradjunk pusztán a teológiai összefüggéseknél.

A történet Jézus kereszthalálának előképe. Ahogy Ábrahám kész az ő egyetlenét felvinni a hegyre, hogy bebizonyítsa Is-

ten iránti szeretetét, úgy Isten is kész a maga egyetlenét felvinni a Golgotára, hogy bizonyítsa szenvedélyes elkötelezettségét, szeretetét az ember iránt. Ha Izsák feláldozása kultikus áldozat, akkor ennek sajátos kiábrázolása Jézus szenvedéstörténetében az, hogy kereszthalála közben a templomban áldozati kultusz folyik. Gerhard Kroll szerint ekkor mintegy ötszáz méterre a kereszttől közel 120 000 ember vett részt a zsidó istentiszteleten. A történet holokausztszerű jellege főképpen akkor látszik, ha figyelembe vesszük, hogy Izsák az ígéret gyermeke, a nép jövőjének záloga. Ábrahámot is ez gyötri, öreg ember már, nem remélhet újabb utódot. Így Izsák sorsában a zsidó nép sorsa is kirajzolódhat. Hogy lehet hinni abban az Istenben, aki kész elveszejteni saját ígéréteinek gyümölcsét?

Ezeknek az idézeteknek felvillantása mindenképpen megerősíti: amikor Isten és ember találkozik, akkor drámai események történnek. Emberként életünk feladata, hogy kikutassuk, Istennek milyen jelzései rejlenek a világ eseményeiben:

- az egyiptomi kivonulás a zsidóság történelmének bizonyosságokkal teli alapvetése. Benne a szabadító Isten mutatkozik meg, aki törvényt és földet ad annak a népnek, melyet kiválasztott magának a föld népei közül;

- a babiloni fogság – a próféták értékelése szerint – Isten büntetését hozza, a hazatérés pedig Isten újat kezdő kegyelmét. A szenvedő szolga képe egyfajta parabola, melyben egy ember sorsában kirajzolódik egy nép és az ő Istenének találkozása, egymás iránti érzésük titka;

- Izsák feláldozásának története szélesebb tartalmat hordoz, mint hogy Isten megtiltja az emberáldozatot, vagy hogy Ábrahám milyen hitbéli teljesítményekre képes. Isten nem kínozná meg öncélúan az ő emberét, ha történetében nem rejtjen el saját történetét, ha Ábrahám döntéseinek

logikája nem tükröznék Isten döntéseinek logikáját is;

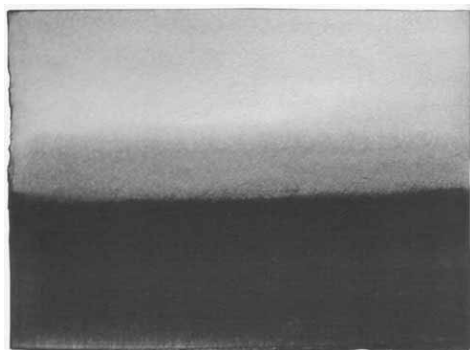
- Jézus kereszthalálának széles jelentéstartalma eseményéről pedig Pál egyenesen azt mondja a korinthusiaknak: „...mert úgy batároztam, hogy nem tudok közöttetek másról, csak Jézus Krisztusról, róla is mint a megfeszítettéről” (1Kor 2,2).

Szabad-e Isten mai paraboláiról beszélnünk?

Mind a keresztyén, mind a zsidó teológiának meg kell fogalmaznia valamiféle választ a holokauszt képtelenségére. A legelterjedtebb kérdés: miért hagyta ezt Isten? Jellemző válasz erre az a történet, amelyet egy lágerben jegyeztek fel: a villanyárammal feltöltött kerítésen egy fiatal fiú megégett holtteste függ. Megkérdezi valaki a menetből: hol van ilyenkor Isten? A sorban bakta-
tító lelkész rámutat a fiúra: ott van Isten.

Sokak hite megrendült, de sokan éppen a hitüket mutatták meg, amikor embereket mentettek, mások pedig szenvedésük által erősödtek meg.

Ha komolyan vesszük, hogy a szenvedő szolga történetében egy nép sorsa rajzolódik ki, hogy Ábrahám és Izsák története a passió előképe, akkor talán bátrak lehetünk abban is, hogy korunkban Isten akarátának jeleit keressük. Tehetjük ezt az említett bibliai szakaszok bevonásával is. Így fedez-

hetjük fel, hogy a holokausztban nem válik el az individuum és a közösség sorsa. Az Oskar Schindler gyűrűjébe vésett talmudi mondat – „Aki egy életet is megment, az egész világot menti meg.” – kiterjeszhető akár így is: aki megél egy életet, az egész világ életét éli.

Az idézett bibliai helyek arra is figyelmeztetnek, hogy azokban a szenvedést átélők Isten emberei. A szolga Isten küldötte: „*az Úr őt síjtotta mindnyájunk bűnéért.*” Nincs tehát értelme annak a kérdésnek, hogy miért hagyta ezt Isten, hiszen éppen ez tűnik Isten akaratának. Az idézett helyeken az áldozatok pharmakoszok is, ahogy a békesség eszköze volt Izsák Sára és Ábrahám között, s talán Isten és ember között is.

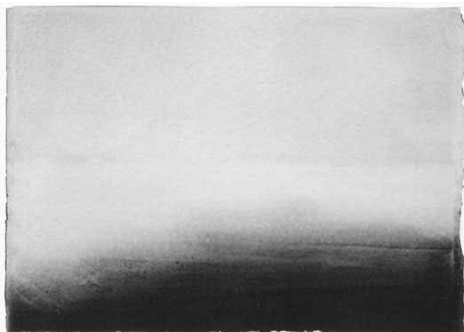
Bármennyire érvényesek és Istenről tanúskodók az említett ószövetségi történetek, nem kezelhetjük a holokauszt problémáját úgy, ahogy az ószövetségi logika diktálja. Ennek alapján úgy tűnhetne ugyanis, mintha a zsidóság bűnét büntetné Isten – hasonlóan a babiloni fogsághoz – koncentrációs táborokkal. Ilyen mondatot azonban keresztyén ember nem mondhat a holokauszttal kapcsolatban. Ilyen bűnvallást kizárólag a zsidó nép fogalmazhatna meg, a világon senki más. A keresztyénség számára kikerülhetetlen az újszövetségi logika. A szenvedő szolgaként megmutatkozó Jézus a mi megváltónkká lett. Izsák szenvedése az ő szenvedése, Ábrahámé viszont Isten szenvedése.

Fel kell vetnünk a kérdést: vajon válhatna-e a holokauszt Isten jelévé a világban? Ezen az eseményen keresztül a világ új arcot kapott. Isten a szenvedők mellé állt, és mindenki, aki akár csak egyet is megmentett a megkínzottak közül, az ő akaratát teljesítette. Ha Jézus szenvedése elő tudta hozni az emberek legmélyebben rejtőző jellemvonásait, akkor igaz ez a holokausztra is. A megmentők olykor életüket áldozták, a börtönben levők, a halálba indulók legmélyebb és legőszintébb érzéseiket mutatták meg.

Nem hiszem, hogy a zsidóság halokausztja megváltotta volna a világot, de egészen biztosan felszínre hozta legmélyebb emberi valónkat, és ezt teszi mind a mai napig. Magán viseli a pharmakosz-jelenségek minden jellegzetességét, eszközévé válik a megbékélésnek, a feszültségek kioltásának.

De ha komolyan vesszük, hogy ezen keresztül a keresztyénség korszakában Isten jelt akar adni a világban, akkor mi ez az üzenet? Legerőteljesebb megfogalmazói ennek a németországi hitvalló keresztyének voltak, akik egyfajta kollektív bűnösséget kezdtek magukra venni – ahogy a közérjük tartozó Martin Niemöller híres idézete szól:

Als die Nazis die Kommunisten holten,
habe ich geschwiegen,
ich war ja kein Kommunist.

Als sie die Gewerkschafter holten,
habe ich geschwiegen,
ich war ja kein Gewerkschafter.

Als sie die Sozialisten einsperrten,
habe ich geschwiegen,
ich war ja kein Sozialist.

Als sie die Juden einsperrten,
habe ich geschwiegen,
ich war ja kein Jude.

Als sie mich holten,
gab es keinen mehr,
der protestieren konnte.

Mikor a nációk elvitték a kommunistákat,
csendben maradtam,
hisz nem voltam kommunista.

Amikor a szakszervezeti tagokat vitték el,
csendben maradtam,
hisz nem voltam szakszervezeti tag.

Amikor a szocialistákat bezárták,
csendben maradtam,
hisz nem voltam szocialista.

Amikor a zsidókat bezárták,
csendben maradtam,
hisz nem voltam zsidó.

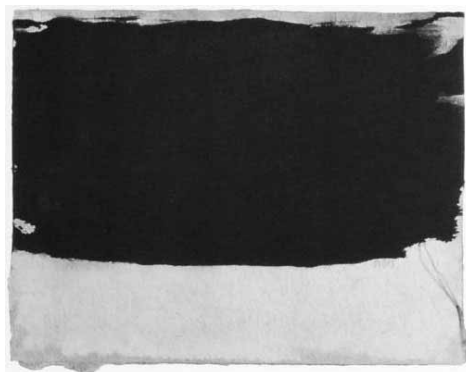
Amikorra engem vittek el,
nem maradt senki,
aki tiltakozhatott volna.

A „*Mi azt gondoltuk...*” bűnvallása olyan hozománya a holokausztnak, amely tisztuláshoz vezetett sok helyen, hiszen a holokauszt óhatatlanul összehasonlítási pont lett a kirekesztésről, az elkülönülésről, a faji megkülönböztetésről és szenvedésről való gondolkodásban és vizsgálódásban.

Hogy Isten akarata volt-e a holokauszt?
Hogy ezen keresztül szándékát mutatta-

e meg, mely szánalomról, együttérzésről, másfelől viszont a rejtett dolgok felszínre hozataláról tanúskodott? Hogy ezen keresztül erősítette meg szövetségét az emberrel? Hogy áldássá válhatott-e a szenvedés a világban?

Ki merné feltenni ezeket a kérdéseket?
Legfeljebb csak félrevonulva, belső szobánk zárt ajtaja mögött, négyszemközt Istennel.

Balla Zsófia
Vörös csík, vékony vérfonál
(Részlet)

Szép, szomorú ország

Mint egy bárány, iszamos.
Vérzek lengyelül, zsidóul,
e folyóval úsztatok.
Kereszten gyilkosság nyoma.
Botrány földeken, kapukban,
táborsövényen, figyelek.
Kémény vagyok és füst vagyok,
a vetett földön utazom.
Reneszánsz, barokk. Angyalom.

El nem fogyóval.
Aki el.

Donáth László

Levi testamentuma*

Primo Levi 1987 tavaszán öngyilkos lett. Mikor már biztosan tudhatta, hogy e most magyarra is lefordított műve részévé vált a legigényesebb európai esszéirodalomnak. Teljesítette azt, amiért érdemes volt túlélnie Auschwitzot. A tanú számára lehetséges történelmi távlatból még egyszer visszaneézni, s vívódva múlttal és jelennel, elmondani, mi is történt.

Halála csak kiemeli és etikailag megkérdőjelezhetetlenné teszi a tényeken túli, az e világi szükségszerűségeket elhagyó megállapításainak hitelét. Nem történész volt, hanem vegyész, kinek, mert sorsává lett az írás, megadatott, hogy eljusson a materializmustól a realizmusig, a végső és teljes kétségbeesésig, melyben csak a hűség tartja az emberben a lelket. Nem ítélni akar, hiszen a legfontosabb, az élet, visszapörölygő, füstté vált, matériává, s képtelen hinni oly hatalomban, mely e pusztá anyagból újra életet teremt. De tanúskodik, szegyenkezve és szorongva, mert elmaradt az igazságtétel, a bűnbánat, a megtisztulás. Az, ami természetes lett volna, ami ezért számára, a túlélő számára szükségszerű is lett volna ahhoz, hogy ne féljen, hogy – ha akar – megbocsásson, és hogy merhessen hinni abban: ez soha többet meg nem ismétlődhet. Elmaradt az igazságtétel, s Levi negyven év után meg sem kísérli áltatni magát: más a világ

ma, mint egykor, mások a gondok, s más formát öltenek a gyűlölségek. Az elmulasztott igazságtétel ma már nem pótolható, és a Sátán – Hannah Arendt szavával – a maga banális mivoltában éppúgy jelenvaló, mint annak idején, csak lapul és vár. Mi végre volt hát mindaz, ami Auschwitzban történt? Ki volt ő ott, és mivé lett? S minek él még itt, miután könnyűnek találta e világot arra, hogy a túlélő Häftlinget elhordozhassa?

E mívesen szerkesztett esszéfűzérben úgy kap választ az olvasó e kérdésekre, hogy közben magát a huszadik századi lágerjelenéséget is megismeri, azt is, „ami a koncentrációs táborok világából egyszer s mindenkorra halott, és soha többé nem térhet vissza, valahogy úgy, ahogyan végérvényesen halott a rabszolgaság vagy a párbajkodex is”, s azt is, ami visszatért vagy visszatérőben van. Levi nem memoárt írt, s művét nem emlékeztető kavicsnak szánta az auschwitzi áldozatok emlékművére. Esszéi végső szándékuk szerint önvizsgálatra kényszerítőek: szembe merek-e nézni a gonosszal, nemcsak az egykor volttal, nemcsak a kívül levővel, hanem azzal is, ami valami módon bennem vert tanyát, s aki nemcsak a nyilvánvaló, a tetteles bűnt munkálja, hanem aki felejtésre csábít; aki megzavarja eszünk, hogy ne akarjunk különbséget tenni tettes és áldozat között; aki önérdekre figyelmeztet és engedelmességre int a „csak” a másik emberségét semmibe vevő hatalom iránt; aki elfordítja fejünk a másik vagy a magunk bűne láttán, hogy a látvány meg ne érintsen.

Levi azáltal éri el esszéinek e különleges etikai töltését, hogy minden szépítgetés és önsajnálát nélkül látatja egykori Häftling önmagát. Tudja, hogy „kivételezett” helyzetű volt. A táborlakók többsége egyszerűen nem tudott képet alkotni „az erőszakból és veszedelemből emelt óriási építményről”. A túlélők szinte kivétel nélkül elkerülték e pokol legmélyebb bugyriát. „Az ő megfigyeléseiket viszont éppen kivételezett helyze-

* Az írás eredetileg a Könyvvilág 1990/4. számában jelent meg Primo Levi: *Akik odavesztek és akik megmenekültek* című művéről. Fordította: Betlen János. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1990. A szöveget apró változtatásokkal Donáth László: *A szeretet leleménye* című kötete alapján közöljük. Budapest, T-Twins Kiadó, 1994, 110–114.

tük hamisította meg kisebb-nagyobb mértékben”. Másrészt kialakult benne a tettesek iránti empátia: „Ne keverjük össze a dolgokat, hagyjuk a kicsinyes freudizálást, a beteges önmarcangolást, a kenetteljes gesztusokat. A tettes tettes marad, az áldozat áldozat: a két szerep nem cserélhető fel. Az egyiknek büntetés és megvetés a jussa (de azért, ha lehet, meg kell értenünk), a másiknak pedig együttérzés és segítség; de mert az elfogadhatatlan visszavonhatatlanul elkövetett, mindkettőnek menedékre, oltalomra van szüksége, s ösztönösen azt is keresi mind a kettő.” Levi gondolatai akkor is igazak és izgalmasak lennének, ha kevésbé szólnának nekünk. Esszéi már címükben sokatmondóak: *A sértés emléke, a szégyen, Szót érteni? Az értelmetlen erőszak*.

Etikumá azért nemesül az írói szándék, mert az empátia nem öncélú, az igazságtételhez elengedhetetlen felelősség megállapításához kell. Ezt példázza a lódzi gettó előjárójáról írt esettanulmány. Rumkowskit a fasizmus saját képére formálta, mert bűntársként volt szüksége rá. Levi azonban nem elégszik meg e tömör, tényszerű kijelentéssel. Számára attól olyan nyugtalanító és fenyegető ez zsidónak, embernek egyként hitvány lódzi kalmárnak a története,

mert „Rumkowskiban talán valamennyien magunkra ismerünk, kétarcúsága a miénk, sárból és lélekből gyúrt felemás lényeké, a miénk a benne dülő láz is, a mi nyugati civilizációnké, amely »trombitaszó és dobpergés kíséretében ereszkedik alá a pokolba«, hatalmának nyomorúságos külsőségei pedig a mi társadalmi presztízsjelképeink torz másai csupán.

[...] Akárcsak Rumkowskit, bennünket is olyannyira elvakít a hatalom és a tekintély, hogy megfedkezünk eredendő tükörtörékenységünkről: hol jó szívvel, hol nem, alkuba bocsátkozunk a hatalommal, s megfedkezünk róla, hogy mindannyian a gettó lakói vagyunk, hogy a gettót kerítés veszi körül, hogy a kerítésen kívül a halál urai élnek, s hogy valahol a közelben ott vár a vonat.”

Különösen izgalmas *Az értelmiség Auschwitzban* című esszé. Itt száll vitába a többszörösen is sorstárs osztrák zsidó származású Jean Améryvel. (Együtt voltak, bár nem találkoztak Auschwitzban, s Améry 1978-ban lett öngyilkos.) Levi nemcsak Améry értelmiségmeghatározását veti el – mely a reáltudományok művelőit eleve kirekeszti e kategóriából, sőt csak a világ dolgaira kritikusan reflektálni képeseket, a szellemi értékrenddel és világképpel rendelkezőket ismeri el –, de másképpen ítéli meg az egykori Häftling-értelmiségiek szerepét is, a kétkezi munka vagy éppen a műveltség jelentőségét.

Itt tűnődik Levi arról is, mit jelentett a hit, illetve a hitelenség a lágerlakók életében. S e fejezet olvastán azt is megértjük, miért fejezte be önként életét e két gondol-

kodó, elvégezve a sors által reájuk rótt írástudói küldetést. Mindkettejük életében, pontosabban túlélésében, szünni nem akaró halál volt az auschwitzi megkínzítás. Az, amit Améry ily rettentő tömören ír le, esélyt sem adva arra, hogy kételkedjünk igazságában, vagy hogy alternatívára gondolhassunk az öngyilkosság mint élete végső és egyetlen megoldása mellett: „Akit egyszer megkínzotak, az megkínzot is marad. Akit egyszer meggyötörtek, soha többé nem lesz képes kiismerni magát a világban: a megsemmisülés gyalázata kiolthatatlan. Az emberiségbe vetett bizalmat már az első pofon csattanása megrendíti, a kínzás pedig végképp lerombolja: visszazerezni többé nem lehet.”

Levi is, Améry is, mikor tollat fogtak a kezükbe, túl voltak minden illúzión. Tudták, hogy megtörtént, tehát megeshet újra, s megeshet bárhol. Köröttünk ólálkodik az erőszak, s nincs közöttünk egy sem, kit tü-

relmetlenség, hatalomvágy, gazdasági érdek, vallási vagy politikai megszállottság képében meg ne kísérhetne a Gonosz.

Levi utolsó műve [...] nem egy önmagát túlél, keserű ember búcsúlevele, hanem a futását elvégző író testamentuma. Azé, aki csak azért is visszakapta életét, nem győzhette le a Gonosz, s aki immár egyedül maga akar rendelkezni önmaga felett. Levi meghalt, de testamentuma vigyázásra riaszt: a Gonosz él, s a mi gondunk, hogy diadalt ne vehessen rajtunk.

Balla Zsófia

Szünetlen kép: hogyan lehet

A nagyszülőkre gondolok.
Nagyapákra és rokonokra,
látom, ahogy hosszú sorokban
állnak a gázkamrák előtt.
S a képekről tudott sok arcot
látom megtörve, kifacsarva,
arcuk köd félelem takarja,
restellvén még egymás előtt
fehér, megzúzott testüket.

És látom őket gyerekekkel
kézben és ölben, verekedve,
OTT

ott a gázban
egy kortyintás lélegzetért!
Taposva egymást, hörögve,
öregeket a földre döntve,
látom meghalni őket.
Naponta.

És nem tudom: ki élve megjött,
és visszatért és gyermeket szült, –
hogyan, hogyan tud élni még?
Hogyan tudok, hogyan lehet, –
elmémbe mint a fegyverek
kattog haláluk képe immár

Hogyan lehet hogyan lehet

Őze Sándor

Párhuzamosított történelem

Imezt írja Szent Moizes ötödik könyvében,
Ő könyvének huszonnyolcad jó nemes

rendében,

Vedd eszedbe ki nem féled istent

beszédedben,

Mikínt leszen az te dolgod minden

életedben.

Ha uradnak istenednek szavát nem

fogadod,

Mit neked mond és parancsol ha meg

nem tartandod,

Reád szállnak rettenetes veszedelmes átkok,

Im megmondom; azon kérlek, hogy

meghallgassatok.

Rejád bocsát nagy döghalált, hogy

megemésztessél,

Igen megvér nagy szükséggel, minden

betegséggel,

Nagy hévséggel, hidegséggel és nagy

dögösséggel,

Nagy aszálylyal és rogyával, hogy

kesergettessél.

Ad az isten szolgálatra ellenség kezébe,

Annak szolgálsz éhen szomjan,

mezítelenségben,

Vereséggel megtör téged a te erkölcsödben,

Ott sanyargat az fogságban téged nagy

szükségben.

Messze földről az úristen hoz tereád népet,

Kinek nyelvét meg nem érted, nagy

kegyetlen népet,

Ki nem teszen tisztességet öreg embereknek,

Meg sem szánja veszedelmét a kis

gyermekeknek.

Im megmondá szent Moizeses isten akaratját,
Az bűn ellen nagy haragját, rettenetes átkját,
Ám meglátják, mikor várják az ítélet napját;
Kik nem nézik az istennek semmi jó
tanácsát.

„Viszontag ha nem engedendesz az URadnak Istenednek beszédének, [...] Reiad jőnek mind ez átkok, és megkönyvékeznek tégedet. [...] Hozzad ragaszttya az ÚR a döghalált, míglen megemészt tégedet arról az földről, melyre te bemenendesz, hogy örökségül birjad azt. Meg vér tégedet az Úr száraz betegséggel, hideg leléssel, gyulasztó és izzadó betegséggel, aszályyal, szárazsággal és ragyával, és mind addig kergetnek ezek tégedet, míglen elveszesz. És léznek a te Égeid, melyek vadnak az te fedjed fölött, olyanok, mint az érc, és az föld, mely te alattad vagyon, mint a vas. Az Úr az eső helyébe az te földedre ad port és hamvát, az Égből száll te reiad mind addig, míg tellyességgel el veszendesz. [...] És szolgálsz az te ellenségidnek az kiket bocsátand az ÚR te ellened, ehen és szomian, mezítelenen és minden állatnak szükségében, és vas igát vét az te nyakadra, míglen el veszt tégedet. Hoz az ÚR te ellened népet megszűnően, az földnek utolsó részéről nem külömben az mint repül az Sas, olly népet az kinek nyelvét nem érted. Szejtelen népet, ki nem tiszteli a vén embert és az gyermeknek nem kedvez.” (5Móz 28,15.21–24.48–50, Károli Gáspár fordítása)

hosszú éveket töltött török fogságban, és már a 15. században apokaliptikus szerepben említi a törököt.) A Koránban ugyan nem találunk erre nyomot, de Luthernek az iszlámmal folytatott polémiájában többször megjelenik, hogy a mohácsi török győzelem oka nem a király és az ország vétkeiben keresendő, hanem Isten kifürkészhetetlen, szuverén akaratában. Máshol pedig arról ír, hogy nem lehet megtérés nélkül, bűnben harcolni a törökkel. A tatárokkal szemben már nem olyan sikeres a török, mert a másik mohamedán vallású sereget nem sújtja Istennek a keresztények által megtapasztalt büntető keze.

Ahogy száz évvel korábban hatott a törökországi foglyokra a csatában győztes mohamedán birodalom érvrendszere, ugyanúgy féltek tőle a 16. század közepének közigazgatási vezetői is, tartva attól, hogy áttérési hullámot indít el az oszmánok által meghódított területeken. Szerémi György katolikus pap, udvari káplán Szhá-

rosi kortársa az ország romlását vizsgáló visszaemlékezésében hasonlóan ír: „tanakodott önmagában Szelim Zoltán, mit tegyen Székesfehérvár ellen. Kémjei beszéltek neki erről és a magyar parasztok, akik hozzá futottak ajándékaikkal. A császár pedig kihirdette, hogy ezek a félpogányok üljenek le, hogy mindenki üljön békében atyja örökségében a császár tökéletes hite alatt mindennap. Hogy hallották ezt a szegény parasztok, nagyon tódultak a török császárhoz Baranya és Somogy vidékéről s így más parasztok is, mindegyiküknek adott levelet a kezükbe és nagyon buzdította őket a törökök császára, hogy ne meneküljön el egy se, hanem maradjon békében a birtokán. Végül látta a császár, hogy a magyar parasztoknak olyan tökéletes a hitük, mint amilyen a rácoknak. Mondja Szelim Zoltán császár a magyar parasztoknak: hogyan kormányoztak bennetek a magyar nemesek és mágánások? – Hogy ezt a félpogányok hallották, felajánlották magukat a császárnak, és mindegyik elkezdte vádolni urát különféle igazságtalan intézkedések és törvényellenes kormányzásuk miatt.”³

Ezzel az idézettel érzékeltethetjük talán a legplasztikusabban a magyar parasztság és a török hatalom viszonyát a hódoltság korai évtizedeiben. A jobbágyság tudatállapotáról ad hírt 1562-ben Csányi Ákos kanizsai tisztartó Nádasdy Tamás nádorhoz írt levele: „Nagyságod mekbocsássa, hogy én erről, ki nem engem illet bolondoskodom, még az többi között egy félelmem, kit néhány eztendővel is írtam, mondtam nagyságodnak, az holdolás engedelme meg édesétette az népet. Az pór gyűlöli az urát. Oka is vagy, *s az parasztságban nincs kintül tanulni az Istenek igjét, ugyan azt hiszik, hogy Isten emberi az törökök és jó hit üvék azért segít Isten.*

³ Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. Budapest, Magyar Helikon, 1961, 275.

*Azon félek, hogy nem futnak az török előtt, hanem urakra támadnak, amint ím csak mastan is Hegyesd alól megtérvén, sok helyen kiállották. Azért nem mernek minket felvenni az urak – mond, – hogy félnek tőlünk, hogi ugian járnak, mint Székel Gyergyel⁴, de ugyan meg kell anak lenni. Az német, cseh gyűlöl. S ha az mienk is üldözni és űzni, kergetni fognak együtt az törökkel. Fogják mindani az hegyeknek, hogy rejánk essek, és elburétanak minket. Kegyelmes Úristen könyerülj mi rajtunk szent fiadért!*⁵

A török-mohamedán érvekkel szemben, melyek az Isten által az igaz hitért nyújtott katonai sikerek argumentálására épültek – mint látjuk –, már a nép körében prédikáló művelt domonkosok is harcoltak. A másik prédikáló szerzetesrend, az ország frontövezetében jelen lévő ferences rend körében munkálódott ki az a válaszareakció, amelyet a ferences környezetből jött Szerémi György atya bűn–büntetés elmélete reprezentál. Ezt a töményen apokaliptikus és zavartan hisztérikus végidőváró modellt dolgozták ki az 1540–1550-es években azok a reformáció mellett tevékenykedő prédikátorok és egyházi írók, akik ha nem

⁴ Ti. Dózsa Györggyel (A szerk.)

⁵ *500 magyar levél a XVI. századból I–II. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz (1549–1562)*. Közreadja Óze Sándor. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1996, 495. (Kiemelések tőlem, Ó. S.)

is kizárólag a ferences rend kötelékéből szakadtak ki, de annak iskoláiból, hatóköréből indultak. Ez az ellenelmélet alakul a wittenbergi történelemszemlélettel és Luther bűnös had–tisztá had elméletével ötvöződve a *kollektív bűn – Isten büntetése a török – Isten boldog üdvözült birodalma mint megszabadítás* hármas modelljévé a 16. század közepére. Mint az ószövetségi próféták a zsidó népet, úgy feddi a magyart Szkhárosi az Istennek irgalmasságról szóló versében:

Te magyar nemzet kemény nyakó vagy, és
igen süket vagy,
Nagy sok jó tanács, isteni beszéd rajtad
semmit nem fog,
De majd meglátod, miképen jársz, ha az
isten elhagy.

Nagy bévséggel most szent akaratját
hirdetteti neked,
Ha szót fogadnál ő szent országát ígéri te
neked,
De ha nem veszed, higyjed, örökké te ezt
megemlejtéd.

Nem mondhatjátok, hogy nem tudátok
isten akaratját,
Mert mind pap, deák, gyermek, hegedős
nagy nyilván kiáltják,
Ám meglátjátok, miként várjátok az ítélet
napját.⁶

Székel Balázs, az ugyancsak e korban alkotó versszerző pedig – azonosítva a magyarokat a zsidó néppel – ezt írja:

Izrael fiai! kik vagyunk most rabságban,
Dicsűrjek az istent az ő fogságokban,
Én es dicsűretet mondok rabságomban,
Mert kegyelmes valál nyomorúságomban.

⁶ Szkhárosi Horváth András: *Az Istennek irgalmasságáról. Régi magyar költők tára 2*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1880, 207.

Átkozottak azok, kik téged megvetnek!
 Jaj nagy siralommal látjuk mi ezeket,
 Hol a keresztyének pogán hitre térnek,
 Krisztust megtagadják, tisztelik
 Makhumetet.⁷

Sőt a prédikátorok – Farkas András a zsi-
 dó és magyar nép között 1538-ban felraj-
 zolt párhuzamának mintájára – arról beszél-
 nek, hogy a pogányságból megtérő népek
 kapják meg az ígért földjét és a választott-
 ságot. Az énekszerző elmélete szerint te-
 hát Isten új döntése értelmében a magya-
 rok közé költözött török meg is maradhat
 az országban, ha az őslakos magyarok nem
 hajlandók megtérni, ebben az esetben ők
 lesznek a választottak, ahogy a 16. századi
 énekszerző, Dézsi András írja:

Igen félek keresztyének én azon,
 Ez siketség hogy valamit ne hozzon
 Mint Ámálek, országunk úgy ne járjon,
 Jól látjátok, hogy pogán köztünk vagyon.

Elején valánk bálvány-imádásban,
 Most Istennek nagy irgalmasságában,
 Törökök most noha vannak vakságban
 A szent lélek hozhatja igazságban.

Sőt ha mostan vannak nagy gonoszságban,
 Fordíthatja Isten jó gondolatban,
 Térhetnek ők isteni igazsághoz,
 Ezt így értem Krisztustól mondásában.

Megvetéd magyar nép Isten mondását,
 Nem kedveléd az ő szent oktatását,
 Elvetéd miképen megrothadt almát
 Lesz oly ember, ki érti ennek hasznát.⁸

⁷ Székely Balázs: Az Szent Thobiásnak egész históri-
 ája. *Régi magyar költők tára* 2. Budapest, Magyar Tudo-
 mányos Akadémia, 1880, 332.

⁸ Dézsi András: Moyses hadáról az Amálek
 ellen. *Régi magyar költők tára* 5. Budapest, Magyar Tu-
 dományos Akadémia, 1886, 55–56.

Szerémi György kiutkeresése és helyzet-
 felmérése során lemond annak az évszáza-
 dokon keresztül önazonosságot hirdető
 ideológiának a továbbviteléről, amely sze-
 rint a mohamedán–keresztény frontvo-
 nalon „Magyarország a kereszténység vé-
 dőbástyája”, hiszen 1526-ban szülőföldje,
 a Szerémség, 1541-ben országának fővá-
 rosa, Buda, 1543-ban az első király alapí-
 totta központ, Esztergom, majd a királyi
 temetkezőhely, Székesfehérvár is elveszett.
 Szerémi személyiségét neveltetése, katoli-
 kus papi volta és a török veszélyből faka-
 dó katasztrófatudat határozta meg: e meg-
 változott világban is életben kívánta tartani
 az alapvető erkölcsi értékeket. Történelem-
 szemlélete szerint ezek hiánya, a vétkek,
 mulasztások sodorták a katasztrófa szélére
 Magyarországot. Úgy látja, hogy a határvo-
 nalból, a kulturális védőfalból és a mögöt-
 tes hazából, amelyet ferences elődei hirdet-
 tek, puszta tér lett, a ferences Laskai által
 leírt erős népből menekült és babiloni fo-
 goly, Góg népének örökös szolgája. Szá-

mára tehát ez a politikailag is kilátástalan helyzet a kollektív bűnért a transzcendentális síkon kimért kollektív kárhozát volt. Talán Szerémi az első, aki a nemzeti bűnököt a hanyatlási folyamat centrumaként és végkifejleteként értelmezi, a nemzethalál – mint egyfajta bűnhődés – bekövetkeztéként, a bűn megérdemelt és elkerülhetetlen isteni büntetéseként ábrázolja. Ennek azonban nincs feloldása, csak a Szerémi által biblikus-látomásos-profetikus keretben bemutatott kollektív kárhozát: egy népnek saját rendjével, törvényeivel, államával, uralkodóival szembeszálló, megbolydult, őrült gondolkodása. Dózsa György felkelése és az utána következő esztelen tomboló bosszú, Nándorfehérvár elveszte, a várak leépítése, az ország gazdasági erejének kimerítése pedig a racionális véget jelenti.

Farkas András, Szkhárosi Horváth András és prédikátortársaik a 16. század közepén azonban megtalálták azt a kipróbált módszert, amely átsegítette őket s híveiket a török hódítás mintegy hatgenerációnyi időszakán. A módszer ahhoz a lelki meg-

rázkódthatáshoz kapcsolódik, amely a keresztény Európa felekezetekre hullását, végleges meghasonlását hozta. A meghasonlás pedig ötszáz éve nem látott, minden társadalmi rétegre kiterjedő felekezeti háborút, mondhatnánk úgy is: népiirtást idézett elő az öreg kontinens szívében, ami korábban csak a peremterületekre, az iszlámmal határos frontzónára volt jellemző.

Azt az apokaliptikus keretet, amelynek a melanchthoni kettős Antikrisztus fogalom ad dinamikát, először Batizi András verses világkrónikája dolgozta ki. A melanchthoni felfogásban a pápa mint lelki, a török mint testi Antikrisztus jelenik meg. Ez a Josephus Flavius korától élő, a Kaukázuson túli népeket az Ezékiel próféta könyvéből ismert Góg és Magóg népével azonosító toposzrendszer nem volt idegen a magyar gondolkodástól.

A reformátorok a kereszténység védőbástyája toposzt a maguk országának határával azonosították. Az ezen belüli szent tér a kereszténységnek, Isten vándorló népének, az egyháznak az élőhelye, a rajta kívüli pedig az apokalipszis népének, a végső ellenségnek a földje. Ez a „nem tér” annak a népnek, annak a hamis prófétának a helye, amely – ahogy János apostol látta – nem íratott be az élők könyvébe, tehát nem is létezik.

Batizi valamiképpen ezt a pesszimista álláspontot éleszti újra, és belehelyezi a wittenbergi teológiába, amely ebben a kérdésben már korábban kimunkált elemekkel és érvrendszerrel dolgozott. A középkor alkotta meg a pápára vonatkoztatva a lelki és a mohamedánokra vonatkoztatva a testi Antikrisztus fogalmát, és azonosította a mohamedánokat Góg népével. A magyarországi közvélemény is azért hajlott az új nézetre, mert a protestáns-katolikus tábor szembenállásban és a végítélet népeként aposztrofált töröknek Góg népével való azonosításában ráismert a már befo-

gadott elemekre, és az új alaphelyzetre alkalmazhatta azokat.

Batizi versében a régi bevált módszert követi, és a keresztény ókor óta használt államelméleti sémát, az ószövetségi Dániel próféta könyve látomásos apokaliptikájának négy birodalom képét használja ő is, akár csak a könyv fordításakor a török veszélyt az ott leírt vadállat fején kinőtt és a többi szarvat kitépő harcias kis szarvval azonosító Luther. Batizi is erre a sablonra fűzi fel kora eseményeit. Megjelenik nála az Ótestamentum történelemszemlélete, mely szerint a bálványozás a *bűn*, a török általi legyőzetés és a fogság pedig a *büntetés*. Batizi aktuális hatalmakkal azonosítja, s államelméleti és üdvtörténeti kontextusba helyezi az apokaliptikus figurákat. Felfogása szerint a veszedelemből morális úton lehet megmenekülni, és ennek a bűnbeeséshez hasonlóan a megtérés a módja.

Az apokaliptika Magyarországon nemcsak a török hódítás magyarázatául szolgált,

hanem a nemzeti hivatástudat erősödését is magával hozta. A nemzetállami tudat kialakulásához az első lépést a Bibliára utaló nemzeti hivatáseszmekek jelölik ki, a reformáció és az iszlám felerősödő frontja ilyen új hivatáseszmet ad a spanyol, portugál, angol, német, magyar, lengyel és – fáziskéséssel – az orosz területeken is.

E korszak írói a bomló keresztény universitasban a zsidó nép mintájára külön isteni választottsággal ruházták fel saját népüket, országukat, és e választottság első szimbólumává egy tisztelt, de letűnt uralkodó vált. Az apokaliptikus hagyományban a vándorló uralkodó jelképe a bujdosó népnek is. A reformáció biblikus, az Ószövetség felé erőteljesen visszahajló szemlélete erre a hagyományra építhette rá a pusztában bujdosó és szabadulásra váró zsidó és a nemzeti nyelvű nép párhuzamát. Államformaváltások időszakában vagy amikor az uralkodó negatív jelképpé vált, amelytől inkább elszakadni vágytak, a pusztában bujdosó zsidók ószövetségi képét részesítették előnyben, a zsidó nép előképe lett saját nemzeti történetüknek, ezt a népet azonban nem azonosították koruk diaszpórazsidóságával. A reformátorok szerint az a tény, hogy a nemzetek közül egyedülként üldöztettek és szenvedtek, választottságukat is bizonyította. Egyházukat azonosították a választott néppel, ezzel a választott egyházzal állt szemben az őt elpusztítani vágyó Góg népe, ez esetben a mohamedán nagyhatalom. A diaszpórazsidóságot pedig többnyire olyan népként kezelték a magyarországi prédikátorok, amely többé nem kiválasztott, de amely a világ közelgő vége előtt megtér az igaz egyházba.

A zsidó és a magyar népnek a wittenbergi történelemszemlélet alapján a 16. század második felére uralkodóvá váló párhuzama a töröktől való megszabadulás lehetőségét morális és eszkatologikus síkra helyezi, ugyanakkor azonban egyfajta válságkezelő

program is a szétszakadt ország népe számára. A magyar nép elhagyta Istent, akár csak a zsidók, ezért sújtja a törökkel. Ha azonban megtérnek bűneikből, Isten választott és üdvözülő népévé lesznek. „Királyi nemzet vagy, noha te kicsin vagy / Az atya istennek bizony te kedves vagy, / Ő szent fia által már te is fiú vagy, / Minden dicsőségben higgyed, hogy részes vagy” – írja 1544 körül Szkhárosi Horváth András.⁹

Mindez nem egyedüli magyar sajátosság. Történések a reformáció idejéből való nemzeti önértelmezéseket első hullámos nemzettudatokként különböztetik meg a felvilágosodás korának nyelvi-kulturális alapon tudatosodó nemzeteitől. A nemzeti csapások, szenvedések adták az összetartozás-érzés erejét és bizonyítékát, nem a sike-

rek. A magyar társadalom bűnei és a büntetés, a török harcok szenvedései adhatták az igazolást a „választott nép” tudatához, amely a 17. század elejére elszakadt a felekezetiségtől. A „magyarok Istene” már nem csupán az országban élő protestánsokat védelmezte, hanem – ahogy az evangélikus Rimay János írta *Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán, s fogyásán* című versében – az egész magát magyarnak valló nemzetet: „Ó kedves nemzetem, hazám, édes felem, / Kivel szerelmetes mind tavaszom s telem, / Keseregj, sírj, kiáltst Istenedhez velem! / Nálad, hogy szeretlek, legyen ez vers jelem.”¹⁰

Ez a szemlélet öröklődik át a 19. századra, amikor a változások nyomán újra kell fogalmazni önmagukat Európa népeinek.

⁹ Szkhárosi Horváth András: Vigasztaló ének. *Régi magyar költők tára* 2. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1880, 161.

¹⁰ Rimay János *összes művei*. Összeállította Eckhardt Sándor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955, 84.

SZOMBAT KEZDETIRE, TANÍTÁS ELEÖT

Notaja: Az ki veti segedelmet az istennek hatalmaban etc.

Már be al - lot az szent szom - bat,
 Gieö-nieö - rü - seg - gel il - liük azt,
 E - zen di - czir - jük az u - rat,
 I - mad - giuk fel - se - ges vol - tát.

Donáth László

A zsidózó¹ magyarokról

Erdélyi Lajos *A székely zsidózók – Bözödújfaluba* című kiállítását az Országos Idegennyelvű Könyvtárban Donáth László nyitotta meg 2014. január 23-án. A marosvásárhelyi születésű újságíró, fotóművész Kovács András, a *Vallomás a székely szombatosok periber²* című könyv szerzőjét kísérte el Bözödújfaluba, s készített portrékat az egykor ott élt szombatosok leszármazottairól, a mára elpusztult falu utolsó lakóiról. Mostani számunkban a megnyitó szövegének szerkesztett változatát közöljük.

Erdélyi Lajos mintegy két és félezer fényképet készített Románia, Csehszlovákia és Kárpátalja zsidó temetőiről, amelyekből összeállította *Régi zsidó temetők művésze³* című könyvének anyagát is. A lap illusztrációjaként felhasználjuk a bözödújfalusi, valamint más zsidó temetők sírköveiről készült képeit is.

Ha az ember nem hal meg fiatalon, nemcsak azt kell megélnie, hogy a maga életidején belül pusztul minden, amiben öröme volt, ami a valóságát jelentette, hanem a külső világ, az objektív valóság pusztulását is. Bözödújfaluba nincs már sehol. Elsüllyedt, víz alá került, mint Atlantisz.⁴ Csúpan egy ilyen művésznek, írónak köszönhetően

¹ Zsidózóknak a szombatosokat, tehát a szombatot ünneplő és más zsidó vallási előírásokat is megtartó keresztény felekezet tagjait nevezték.

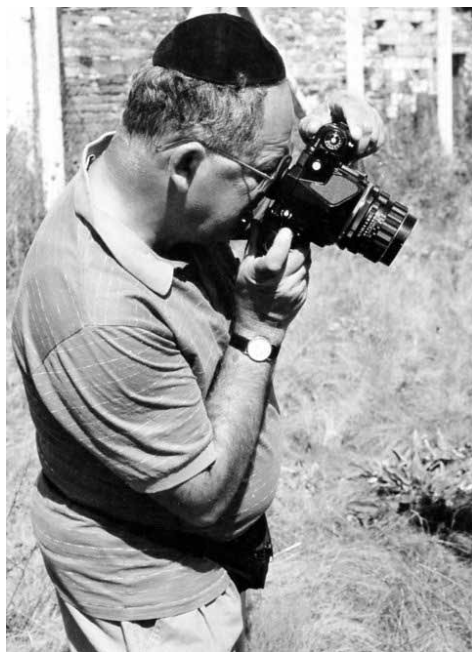
² A kötet a 16. században kialakult székely szombatoságról és a szombatosok Bözödújfalun élő maradékáról 1981-ben jelent meg a bukaresti Kriterion Kiadónál.

³ Bukarest, Kriterion Kiadó, 1980.

⁴ A Maros megyei Bözödújfalunál a hetvenes évek második felében gátat, majd a nyolcvanas években víztározót építettek, és 1988-tól kezdődően fokozatosan elárasztották a falut, lakosait Erdőszentgyörgyre telepítették.

maradt meg néhány kép, emlék, könyv, mint amilyen Erdélyi Laló vagy Kovács András.

A vallás, ahogy a 19. század, sőt már a 18. század kiváló gondolkodói fölfedezték, nem más, mint a megnyomorított ember képzeletének pozitív extrapolációja. A zsidó vallás is ilyen. A zsidóból származott keresztény vallás is ilyen. Ilyen a katolikus denomináció, és ilyen a vallást végső lényegére egyszerűsítő protestantizmus bármely ága. Éppolyan állati, kegyetlen és aljas tud lenni a 16. században üldözött kálvini protestantizmus, mint amilyen aljas gyilkossá tudott válni a katolicizmus. Tévedés ne essék, nincs vallás gyűlölet nélkül. Azok a jámbor lelkek, akik egy életre azt hazudják maguknak, hogy a megszelídített hittanórák, a világnézet-oktatás majd elveszik az emberek agresszióját és gyűlöletét, épp a lényegét nem ismerik. Vallásos az, aki pontosan, hideg fejjel végig tudja gondolni azt, hogy ha nekem nem tetszik, hogy valakinek hosszú a szakálla, pajesza van, kancsal vagy éppen unitárius, akkor azt el fogom pusztul

títani. El fogom pusztítani akkor is, ha 12 évvel korábban⁵, az 1568. januári tordai országgyűlésen⁶ magam mondtam ki törvényben, hogy a bevett vallások – a katolikus, a református, az evangélikus és az unitárius – szabadon gyakorolhatók. Akkor János Zsigmond volt az erdélyi fejedelem, ez az eredmény azonban egy erdélyi szásznak, Dávid Ferencnek köszönhető.

Miközben nézzük e kiállítás képeit, az arccokat, jusson eszükbe Dávid Ferenc, aki közel 40 évesen elment Wittenbergbe, egy esztendővel Luther halála előtt, aki akkor már javában dolgozott a zsidókról írott utolsó traktátusán⁷. Aki önök közül úgy gondolja, hogy a reformátort eme gyűlölettől bugyborékoló röpíráta alapján kellene megítélni, önmagát csapja be. De az is téved, aki megpróbál úgy tenni, mintha ez az irat nem volna. A reformátor megtanult héberül, különben nem tudta volna németre fordítani az Ószövetséget, s fordításával minden németnek nyelvet alkotni. A kettő összetartozik.

Dávid Ferenc visszatérve az akkorra már protestánsná lett Erdélybe, túlélt a lutheránizmuson. Újra és újra maga köré gyűjtötte azokat, akikkel lehetett disputálni, együtt

gondolkodni, megvitatni nemcsak a hit dolgait, hanem a gazdaság, a kultúra, a politika kérdéseit is, mindazt, ami az embert izgatja. Az ő igazi nagy vitája Méliusz Juhász Péterrel, Debrecen nagy reformátorával, a meggyőződéses kálvinista emberrel zajlott, miközben korábban maga is helvét hitvallásúvá vált, teljesen szabad akaratából, tiszta esze és a Szentírás olvasása nyomán. Nem kell mindenkinek a Szentíráshoz igazítania lépteit, de voltak és ma is vannak olyan emberek, akik ezt teszik. És jól teszik, ha így cselekszenek. Dávid Ferenc rádöbrent, ha ő egyszer a Szűzanya imádatára azt mondta, hogy az nem egyeztethető össze az egy igaz Isten tiszteletével, akkor hogy mondhatná azt, hogy ama méh gyümölcse összeegyeztethető. Ez az ember nem tudott megnyugodni. Van ebben valami mélységesen megrendítő: az egykor katolikus, majd evangélikus, aztán református keresztény unitáriusként sem változott meg, a rendkívül agilis, kemény politikusalkatú férfi megszervezte ezt a bizonyos 1568. január havi tordai országgyűlést. Aki nem járt ott, menjen el: gyönyörű, hatalmas gótikus templom. Ekkorára volt szükség, hogy az erdélyi rendek és karok összegyűljenek, és meghányják-vessék, mi is legyen a felekezetek sorsa. János Zsigmond rábólintott: a négy bevett felekezet szabad. A megfogalmazásokat bárki olvashatja: engedélyeztetik, hogy senki, aki e négy felekezethez tartozik, ne szűnjék meg szabadon gondolkodni, és esze ágába ne jusson a másikat vallásában és szabad gondolkodásában zargatni. Tessék tiszteletben tartani, kinek-kinek ama Istentől adott, Isten képére és hasonlóságára teremtettségből következő, senki által meg nem kérdőjelezhető jogát, hogy úgy társalogjon az ő istenével, ahogy akar. „Urunk ő felsége, miképpen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religió dolgáról végezött, azonképen mostan ez jelen való gyűlésébe azont erősíti,

⁵ Utalás Dávid Ferenc későbbi fogságára.

⁶ Az 1568. január 6-a és 13-a között Tordán tartott országgyűlésen hirdették ki – Európában elsőként – a vallásszabadságról szóló törvényt, amely biztosította az ún. recepta religio-k, a négy bevett vallás szabad gyakorlását és terjesztését.

⁷ Von den Juden und ihren Lügen, Jena, 1543.

tudniillik hogy mindön helyökön az prédikátorok az evangeliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerént, és az község ha venni akarja, jó, ha nem pedig senki kényszerítéssel ne kényszeritse az ű lelke azon meg nem nyugodván; de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nékie tetszik. Ezért pedig senki [...] az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől. [...] és nem engedtetik senkinek, hogy senkit fogsággal avagy helyéből való priválással fenyögessön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás istennek igéje által vagon.⁹⁸ Erre a szövegre mindenki büszke lehet.

Persze Erdély lakosságának jelentős része már akkor is román volt, és a románok mindig ortodoxok voltak. Róluk nem tétetik szó. E kiállítás képein zsidózó magyarok vannak – a zsidókról sem tétetik szó. De nemcsak a tordai dekrétumban nincs szó róluk. Az 1848. évi XX. törvénycikkben, a Kossuth Lajos, Batthyány és a többiek által jegyzett vallási törvényben sincs. Sőt! Kovács András gyönyörűen emlékezik meg Eötvösről, az utolsó magyar liberálisról, akit én is annak merek tartani. Eötvös hihetetlenül keményen harcolt még 1868-ban is – 300 évvel a tordai országgyűlés után –, hogy hagyják már békén ezeket a nyomorult magyarokat, akik zsidóznak.⁹ Ne háborgassák őket, mert magyarok, és magyarokként nem katolikusok, nem reformátusok, nem lutheránusok, nem unitáriusok, hanem zsidók. És hagyják békén a zsidókat is. Csak az 1895-ös törvény és az ahhoz kapcsolódó kiegészítő törvények tették

bevett vallássá a zsidó felekezetet Magyarországon. Teljesen indokolt tehát a kiállítás címe: A zsidózó magyarokról.

Visszatérve Dávid Ferenchez, ő Déván fejezte be életét 1578 novemberében. Akkor már a Báthoryak voltak Erdély urai. Római katolikusok. Tökéletesen értettek ahhoz, hogyan kell jogokat csorbítani. Majdnem minden évben tartottak zsinatot, és négy évvel később, bár nem módosították a négy bevett vallás szabadságát, de hoztak egy új rendeletet, amely így szólt: senki tovább nem léphet.¹⁰ Tehát, ha már egyszer valaki beleszületett valamelyikbe, azon túl nem léphet. Ez a kör négyszögesítése. A körön belül cserélheti a felekezetét,

⁸ Idézi Benda Kálmán: Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallás szabadság. In *Erdélyi Múzeum* 56. évf. 1994/3–4, 1.

⁹ A legtovább Bözödújfalun megmaradt székely szombatosok jelentős része 1868-ban áttért a zsidó vallásra. Sokukat németországi koncentrációs táborokban pusztították el.

¹⁰ 1571-ben, János Zsigmond halála után a katolikus Báthory István lett Erdély fejedelme. Az 1572. május 25–29-i országgyűlés megerősítette a vallásügyi törvényt, de egyben kimondta a további hitújítások tilalmát is. A tiltást számos későbbi országgyűlésen megerősítették.

de azon túl nem mehet. Itt bukott el Dávid Ferenc, s került Déva várában vizsgálati fogságba, ahogy Kovács András szépen írja róla: az Úristen megkönyörült az akkor már 70 fölötti mesteren, aki volt katolikus, evangélikus, református és unitárius, egyházalapító és püspök, reformátor és politikus, énekszerző és prédikátor, tanító – és mártír. Nem mártírsorsú, hanem mártír. Vajon amikor Déván meghalt, ki szolgáltatt neki igazságot?

Dávid Ferencről azért beszéltem ilyen hosszan, mert a másik emberről csak egy mondatot szabad mondanom. Ez a másik Péchi Simon, aki szintén per alá került. Sokkal összetettebb figura – kancellár –, és sokkal rejtelmesebb, súlyosabb, cikkcakkosabb az életmű is.¹¹ Az ő időszaka az 1600-as évek, Dávid Ferenc idejénél mintegy 40 évvel később. Ő a magyar szombatosok atyja. Számos műve fennmaradt, részben töredékek, részben teljes művek, minden műfajban. Életművét a valaha rabbinak tanult, de aztán történésszé és könyvtárossá lett Dán

¹¹ Péchi Simon a Dávid Ferenc hívéből az erdélyi szombatoság alapítójává lett Eössi András pártfogoltja volt. Az Erdély egyik legnagyobb földbirtokával rendelkező Eössi küldte Péchi Simont külföldi tanulmányútra: 6-8 évet töltött Konstantinápoly, Észak-Afrika és Dél-Európa zsidó iskolában, ahol a héber nyelv és a rabbinisztikus irodalom egyik legavatottabb ismerője lett. Miután visszatért Erdélybe, Eössi ráhagyta vagyonát, így Erdély gazdag földbirtokosaként lépett politikai pályára, s lett 1613-tól Bethlen Gábor kancellárja. Hűtlenség vádjával azonban a Szamosújvári börtönbe került, ahonnan 1624-ben szabadult, ettől kezdve fő tevékenysége az erdélyi szombatoság szervezése, irányítása volt, amelyet a zsidó hagyományok és törvényi előírások bevezetésével ő tett „zsidózó” vallássá. A református I. Rákóczi György fejedelem-sége idején az unitáriusok belső viszálykodását elsimító, ugyanakkor őket a szombatosoktól egyértelműen elhatároló 1638-as ún. dési complanatiót követően a szombatosoknak börtön és jószágvesztés terhe mellett el kellett hagyniuk vallásukat. Péchi, akit vagyonelkobzásra és börtönre ítélték, formálisan áttért a református hitre. Kiszabadulása után visszavonultan élt második feleségével, 1642-43 körül halt meg.

Róbert dolgozta fel és adta közre egy karc-sú kötetben a „Humanizmus és reformáció” sorozatban.¹²

A kancellár mindent megpróbált kódolni, úgy viselkedett, mintha az ő magánügye lenne, hogy szombatos, mintha csak a barátai számára szeretné elmondani, hogy mit jelent erdélyi magyarként zsidóvá lenni. Nagyon bizarr, különös történet. Benne is van valami megrendítő. Emlékezzenek Radnóti Miklósrá. Ő a nagyszülei alapján magyarnak született, a nürnbergi törvények szerint azonban zsidónak minősült, és úgy is pusztult el. Nem kellett volna elpusztulnia, ha komolyan veszi, hogy ő római katolikus vallású magyar költő, és ha hallgat azokra, akik megmentették Vass Istvánt. Radnóti Miklóst meg akart halni, 35 évesen, anélkül, hogy tudta volna, mit jelent zsidónak lenni. Csak a halálában volt zsidó. Életében magyar költő maradt, római katolikus vallású magyar.

Amikor Péchi Simont letartóztatják, tagad mindent. Élni akar, mint olyan sokan. Ebben az országban egyetlenegy vírus van: a szabad gondolkodás. Jól jegyezzék meg, a hatalom előbb-utóbb utána néz annak, aki függetleníteni akarja magát tőle, és ki fogja találni, hogy milyen módszerekkel alázza meg, fossza ki és tegye tönkre. A Péchi Simon vetéséből kisarjadó elvi szombatoság – ha tetszik: az igazi magyar vallás – 400 éven keresztül féllegalításban létezett. Nem azért, mintha ez szükségszerű lett volna, hanem azért, mert a történelem, amelyben megfogant, ezt tette lehetővé számára. Még az említett Eötvös-féle törvény sem emancipálta a szombatosokat. És most jön az igazán megrendítő. Eötvösék az óbudai rabbit küldik ki Bözödújfaluba és környékére vizsgálandni, hogy vajon ezek a székelyek megfelelnek-e a bevett zsidó vallás előírása-

¹² Dán Róbert: Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.

inak. Mégiscsak el kellene már dönteniük, hogy kicsodák: zsidók vagy keresztények, vagy egyik sem. Ezek a nyomorultak senkinek nem kellett. Nem lehet megmagyarázni, mi indította őket arra, hogy foglalkozással ragaszkodjanak a maguk néhány községre kiterjedő vallásához, hagyományához, szokásaihoz. Talán mert megörökölték. Vallásuk az apjuk, nagyapjuk vallása, szokása. Az apjuk meg a nagyapjuk emléke nem ereszti őket. Ezek az emberek értelmet adnak mindannak, amit földnek nevezünk. Kovács András idézi szabadon Eötvöst: a ház, ahol otthon vagy, ahol nem néznek idegennek, az a te hazád. Ezek az emberek abból adtak példát minden időre, hogyan tartozik össze a szabadon választott hit, a tradíció, a föld és a nemzet.

Ha engem kérdez valaki, hová helyezem őket az összehasonlító vallástudomány alapján, azt mondom: bizony, ezek az emberek zsidók. Pontosan tudták, hogy különbség van a tejes meg a húsos edény között, hogy mit szabad szombaton, és mit nem. Olvasták a Szentírást, úgy mint eleik, és őrizték azok szokásait. Ezek az emberek tudtak olvasni. Általában ez a protestánsoknál nagyon szigorú követelmény, de a zsidóknál még szigorúbb. Nem tudtak héberül, de tiszteletből megtanulták fonetikusán kiejteni a héber szavakat. Ezért pontosabbnak érzem azt a kifejezést, hogy zsidózó magyarok, mert jelzi a differenciát aközött, hogy valaki ismeri a héber ábécét, vagy latin írással tanulja meg a héber szavakat.

Erdélyi Laló meg Kovács András engem arra provokál, hogy előbb-utóbb kezdjek el komolyabban foglalkozni Péchi Simonnal. Igazából arra vagyok kíváncsi, hogy ebben az egészben hol maradt meg a názáreti. Mert ha most visszatérek egy mondat erejéig

Dávid Ferenchez: a vele kezdődő és Bartók Bélával végződő magyar unitarizmus lényegéhez nem tartozik hozzá nemcsak a Szentháromság hite, ez axióma, nem tartozik hozzá az ember Jézus személyének messiási komolyan vétele sem. Ebben az értelemben az unitárius vallás elmarad a zsidó vallás mögött, mert a zsidó vallás mind a mai napig várja a Messiás eljövételét. A keresztények várják a Messiás Jézus visszajövetelét. Az unitárius keresztények nem várják. És a szombatosok vajon mire vagy kire várnak?

Egy római katolikus lelkész szavaival szeretném befejezni ezt a gondolatsort. Ráduly Istvánnak a szavaival, akit azzal büntetett vagy jutalmazott az Örökkévaló, hogy 1944 tavaszán-nyarán Bözödújfaluban plébánosaként kellett szolgálnia: „1942-ben kerültem Bözödújfaluba, már nem tapasztalatlan kispapként. Most 1979-ben vagyunk, és az én éveimnek száma hetvenegy. Ebből tessék kiszámítani az akkori életkoromat. Nem volt valami fényes plébánia, igazán senki sem mondhatja, hogy könnyű élet ígéretével várta volna az új papot. Amikor jöttek a zsidótörvények, őszintén megdöbbsentem. Feletteseimnél nyomban szóba hoztam – hogy kinél, az maradjon köztünk –, szóba hoztam, hogy veszélyben

vannak a falumbeliek is. A válasz enyhe dorgálás volt: nem tudom-e, milyen szigorúak a faji törvények? Úgyis olyan kevés papunk van, nem hívhatjuk ki magunk ellen a hatóság haragját. Ne bolygassuk ezt az ügyet. S minthogy nem követtem a jó tanácsot, volt olyan is, aki azt mondta rám: a zsidók papja. Kérdezték: mit kaptam tőlük jutalmul? Később is, feltettem egy új kalapot, valaki csak úgy nagy ártatlanul megkérdezte, azt ugye Izraelből küldték a híveim. Akkorjában ennél vastagabb volt a tréfa. Katolikus pap létemre visszamenőleg igazolnom kellett székegy őseimet, hát igazoltam is, hogy anyám ágán például lófők voltak. Elvitték az embereket a gettóba. Leventeparancsnok is én voltam, leltározni kellett a lakásaikban, keresni mindenfélét, főleg aranyat, mert ahol zsidó van, ott aranyak is lennie kell. Nyomort, azt találtam, eleget. Mert én is tudom, mi a szegénység. Amikor erdővidéki szülőfalumban édesanyám élénk tette a puliszkát, és én megkérdeztem, hogy mivel egyem,

hát mivel – válaszolta jó anyám –, hát Gyurival; Gyuri két évvel volt nagyobb, mint én, a sok testvér között. Kutatás közben azért találtam valamit, egy könyvet, amelyet be kellett volna szolgáltatni, mert zsidó szerző írta meg benne a szombatosok történetét. Hát én inkább azt tüzetesen elolvastam. Bárkinek még ma is figyelmébe ajánlhatom, azt is meg tudom mondani, melyik ládában hagytam, ha még áll a ház és megvan a láda... (A ház már nem állt, a láda megvolt, alján a könyv is, a mai tulajdonosnak csodálkozására, e krónika írójának nem kisebb örömére...) Vissza akartam hozni az embereket. Legalább azt, akit lehetett. Nem kívánom, hogy ezt valaki utólag is különleges érdemül tudja be nekem. Csak a keresztényi szeretet vezetett. Hallotta-e Kolbe Maximilian ferencendi szerzetes nevét? Hogyne hallottam volna, hiszen most folynak szentté avatásának előkészületei. Tizedelték a németek a lengyeleket, és ő beállt a halálra szántak sorába, egy négygyermekes családapa helyébe. Valóban mártír volt... Tudtam, milyen üreggyel gyűjtötték össze őket: ez sem százszázalékos, az sem, de a százpercentest is elvitték, ha nem volt, ki bizonyítson. Százalékokat kellett tehát gyorsan gyűjteni az anyakönyvekből, írtuk napszámra élők és holtak keresztleveleit, amihez szomszédfalusi anyakönyvek is kellett, mindent összegyűjteni azonban már nem volt idő. Később beszereztük, amit lehetett, de akkor még arra is rákényszerültem, hogy bevállásra adjak ki írást. Még az anyakönyvbe is beírtam, régies írással, külön tintát kevertem hozzá. De ezt felejtse el azonnal! Még azt mondanák, hogy katolikus egyház hamisít. Okmányokat, anyakönyveket, amit lehetett, begyömöszöltem a táskámba, fel a biciklire, be Vásárhelyre, egyenesen a téglagyárhoz, ahol a gettó volt. Jelentkeztem, ez meg ez vagyok, be kell mennem, hogy igazoljam az embereimet. Hogy képzelem én azt? A parancsnok

egy Schröder nevezetű őrnagy volt. Kefefrizurás vad-disznó. A magyar alezredes, Bocskor nevű, mintha megértette volna szándékomat, adott mellém egy kapitányt. A kapitány többször is bevitt, emberséges volt, segített nekem, nyugodjék békében, ha meghalt. Szó szerint bevitt. Úgy, hogy én zsidósan feltúrtem a kalapomat, és a hajamból egy tincset pajszként a fülemre húztam. Kimenni már papként mentem, de azután vittem is, akit lehetett. Napokon át ott forgolódtam a gettóban. Veszélyes volt, mert a rendelkezés úgy szólt, hogy aki csak együttérzésének is tanújelét adja, közéjük kell zárni. Hallottam Gyergyóban egy ilyen esetről, valaki síratta jó ismerősét, megfoglák, közéjük lökték, nem tudom, hogy sikerült-e később megszabadulnia. Bözödújfaluból is két embert, akiknek az iratai pedig rendben voltak, de elkezdetek mozgolódni legalább a rokonaik érdekében, csendőrök vitték el. Be a gettóba! Kimondhatatlan, hogy mit állhattak ki azok a szegény emberek a téglagyárban. Ki a földön, ki szegényes holmiján, ágyneműjén kuporgott, amit hirtelen össze tudott kapkodni. Akinek a szárítóban nem jutott hely, az a szabad ég alá szorult, mindenféle betegségtől kellett tartani. Névsor szerint vettem őket. Ki volt az apja, anyja, nagyszülei, mikor, hol születtek, milyen vallásúak voltak, ha tudják. Szegények sokan nem is tudták, vagy nem jól tudták. Akinél legalább ötven százalékot igazoltam, azzal már nyert ügyem volt. A hatóságnak ott helyben meg kellett írnom magyarul és németül is a szombatosok történetét. De azt mondták, csak két gépelt oldal lehet. Az is elveszett, sajnos. Ha jól emlékszem, vagy hetvenet hoztam ki, nemcsak újfalusiakat, hanem

bözödieket, keresztúriakat is. Persze felelősséget vállaltam értük. A többi pap? Főleg az unitárius, mert ő volt még érdekelt, megadott minden adatot, amit kértem. Hármat vagy négyet talán még így sem tudtam kihozni. Az egyik Oroszországból jött a férje után, ám annak a székelységét sehogy sem tudtam bizonyítani. A lánya, Eszti kijöhetett volna, de nem hagyta el az anyját. Mindketten Auschwitzban maradtak. Egy Lovász

lány a férjétől nem akart elszakadni. Mondtam neki, jöjjön velem, Piroska, és imádkozzunk, hogy az Isten hazasegítse a férjét. Nem. Egy másik sánta asszonyt szintén elvittek; ha jól emlékszem, Csukorné volt, de a lánynevéen Izraelnek hívták... Amikor kijöttünk, óriási megkönnyebbülés. De hogyan tovább? Először is: gyorsan el innen! Szekeret szereztem. Békés megnyugvással töltött el a tudat, hogy talán, életeket mentettem meg. Azt kérdezik, vajon lelkeket is? Erre így nem tudok válaszolni... De igen, lelkeket is! Mert nem mindegy, hogy az ember hogyan hal meg: sorsában megnyugodva, a túlvilágra felkészülve, vagy gázkamrában például. A léleknek nem mindegy. Itthon tanítgattam őket a hittételekre, miközben ők jó nagyot szunyókáltak. Egyesek meg voltak már előbb keresztelve, a többit nem sürgettem, csak ha önként jöttek, akkor kereszteltem. Csodálkozik? Ha sürgetem, az lelki kényszer lett volna, amit az egyház nem helyesel. Különben igazán hálások voltak. Éppen arról is elmondhatom ezt, akinek pedig a feleségét, lányát nem tudtam hazahozni. A háború után ő volt az egyetlen a faluban, aki hosszas oroszországi fogságából még tudott oroszul. Így ő tartotta a kapcsolatot a szovjet katonákkal. Nekem

viszont nagyon meggyűlt a bajom, mert a papkollégám lánya valami élelmet hozott, hogy falazzuk be nálam, s én könnyelműen belementem. Volt, aki feljelentsen. Megtalálták az elrejtett dolgokat. Az orosz rám emelte a géppisztolyt, hogy élelmiszert rejtegetek, s a nép ellensége vagyok. Tóni bácsi is velük volt, és odaállt az orosz elé, hogy akkor előbb őt lője le, mert én nemhogy ellenség lennék, de megmentettem a népet a fasisztáktól. Mondjam azt, hogy viszonzásul ő megmentette az én életemet? Ezek olyan természetes dolgok voltak akkor. Később mégis belekeveredtem valamibe, meg is szenvedtem érte, de erről itt igazán ne beszéljünk. Különb, sajnálom, nincs is több időm. Hogy leírjam? Még nem írtam, egyszer majd leírom. Magnó? Azt tegye el. Azt nem akarom. Nem is lenne rá időm, sietek a

mezőre, mert gazdálkodom is a püspökség földjén. Itt, Alvincen. Látná, milyen szép a kukoricánk! No, gyorsan le a papi ruhát, magamra húzom ezt a foltos nadrágot, így ni. És ülök fel a biciklire, ki a mezőre.

Valóban nem érzem magam öregnek. Nincs is rá időm. Lám, most is, ha nem sietek, a kukoricatörés sínyli meg. Nemcsak a híveim, de más felekezetbeliek is jönnek hozzám imát kérni. Ha idegenek és személyesen nem ismernek, akkor gyakran azt válaszolom: hiába jöttek, a pap nincs itthon. Menjenek a saját papjukhoz, nem igaz? Most is hát búcsúzóul azt mondom: sajnálom, a pap nincs itthon.”¹³

¹³ Kovács András: Vallomás a székely szombatosok perében. Budapest, Magvető Kiadó, 401–407.

XXIII. Sóltár.

*Dávid Sóltára.*¹

Pásztorom énnékem a mindenható Isten:
azért nincsen semmiből fogyatkozásom.
Szép zsiros mezőkön lefeket engemet:
kedves szép nyugodalmas² élő vizeknél
legeltet engemet.
Lelkemet nagy kegyesen meghozza,
megtérengeti:³ igazgat az igazságnak
ösvényén csak az ő szent nevéjért.
Ha szintén halálos ügyemben, az halál
völgyének árnyékába jutnék, nem félek
mert te mellettem vagy: a te pálczád⁴
és támasztó törvényed megvigasztalnak
engemet.
Asztalt⁵ terittedz énnékem ellenségim előtt:
drága olaj kenettel fejemet zsirosítván
pohárom csordultig töltöd.
Tehát ily jó s gazdag irgalmasságod legyen
rajtam teljes életembe: és lakjam az Úr
házában⁶ mindörökkön örökké.

¹ E zsolnárnak mysticus sensusát másutt nincsen oly ki nem olvasná, maga hordozza azt is a betű világossága, de arra is a betű szerént való magyarázattal itt is nagyobb világosság adatik; csak fárasztja tudományát, elméjét a tudós olvasó. Nyomorúságából bódog állapotra jutásakor való háláadás.

² Sebes árvizekre nem viszi, hogy elkapja a víz őket, azaz veszedelmes próbákra nem veti.

³ Poenitentia-tartás által *megtéritti* bűneiből.

⁴ Akarmely veszedelmes állapotokból, a te oktatásod vagy áldással vagy ostorozással végre csak jóra vezet.

⁵ Királi méltóságát, abban való bódogságát megerősíti minden *ellenségjé* ellen.

⁶ Mindezeknek feje, fő célja az isteni tiszteletben, szolgálatban való gyönyörűsége.

Péchi Simon a zsolnárokat 1624-es kiszabadulása után kezdte fordítani, 1629-ben már a jegyzetekkel is készen volt. A kéziratos forrásban fennmaradt zsolnárokat Péchi héberből fordította, ami a Vulgátára támaszkodó középkori fordításokhoz képest különösen is jelentőse teszi művét. Péchi Simon *Psaltériuma*. Közzéteszi Szilády Áron. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1913.

Ludassy Mária

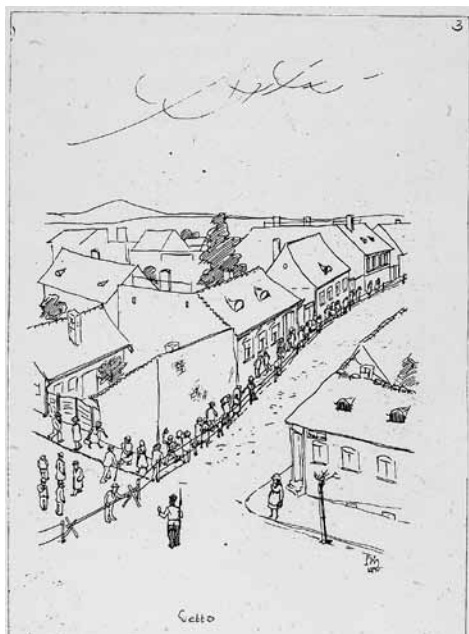
Fehér jakobinizmus¹

Részletek

A (vörös) jakobinizmust mindannyian ismerjük a történelemtényekből vagy Madách Imre *Az ember tragédiája* című műve párizsi színeiből: az egyenlőség nevében a szabadságot szétzúzó rémuralom, a vendé-i vérengzések, a köztársaság üdve kedvéért a jogbiztonságot megsemmisítő terror. Kevésbé ismert, hogy a restauráció kezdetén ugyanez lejátszódott fehérterror formájában is: köztársaságiakra vadászó királpárti ultrák, protestánsokat és szabadgondolkodókat üldöző ultramontán katolikusok fizikai és szellemi terrorjaként. Fő ideológusuk Joseph de Maistre, a „katolikus, de nem keresztény” gondolkodó, a pápai csalhatatlanság dogmájának megalapozója. Az ő szellemi nyomdokait követi Charles Maurras, aki a Dreyfus-pertől Vichy köztársaságáig a francia fasizmus, antiszemitizmus és ultranacionalizmus eszmei vezéralakja. Idézeteink forrása hírhedt orgánuma, az *Action Française*.

Katolicizmus kereszténység nélkül

Maurras szellemi őseit megnevezvén mindig kiemelten szólt Joseph de Maistre-ről, aki de Bonald mellett a francia restauráció nagyhatású teoretikusa, a katolikus fundamentalizmus és romantikus aktivizmus első eszmetörténeti szimbiózisának megalkotója. A Dreyfus-per idején meghatározó volt a katolikus egyház szerepe: a *La Croix* harcos antidreyfusard hozzáállása korán létrehozta az inkább agnosztikus-ateista, po-

zitivista-keresztényellenes nacionalisták és a konzervatív katolikusok szent szövetségét. Lamartine mondta volt de Maistre terror-apoteózisa olvastán, hogy „katolikus, de nem keresztény” gondolkodóval állunk szemben; ezt az eredetileg nem éppen dicsérettel minősítést vállalja fel Maurras, midőn a köztársasággal kiegyezést kereső, a szociális kérdés megoldását sürgető demokratikus keresztény gondolat – és kiváltképp katolikus képviselője, Marc Sangnier és mozgalma, a *Sillon* (Barázda) – ellenében megidéz a keresztény karitást elvető, de a katolikus tradíciót tisztelő ultramontanizmus szellemét. 1903 és 1906 között írt műve, a *Démocratie religieuse* – melynek alcíme: Marc Sangnier dilemmája – demokrácia és kereszténység kiegyezése ellenében mozgósítja a nacionalizmussal szövetséges katolicizmus ideáját – azaz az *Action Française* programját. Ez az „Ambivalens szövetség”, ahogy Arnal, a téma kiváló monográfusa fogalmazott, négy évtizeden keresztül meghatározta a francia katolikus egyház és a III. Köztársaság viszonyát: mivel a katolicizmus egy

¹ Ludassy Mária: Fehér jakobinizmus. Charles Maurras és az Action Française. Budapest, Kávé Kiadó, 1999.

nyíltan – sőt agresszívan – királpárti orgánus szellemi szövetségese volt, a köztársaság nem is lehetett más, mint antiklerikális. Sangnier és a kereszténydemokrácia korai képviselői ezt a szkizmat próbálták megakadályozni a demokratikus köztársasággal, a liberális-emberjogi alkotmányos elvekkel és a szociális gondoskodással megbékélni képes modern kereszténység karitászközpontú felfogásával. Maurras támadása mindenekelőtt e „híg humanitarizmus” ellen irányul:

„Isten szeretet – mondjátok. De mi lenne a világból, ha megfordítanók ezt az elvet: minden szeretet Isten? Azok a gyengéd lelkek, kiket az evangélium emberszeretete megzavar, hajlamosak ama tévedés elkövetésére, mely mindent egyenlőnek tekint, minden lényt legitimál, s ezzel mindent lealáz.” (19. o.)² Az egyház mindig szembeállt az ember divinizációjával: központjában nem az ember, hanem a hierarchia tisztelete áll: „a katolicizmus lényege a rend, az engedelmesség”, nem az egyén oltára állítása. (20. o.) A modern individualizmus gőgje ellenében az alázatot hirdeti, a személy szabadsága ellenében az intézményi kötöttségeket, a lázadás modern szellemével szemben az alávetettség természetes állapotát. A katolicizmusnak semmi köze a bibliai fundamentalizmushoz (ahogy egyik sokat idézett cikkében írja: „mit érdekel minket, amit négy obskurus zsidó írt egy ötödikről”) – ez a protestantizmus sajátja. Az individuális lelkiismeret lázadása barbár támadás a Rend, az európai civilizáció ellen: „Luther éppoly képromboló, mint Rousseau vagy Tolsztoj.” Mint mindenki, aki az egyéni lelkiismeret diktátumát a tradíció és

a tekintély ellenében mozgósítja, aki a belső hangra hivatkozva elutasítja – vagy akár csak megvizsgálni merészeli – a hagyomány és a hierarchia döntését. „Csak az Egyház reprezentálhatja a belső embert a benne egyesült személyek mágikus megtestesítői organikus egységének.” (623. o.) A francia nemzeti hagyomány ugyanezt az organikus egységet képviseli: a kritikus kétely, az individuális lelkiismeret tana idegen – a protestáns szellemében angol vagy német, a szabadgondolkodó zsidó. „Római vagyok, mivel a pápák Rómája garantálta az érzések, az erkölcsök, a nyelv és a kultusz, a politikai tekintély fundamentumát. Római katolikus vagyok, mivel ha nem lennék az, nem lennének többé francia.”

A római katolikus egyház francia nemzeti intézmény. A lelkiismereti szabadság doktrínája nem annyira egyház-, mint nemzetellenes. „Azok a demagógok, akik a szabály és a kényszer ellen szónokolnak a szabadság és a jog nevében, a nihilizmus szószólói.” (28. o.) Vagy ami még rosszabb: Dreyfus védői, akik lelkiismereti okokra hivatkozva megkérdőjelezték a katonai bíróság ítéletét, jogállami normákat szegeznek a francia

² Az oldalszámok Charles Maurras munkái hétköztetes kiadásának II. kötetére vonatkoznak (Az 1903–1906 közötti cikkek gyűjteménye). Ouvres de Charles Maurras I–VII. Paris, Nouvelle Librairie Nationale, 1921.

nemzeti érdek ellenébe, kontingens tárgyi bizonyítékokat vonultatnak fel a Tekintély és a Rend aláadására. Eddig az egyház egysegesen „antidreyfusard” volt: „Az egyik oldalon áll az igazi Franciaország, a Hadsereg és az Egyház, a másikon meg a köztársaság, a liberálisok és a zsidók.” Sangnier demokratikus kereszténységének, liberális katolicizmusának megjelenése ezt a világos frontvonalat zavarja össze: felszínes filantrópiája lerontja a katolikus egyház, „a rend, a tradíció, a fegyelem, a hierarchia, a tekintély, a folytonosság, az egység, a munka, a család, a korporáció, az igazi munkásszervezet” harmóniáját, „keresztény, de nem katolikus”. A francia nemzeti hagyomány ennek ellenkezője: „Clovis nem volt keresztény: római katolikus volt.” (42. o.) A francia forradalom sem keresztényellenes volt, hiszen jelszavaiban evangéliumi eszméket idézett, hanem „protestáns és katolikusellenes”, azaz individualista és tekintélyromboló.

A katolikus egyház óriási előnye, hogy a csodák engedélyezését is a hivatali hierarchia elismeréséhez köti: nem minden magánvízió nyeri el a hierarchia legitimációját. „A katolikusok magát a miszticizmust is rendbe szedik, civilizálják, szabályoknak rendelik alá. Az Egyház kontrollálja a látomásokat és szentjei extázisát, fegyelme kiterjed a legkisebb dolog ellenőrzésére is.” (41. o.) A hierarchia és a tradíció kulcsszava az örökletesség, miként a spirituális, akkép a politikai rendben is. Az egyház, miként a nemzeti egység, csak monarchikus lehet. A Francia Köztársaság a maga parlamentáris pluralizmusával csak az idegen – a zsidók, a protestánsok, a szabadkőművesek és kevert fajúak – prédája lehet. Ezek Franciaországban a franciák ellen indítanak támadást: a többpártrendszer révén a franciák megosztására, majd meghódítására törek-szenek, a hagyományos francia szokások, politika intézmények (köztük kitüntetett helyen a királyság és a katolikus klérus) és

tradicionális tekintélytisztelet (hadsereg, fegyelem) aláadásának biztos módszerével. A nemzeti erők vereségét – 1877, 1881, 1887, 1889, 1893, 1898, 1902 választási kudarcait – az okozta, hogy a francia nemzeti oldal megosztott, míg a „judeo-protestáns” szubverzív szellem egységes. A tanulság: parlamentáris úton többé nem győzhet a francia nemzeti érdek, fegyveres felkelés, hadsereg támogatására számító erőszakos államcsíny szükséges, mivel „a politikai demokrácia sikere a történelmi Franciaország halálát jelenti”. (62. o.)

A demokráciát és a kereszténységet összeegyeztetni vágyók ezt a – külső ellenség által szorgalmazott – nemzethalált segítik elő. Franciaországban nem lehet kiegyezni a demokratikus köztársasággal, mert az idegen érdekek szolgálatában áll: a zsidó tőke és a protestáns szellem szükségképpen „nemzetellenes és antiklerikális”, ezért a nemzeti érzelmű reakció akkor is szükségképpen a katolikus klérus támasza, ha képviselői agnosztikusok, pozitivisták. A XIX. század a liberalizmus, e nemzet- és vallásellenes eszme diadalának kora volt, a XX:

század nacionalista és/vagy szocialista lesz: ez utóbbinak is van egészséges, a nemzeti eszmék iránt nyitott, tehát a parlamentáris rendszert elvető szárnya, s ennek helye van az *Action Française* integrális nacionalizmusában. Sangnier az ellentétes oldal szövetségére számít, de számítása hibás: „Nem a béke, hanem a háború századának küszöbén állunk. Nem a kozmopolitizmus kora következik, hanem a nemzeti eszme reneszánszáé, nem az egyetemes demokrácia, hanem a rivális nacionalizmusok uralják a világot.” (90. o.) A „ne ölj!” parancsa idejétmúlt, mivel ez az evangélium-elv csak a zsidó terjeszkedésnek szolgál: „az örök béke kulcsa a Tőzsde széfjében van elrejtve”. (107. o.)

Maurras igen tudatosan megkülönbözteti önnön antiszemitizmusát – magát nevezni annak, nem oktrojált jelzőről van szó – a hagyományos keresztény antijudaizmustól. Nem lehet vitás, hogy Dreyfus áruló, mivel Dreyfus zsidó, s „írva vagyon, hogy az áruló zsidó” – így a *La Croix* cikke. Maurras debütálása épp azért vált hírhedté, mert számára nem kérdés az árulás ténye (a hamisító Henry ezredes „apokrifje az igazság, mert az igazság árulás” – írta még *Gazette de France* publicistájaként). A *Démocratie religieuse* lapjain így fogalmazta meg az *Action Française* gyökereit: „a haza szeretete – a katolikus vallás szeretete – a tradíció tisz-

telete – az erkölcsi rend tisztelete – azaz az anarchia gyűlölete és félelme – az ellenség félelme és gyűlölete, legyen az külső vagy belső ellenség”. (127. o.) A külső ellenség a porosz imperializmus és a német filozófia, a belső a protestáns szellem, a zsidó tőke, a szabadkőműves kozmopolitizmus. Ezekkel akar békét kötni Sangnier demokratikus kereszténysége. „Mikor volt Franciaország hívőbb és erényesebb, mint a XII. és a XIII. században, azaz akkor, midőn a legmonarchistább, legfeudálisabb, a leginkább KORPORATÍV és legkevésbé INDIVIDUALISTA volt, azaz a lehető legtávolabb állt a demokratikus és köztársasági rendszertől, mely oly kedves Sangnier szívének...” (123. o. – kiemelések az eredeti szövegben.) A szociális kereszténység a francia forradalom jelszavai közül a testvériséget teszi meg társadalmi maximái legfontosabbikának, azaz a Maurras által kárhozott karitást az istenfélelem fölébe helyezi. „A *Sillon* által hirdetett testvériség a társadalom tökéletes intellektuális és morális dezorganizációján alapul. A hatalmasoknak a gyengék gyámolítását prédikálja, de nem prédikálja az elesetteknek a hatalmasok iránti alázatot és hódolatot...” (131. o.) Hízeleg a népnek, ahelyett, hogy erkölcsi irányításával foglalkozna, ami egy katolikus első kötelessége.

Az egoizmust, az anyagi javak élvezetét támogatja, karitatív tevékenysége az önző individualitás kiteljesedéséhez vezet, azaz „a liberális, individualista, forradalmi és kantianus doktrína, a lutheranizmus és az emberi jogok nyilatkozatának” szellemi szövetségese, „a mezítelen lelkiismeret, a tiszta moralitás, az individuális szabadság” hitvallása. Ez a krédó egyaránt aláassa a nemzeti egységet és a katolikus diszciplínát. „A demokrácia a megosztottság elmélete, a nemzeti lelkiismeret legnagyobb ellensége... A demokrácia ama hatalmas szakadék, mely egyaránt elnyeli a nemzet lelkét és a hierarchikus kereszténységet, a nemzeti egységet

1894. ápr. Másfél óra alatt minden any. szelvény össze-hordani! A lakóit le-zárjuk, megak. nehaqz nehetnek a kruptombá.

jelképező dinasztiát, és a rendpárti, traditionalista katolicizmust, hogy utat nyisson a szemita-germán álmoknak.” (146. o.)

Maurras kampánya nagy segítséget kapott X. Piusnak a *Barázda* tanítását elítélő levelétől, majd enciklikáitól. (Később ezt X. Pius szentté avatását kezdeményező kampányával hálálta meg az 1930-as években.) A pápa a modernizmus „csábító, de téves eszméi” ellenében lépett fel, mint „a XVIII. század úgynevezett filozófusainak tanai, a forradalom és a liberalizmus eszméi, melyeket már sokszor elítéltünk, manapság még a *Sillon* elmélete, mely látszólagos nagylelkűsége mellett sokszor híján van a világosságának és a logikának, még inkább a katolikus és francia szellemiségnek...” (Maurras alapján idézve.) A *Sillon*t a túlzó emberszeretet ragadta e veszélyes útra, mely az egyház tekintélyét földi érdekek alá rendelné, „az emberi méltóság, a szabadság, az igazságosság és a testvériség sajátos elmélete alapján, mely igazolná társadalmi vízióikat, s amelyben az Evangéliumra hivatkoznak, sőt ami még súlyosabb, egy elferdített Krisztus-értelmezésre”. Innen egyenes út vezet az egy-

ház ítéletének elutasításához erkölcsi kérdésekben – ami akkor is bűn, ha a kérdéses erkölcsfilozófia semmi kivetnivalót nem tartalmaz keresztény szempontból. Még bűnösebb a tolerancia tana, amit igaz katolikus soha nem tehet magáévá: „a katolikus tanítás szerint a karitás követelménye nem azt jelenti, hogy eltűrjük a téves nézeteket, bármely őszinte meggyőződésből származzanak is, még kevésbé embertársaink tévedései iránti közömbösséget, hanem intellektuális és morális megigazololásukért való lelkes munkálkodásunkat.”

A *Barázda* tanításával ellentétben nem az emberszeretet vezet Isten szeretetéhez, hanem az Isten szeretete az emberszeretet egyetlen legitim forrása. A *Sillon* demokratizálni akarja az egyházat: így maga a pap is csak egyike az egyenlőknek. „A forradalom lehelete csap meg bennünket” a *Sillon* gondolatát olvasva, miszerint „nem az Egyházért, az emberiségért munkálkodunk”. A katolikus tanítás nem a tökéletes égi boldogság földi realizál(hatóság)át hirdeti, mint a „tekintélyromboló humanitarizmus” – mely már nemcsak a protestánsok, de a zsidók és a szabadgondolkodók iránti toleranciát is meghirdette: „a liberális katolicizmus a katolikus egyháznak egyenlő státuszt ajánl a protestáns prédikátorokéval és az ótestamentumi rabbikkal. A maga részéről a francia nacionalizmus – hívő vagy sem – elismeri a katolikus klérus különleges politikai rangját és egyedülálló morális méltóságát, mely a Franciaországnak tett egyedülálló szolgálataiból származik.” (191. o.) Az *Action Française*-nek nem minden szerkesztője hívő katolikus, de mindnek szövetségese az egyház a liberalizmusellenes küzdelemben: ez a Dreyfus-ügy és a *Sillon*-ügy közös tanulsága. Ahogy *Maurrice Barrès*, a „nacionalizmus” terminus feltalálója mondta: a francia nacionalizmus az antikatólikus, a katolikus egyház az antinacionalista szenvedélyekkel szemben harcol a közös ellen-

ség kovácsolta egységben. Az antiklerikalizmus köztársasági, tehát a királypárti csak prokatolikus lehet. „A zsidó szellem nyer mindazon, amit a katolicizmus elveszít”, ezért a katolikus privilégiumok helyreállítása minden nacionalista elsődleges program-pontja: az állam és egyház szétválasztása, az iskolarendszer szekularizálása republikánus eszme, ergo a királypárti a monarchia mellett az államegyházi kiváltságok restaurálásért is küzd.

Az *Action Française* szerkesztőségében a „katolikusok buzgó nacionalisták és a lelkes hazafiak, még a nem-hívók is tisztelői a katolikus tradíciónak, mely francia nemzeti intézmény is”. Lévén a liberalizmus judeo-protestáns eszme, a katolikus liberalizmus vagy liberális katolicizmus – a *Sillon* álma – nemzetellenes, „antifranzia”. Az egyház eszméi a tekintély, a hierarchia, a rend és a hagyomány, míg a köztársaság bázisa a protestantizmus kritikai szellemisége, a természetes tekintély és a tradíció támadása, katolikus köztársaság és republikánus katolicizmus nyilvánvaló képtelenség. Az első vatikáni zsinat és a *Syllabus* tanítása egybeesik e téren az *Action Française* nézeteivel – ezért is tart a szerkesztőség rendszeres *Syllabus*-szemináriumokat az egyetemeken folyó zsidó-szabadműves, protestáns-li-

berális szellemiség egyensúlyozására. Nacionalizmus és katolicizmus természetes szövetségesek; e szövetséget a royalizmus tudja teljessé tenni, mert amíg köztársaság van, a liberalizmus mindig győzhet egy parlamenti választáson, márpedig a nemzeti megmaradás és a katolikus igazság kérdését nem lehet kitenni a többségi döntés önkényének. (Vö. 198–199. o.)

Dreyfus (affaire) – Dreyfus(-ügy)

Maurras mindvégig megmagyarázhatatlan értelmiségi hisztériaként (melynek azonban van forrása: a zsidó-szabadműves összeesküvés) írta le a Dreyfus-párti sajtó kampányát. Lényegében nem a bűnösséget kimondó bírói ítélet igazságát állítja, hanem azt, hogy elvileg megkérdőjelezhetetlen egy bírói ítélet, ha kétségbevonása a nemzet presztízusvesztésével jár: „Néhányan a hisztérikus sajtókampány – folyóiratok, sőt könyvek lélektani hadviselése – következtében szabályosan megőrültek. Vannak igaz franciák, akik elvesztették állásukat, vagyonukat, egészségüket, sőt életüket e sajtóháborúban. Vannak, akik önkezüikkel vetettek véget életüknek. Vér omlott, francia vér, a legtisztább francia vér a zsidó áruló, Dreyfus érdekében.”

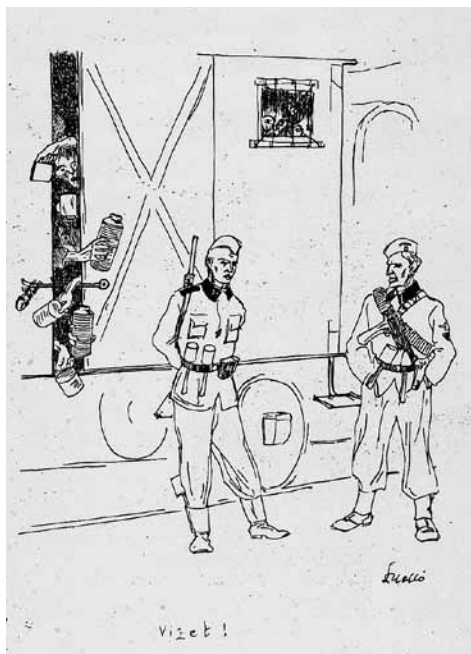
A Dreyfus elleni hiányzó bizonyítékokat hamisító Henry, a legnagyobb nemzeti hős Maurras szemében, mert a semmitmondó tárgyi bizonyítékok helyett a magasabb rendű nemzeti igazság bizonyítékait állította elő a nemzet legnagyobb ellensége leplezésére: „Ártatlan honfiak úgy vélik, hogy Anglia királya a francia nemzet leggonoszabb ellensége. Hogy tévednek! A francia nép legnagyobb ellensége Alfred Dreyfus. Ez a nyomorult áruló öt év szörnyű polgárháborúját zúdította ránk. Dreyfus bénította meg a francia honvédelmet, ő akadályozta meg, hogy a búrok segítségére siessünk, hogy megvédjük állásainkat a Nílus part-

ján. Az önmaga ellen forduló Franciaország minden vonalon meghátrálni kényszerült a külső ellenség elől... A nemzeti lobogó beszenyezése, a szabadlábra helyezett Dreyfus. Emlékezzünk erre, emlékezzünk!” (1903. ápr. 23.) A francia nemzeti erők paralizálása csak a nemzet ellenségeinek állhatott érdekében: a német-protestáns, a zsidó-szabadkőműves és a kevert fajú-idegen franciaellenes összeesküvés témája Maurras publikációjának *Leitmotivja* 1895-től 1945-ig. A demokrácia, az emberi jogok, a liberalizmus nem politikailag elfogadhatatlan ideák Maurras szerint, hanem a tudatos nemzetvesztés, küllellenség által francia földre csempészett és a honi nemzetellenes erők által propagált mótelye. Mindezek között a legpusztítóbb az individuális szabadságjogok doktrínája, mely a zsidó prófétáktól Lutheren keresztül „olyan angломánok, mint Montesquieu és Voltaire”, valamint olyan idegen csavargók, mint Rousseau révén került Franciaországba (tehát a francia felvilágosodás is idegen eszmei csempészáru).

„A Dreyfus-ügy mindörökké jelképértékű marad, szimbóluma ama hazug rendszernek, mely az erkölcsi haladás és az emberi méltóság üres fogalmaira építkezik, s végül totális erkölcsi cinizmusba torkollik. Az ügy forrása az erkölcsi lelkiismeret lázadása egy esetleges jogi tévedés ellenében, olyan törvénytelenességgel szemben, melynek egy vádlott volt, úgymond, az áldozata, a végeredmény a törvény egészének szemérmetlen megerősökölése lett, a nemzeti jog nyilvánvaló elárulása, a haza minden vitális érdekének feláldozása ezen egyén érdekében, a köztársaság törvényeinek megcsúfolása egy individuum megmentéséért!” (1914. ápr. 14.)

A nemzeti jog képviselői szemében már maga az az igény is abszurd, hogy „egyetlen ember bűnösségének bizonyítása” központi kérdéssé váljon, mikor vitathatatlan nemzeti érdek szól a bűnösség bizonyítottnak te-

kintése, megkérdőjelezhetetlensége mellett: „A nemzeti nevelés, a nemzeti hagyomány és racionális reflexió, minden-minden, gondoltam én, fel kell emelje szavát a kollektív örület ellenében, mely bűnösebb, mint magának az árulónak a bűne. Amikor bizonyossá vált a per felülbírálásának szörnyű szerencsétlensége, úgy éreztem, meg kell írnom, hogy ha Dreyfus véletlenül ártatlannak bizonyulna, akkor ki kell nevezni Franciaország marsalljának, de akár ártatlan, akár bűnös, agyon kell lövetni mindenkit, mint hazaárulót és a közrend megzavaróját, aki szót emelt ártatlansága mellett.” (1908. máj. 7.)

Ám a Dreyfus-ügy kimenetele éppen az ellenkezője volt: e kötélre való nemzetárulók lettek a XX. század nyitányában Franciaország urai, s ezzel az ország idegen uralom alá került. „Mídonn a zsidók a francia köztársaságot átalakították egy franciaellenes köztársasággá, a nemzet minden pártját, nemzetellenes párttá tették.” Ezért a parlamenti pártok között többé nem lehetséges a nemzeti oldal választása: ez csak antiparlamentáris erők

antiparlamentáris eszközökkel való (azaz erőszakos) hatalomátvétele útján lehetséges. A liberális demokrácia előbb politikai ellenfelét, az örökletes monarchiát, majd eszmei ellenségét, a katolikus hierarchiát zúzta szét. A kettő restaurálása csak együttesen lehetséges: ezt a nem-hívó monarchisták éppúgy tudják, mint azok a katolikusok, akik az állam és egyház szétválás után feladták a köztársasággal kiegyezni kész, kompromisszumos álláspontjukat. „Most a katolikus diszciplína, a római egyház szenved el azokat a csapásokat, melyek a monarchiát már szétzúzták: az »individuum felszabadítása« jelszavával fellépő liberális doktrína egyszerre veri szét Franciaországban a nemzeti és az általános vallási szellemiséget.” (1908. okt. 24.)

A szélsőjobboldali retorika remekműve az *Action Française* 1908. október 29-i száma, mely a lap ellen indított s Dreyfus által megnyert sajtópert kommentálja. A felmentett, sőt ártatlan üldöztetése miatt kitüntetett és előléptetett kapitány rágalmozási pert indított az *Action Française* főszerkesztője ellen,

aki kizárólag a „zsidó áruló” vagy az „áruló zsidó” szókapcsolattal idézte nevét. A pénzbüntetést kimondó bírói ítéletet mint az áruló zsidó milliomos által, az igaz francia hazafiakat utolsó menedékükből, őseik szerény hajlékából is kiűző, őt ősz édesanyjával együtt koldusbotra juttató *justismordot* kommentálja, mely méltó folytatása az ország hadseregét megalázó felmentő ítéletnek.

„Elégszer leírtam az elmúlt tíz esztendő alatt, hogy a zsidók miképp éltek vissza a gallok hiszékenységével, hogyan igazták le e jóhiszemű nemzetet, midőn száz évvel ezelőtt megkaparintották az egész liberális sajtót, a napilapokat, a folyóiratokat és a könyvkiadást. [...] Ők bitorolják az arany révét, mely mobil és megfoghatatlan, mint maga a zsidó természet, a társadalmi befolyást, a politikai hatalmat, az igazságszolgáltatást, a közvéleményt befolyásoló orgánumokat. A francia földet immár csak halottaink védik. Alig ismerek valakit az élők között, akik vigyáznának még a strázsán.”

Dreyfus nevének jelző epitetonja marad a „zsidó áruló”: a lutherizmus és a liberalizmus mellett a Dreyfus-párti franciellenesség szinonimája. „Jóval a Dreyfus-ügy előtt a Dreyfus-párti szellemiség már meghódította az egyetemeket, az irodalmat, a szépművészeteket; ez az eszme a reformáció, a romantika és a forradalom szellemi örököse. A zsidók által megkaparintott sajtó és a hugenották által uralt felsőoktatás terjesztik a liberalizmus e mételyét, mely meghatározó a harmadik köztársaság egész életében.” (1910. ápr. 23.)

Mivel a közvéleményt e nemzetellenes szellem vetette uralma alá, nem lehetséges többé a közvélemény megnyerése – azaz a szabad választások – révén a nemzeti erők győzelmében reménykedni. Csak az emberi jogok doktrínáját felváltó nemzeti jog (vagy ha szükséges: nemzetmentő erőszak) hatalomátvételében lehet reménykedni.

Juif (La question juive) – Zsidó (A zsidókérdés)

A modernnek mondható fajelmélet feltalálója francia: Gobineau *A fajok közötti egyenlőtlenégről* szóló művében az 1848-as forradalmak sokkja hatására kidolgozta a felsőbbrendű faj – germán-árja, szőke hajú-kék szemű, „Észak embere” – önvédelmi harcának elveit a szemita befolyás ellen, mely utóbbi formája részben liberális, részben szocialista. E bibliai ihletésű rassz-felfogás nem nyerte el Maurras tetszését, aki inkább Drumont *La France juive*-jére támaszkodott a Dreyfus rehabilitációs kampánya kiváltotta politikai antiszemitizmus elveinek kidolgozásakor. Az alacsony, fekete hajú és szemű Maurras éles antigermán elfogultsága miatt sem díjazta a *l'Homme du Nord* felsőbbrendűségének mítoszát: ő kizárólag szociológiai és politikai szempontok alapján kívánja a zsidó térnyerést – a liberális sajtóban, a hazafiatlan közoktatásban, a kozmopolita színházi kultúrában stb. – visszaszorítani, biológiai (vagy vallási) megfontolások ebben az általa politikai antiszemitizmusként definiált mozgalomban nem játszanak szerepet. A fő eszmei el-

lenség az Emberi Jogok Nyilatkozata, mert ennek folyamánya volt a forradalom alatt a zsidó emancipáció kimondása, ami egy csak individuális jogokat elismerő nemzetel szemben a maga etnikai kollektív tudatát az emancipáció, sőt a későbbi asszimiláció ellenére is megőrző etnikumnak mérhetetlen előnyöket biztosított.

„A keresztény és nemzeti franciák háttérbe szorulásának magyarázata a XVIII. század végi felfordulásban keresendő, illetve a napóleoni *Code civil* és a többi napóleoni intézmény tökéletlenségében. Amíg a zsidók esetében egy spontán, ösztönös önszerveződés természetes – talán etnikai adottságaiknak, talán az elszenvedett üldöztetésnek köszönhetően –, addig az emancipált zsidók Nyugat-Európában olyan nemzeteket találtak, melyekben a törvények minden természetes társulás elnyomására szolgálnak... A zsidók csupán elszórt individuummokkal kerültek szembe. Ez nagyban megkönnyítette a dolgukat. Adott lévén a másik oldalon a zsidó szolidaritás és szervezettség, semmi sem állhatja útjukat, hacsak nem a jövő antiszemita reakciói, melyeknek egyenlő erősségűeknek kell lenniük a kiváltó okkal.” (1905. jan. 15.)

A politikai pluralizmus – azaz a nemzeti megosztottság – mérhetetlen módon kiszolgáltatja az országot ezen egységét őrző etnikumnak. „A zsidók gazdagsága csupán következmény. A zsidók gazdasági hatalma, a gazdaság megszerzésének és megtartásának képessége onnan ered, hogy egységes államot alkotnak a mi megosztott államunkban, nemzeti egységet mutatnak a mi meghasonlott nemzetünk kebelében, s ez kiszolgáltat minket az ellenséges nemzeteknek.” (1904. márc. 1.)

1790, a végzetes emancipáció előtt a monarchia alattvalóiként, de nem egyenjogú franciaként éltek a zsidók: a régi rend elismerte a zsidó nemzet létét, de nem ismerte el a zsidó individuumok francia állam-

polgárságát. A demokratikus köztársaság ellenkezőleg cselekszik: liberális elveinek megfelelően mindenkinek megadja az individuális jogokat, s mindenkitől megtagadja a kollektív jogokat. A befogadó nemzetet lefegyverzi a zsidó invázióval szemben ez az emancipatórikus-liberális felfogás. Reménység csak a monarchia restaurálása lehet, mivel a trónkövetelő biztosította Murrast és a royalistákat, hogy megvédi a történelmi Franciaországot az Idegen ellenében, melynek a XVI–XVII. században a protestáns, a XIX–XX. században pedig a zsidó szellemiség a meghatározó formája. „Azt mondják, hogy XIII. Leó pápa kissé túlzónak tartja az antiszemitizmust. Szerencsére az orléans-i herceg kevésbé kétértelmű, mint a Szentatya. Mivel fiatal, tüzes, a közjő elszánt harcosa, kevés megértést mutat a parlamenti finomkodások iránt, örököse annak a militarista és nacionalista szellemiségnek, mely Bourbon őseit jellemezte. Egy nacionalista és antiszemita nép természetes vezetőjeként a zsidókérdés megoldására királyi szavával megerősített ígéretet tett. Olvasák el a kételkedők a bátor San Remó-i beszédet, s megláthatják, hogy a francia királyi ház örököse miképpen képes összeegyeztetni, a régi capeti tradícióknak megfelelően, a lelkiismereti szabadságot a belső rend követelményével, a vallási és faji háborúk tilalmát azokkal a szükséges intézkedésekkel, melyeket a zsidó invázió tett szükségessé.” (1900. márc. 30.) Első ezek közül az Emberi Jogok Nyilatkozatának visszavonása, mely megfelel a nantes-i ediktumot visszavonó dekrétumnak, azaz a protestáns előretörést megakadályozó bourboni bölcsességnek. Az egyes ember jogai semmisnek tekintendők, ha a történelmi nemzeti érdek így kívánja.

„Az antiszemitizmus az a rendszer, mely a legegértelműbben, a leghatározottabban és a legáltalánosabban szembeszáll az Emberi Jogok Nyilatkozatának rendszerével. A zsi-

dó talán nem ember? És ha megfelel az adminisztratív előírásoknak, nem állampolgár? Ám az antiszemita rendszer szerint franciának lenni valami több, mint emberi lénynek és a francia adminisztráció regisztráltjának lenni. Az antiszemitizmus francia fogalmába történelmi, tradicionális, fizikai és morális elemek is beletartoznak.” Az antiszemitizmus a rousseau-i népfenség helyébe, mely az állampolgári egyenjogúság demokratikus elvén alapul, a történelmi nemzeti szuverenitást – a történelmi nemzet javának diktatúráját – állítja, a „Franciaország a franciáké” jelszavát. Ez nem személyeket diszkriminál, mivel „lehet valaki nagyon tisztességes ember, lehet Franciaország szülöttje, és mégsem francia”. (1901. jan. 10.)

Ám „a zsidó veszedelem” független az egyes személyek tulajdonságaitól: forrása a kollektív mentalitás, melynek lényege a nemzetekfölöttiség, akár a zsidó tőke kozmopolitizmusa, akár a zsidó forradalmár internacionalizmusa formájában: „a zsidókérdést nyugodt méltósággal kell kezelniük. A nemzet szabadsága és belső rendje szempontjait kell figyelembe venniük. A zsidó, akár nagyhatalmú bankár, akár felforgató forradalmár, a zsidó világbirodalmat építi. A zsidók a nemzetek testvériségét hirdetik, hogy lefegyverezzék a nemzeteket.”

... nek szabótelepének és asszisztenciával

A zsidókérdés nem vallási kérdés: nem külön kultusz, hanem külön etnikum teszi a zsidó népet, mely mint a történelem kisemmizettje a történelmi nemzetek kisemmizésére tör. Eszköze a mobil tőke és a munkásmozgalom, a sajtó és a szabadfoglalkozású intellektuelek internacionáléja. „A zsidó expanzió, a zsidó internacionálé hatalmas lökést kapott az 1830-as liberális és az 1848-as szocialista forradalmaktól. A következő korszakban a kapitalizmus és a szocializmus vezető ereje egyaránt a zsidóság s újságaik a *Le Monde*-tól az *Humanité*ig.” Franciaország még föderatív elrendeződés alapján sem fogadhatja be a zsidó elemet: a bretonok, a provanszálók, a pikárdiaiak etc. a történelmi francia nemzet alkotói külön territóriummal és hagyományokkal. A zsidó etnikumnak nincs ilyen történelmileg kialakult területe – ezért az egész ország okkupálásában érdekelt –, s nincs Franciaországon belül történelmi tradíciója, ezért a történelmi nemzet hagyományainak szétzúzása lehet asszimilációjának legjobb biztosítéka.

„Ha egyrészt elismernők a zsidók mint individuumok jogait, másrészt meghagynók nekik a közösségi jogot, mely a provinciákat illeti meg, olyan kettős hatalommal ruháznók fel őket, mely még félelmetesebbé tenné a zsidó befolyást: jogokkal bírna mint Franciaország polgára, külön jogai lennének, mint egy provincia önkormányzata tagjának, s mindezek mellett megmaradnának a zsidó nép tagjaként élvezett jogai.” Az eredmény – pozitív diszkrimináció, az őslakók történelmi jogai megtörésével kialakult új privilegizált kaszt, a bevándorlóké. „A zsidó kiskereskedők, akik egy szál ingben érkeztek hozzánk, két-három generáció alatt, közép- vagy nagypolgárok lesznek, bankárok és nagykereskedők, könyvkiadók és sajtómágnások, s befolyásuk messze meghaladja morális és intellektuális képességeiket. Felemelkedésük gyor-

sasága, melyet a zsidók saját intellektuális kiválóságuknak tulajdonítanak, csupán privilegizált pozíciójuk, etnikai kohéziójuk, urbanus életformájuk, valamint kiváló helyzetfelismerő képességük következménye.” Minden funkciójukban – akár tőkésék, akár szakszervezeti vezetők – a nemzetek fölötti elemet reprezentálják a nemzeti erők ellenében; „nation internationale”, nemzetközi nemzet a zsidóság. „Hogyan fogadhatnánk be egy ilyen nemzetet hazánk nemzetiségeinek szövetségébe! [...] Egy ilyen ambíció, mely nem vallási, hanem etnikai alapú, sohasem képes beilleszkedni a társadalom rendjébe. Az izraeliták világszövetsége, ha beteszi a lábát egy, kettő, három országba, Európa minden nemzetére nézve halálos fenyegetést jelent. Ez ébreszti fel világszeret az antiszemitizmust.” (1920. okt. 25.)

A német antiszemitizmus alacsonyabb rendű a franciánál, mivel biologicista, „l'antisémitisme de peau”, forrása Gobineau germanofil fajelmélete: „Az antiszemitizmus levezetése a zsidó vér összetételéből, a zsidó orr formájából, ez teljes félreértése a történelmi és társadalmi faktoroknak: igazából egy áltudomány önkényének kultiválása a szociológiai tények és a politikai szükségszerűségek tudománya helyett.” (1930. okt. 27.)

Maurras 1945-ös pere idején kiemelte az *Action Française* politikai és a német náciizmus biológiai antiszemitizmusának különbségeit. Amikor azonban Vichyben is megkezdődtek a deportálások, a következmények szempontjából a kétféle antiszemitizmus premisszáinak teoretikus különbségei elenyésztek. Tény azonban, hogy Maurras nem a „szőke bestia” ellentétéként, hanem a liberális szinonimájaként használta a zsidó szót. Ezért tűnhet sokak számára szalonképesebbnek az *Action Française* szellemi öröksége és szóhasználata, mint a német nemzetiszocializmusé vagy akár az olasz fasizmusé.

Szilágyi Ákos

Szerzői ajánlás a *Franci* című poémához

A *Franci* című poéma – ez a gyászkoszorú a Huszadik Század sírhantjára – a középkori haláltánc műfaját egyesíti valamilyen különös apokaliptikus történelmi publicisztikával. Franci nevű hőse maga is halott ember, a Huszadik Század – e hatalmas vesztőhely – halotti közösségének gyűjteményes névalakja. A halottak közössége, ez az utolsó kórus, amelynek hangján a történelem mint katasztrófa egységes történetként és igaz módon egyáltalán elbeszélhető, a Huszadik Század emberének – magyar, európai és egyetemes emberének – sorsát vesztőhelyről vesztőhelyre haladva „Franci-sorsként”, „bárki sorsaként” beszél el. Nem egyetlen Franci, hanem világháborúból világháborúba, forradalomból forradalomba, polgárháborúból polgárháborúba, katasztrófából katasztrófába zuhanó, kivégzett, agyonlőtt, frontokon elesett, koncentrációs táborokban megsemmisített, meglincselt, felkoncolt Francik, Franzok, Francisco-k, Ferencek, François-ák, Fjodorok tömegének ad a poéma hőse személyes arcot. A közös sors – a Franci-sors, a katasztrófális sors – neve önálló életre kel, és hol Assissi Szent Ferenc, hol François Villon, hol Fjodor Dosztojevszkij, hol Franz Kafka névalakjában bukkan fel a poémában, amely a történelem katasztrófáját eltörlő vallási apokaliptikus megidézéssel zárul. A kötet „hangos könyvként” jelent meg: CD-mellékletén a szerző előadásában a teljes poéma hallható.¹

Kezdetben van a hang. A „vox” – az Úr hangja, aki csak hallható. Aztán következik

¹ Szilágyi Ákos: *Franci. Poéma hőssel*. Budapest, Palatinus Kiadó, 2007.

Balla Zsófia
Ég és föld

Még látható, ahogy a réz eget nyers, grafitzürke felhők benövik, akár a vadhús; fenn kinézeget egy-egy pászma. Elernyed, megtörik.

Fordul a táj. Sivalkodó vonat láthatárán ott ég az ég tovább - fényes fémjén tűzzománc bevonat a glóriát sugárzó fénynyaláb.

A vérmes századot átfúrtuk, mint a féreg: berogy a múlt a magán-alagút felett. A történelmet elfedik a törmelékek. Rönkholtak alvilága fűti a gyepet.

Mire a mélységből az ég alá kiérek, robogva életemből irgalmatlanul, kihülnek fájdalmak, szavak, vidékek: arcom elé a szürke felhőpenge hull.

a hang megtestesülése és Isten láthatóvá válása. A költői „világteremtés” nem imitációja az Ige teremtésének, hanem folytonos rituális ismétlése, ugyancsak a hanggal veszi kezdetét. Nem az általában vett, elvont hanggal, hanem valamilyen önmagában jelentéktelen, gyakran szinte értelmetlen ritmikai-zenei hangelemmel. Ezt a kezdetet nevezte valaha Arany János az angol „nonsense” szót – a „nem” és az „eszme” szó összevonásával – megmagyarítva *neszmének*. A neszme olyan eszme, eszmécske, szellemi és ritmikai kezdemény, amely önmagában semmit nem jelent, de a költő formáló képzeletét megindítva képes magába szívni mindent, ami számára egy élethelyzetben vagy világhelyzetben állandó és intenzív töprengés tárgya, hogy úgy mondjam élet-halál kérdés.

Annak idején, a 2000-es évek közepén a *Franci* című poémám is egy ilyen kis neszméből született, méghozzá a „Franz”, „Franci” névalak és a közönséges értelemben vett szitokszó – a „francba!” – egybecsengéséből. Elkezdtem formálni ezt a kis neszmét, de őszintén szólva fogalmam sem volt, hová lyukad ki a játék, milyen gondolatokat, eszméket, anyagot szív majd magába. Mi tagadás, elég sokáig tartott – vagy három évig –, amíg a poéma elnyerte végső formáját 2007-ben. Mert amikor már kezdett formálódni bennem, mit is akarok megírni, mit akarok „francba küldeni” és miért, s hogy ez a Franci kicsoda, akkor megszűnt az ihlet. Sokáig nem gondoltam, hogy valaha is lesz szegény Francimból valami, de aztán – különféle kedvező véletlenek összetalálkozása folytán – váratlanul újra beindult az ihlet gépezete, és 2007 nyarán két hét leforgása alatt megszületett az a mű, amelyben ez a jelentéktelen kis neszme magába szívta mindazt, amit a 20. századról, a magyar és az egyetemes huszadik századról, a permanens katasztrófáról évtizedek óta el akartam mondani, nem valamilyen különvélemény-

ként, hanem a magyar társadalom ellentétes szólamainak költői általánosításával a számomra elérhető művészi színvonalon és eszmei keretben. Erre predesztinált családom története, amelyben a 20. századi magyar társadalom, e roncs-társadalom szinte minden rétege és csoportja képviselteti magát, s amelyhez egész életre szólóan elkötelező szeretet fűz. Soha nem tudtam volna és nem lettem volna kénytelen megírni ezt a poémát e családi háttér nélkül, amely azonban korántsem egyedülálló, inkább tipikus a háború utáni évtizedben születetteknel, saját nemzedékemben.

A kérdés persze az, ki és mit küld a francba, azaz a semmibe, a halálba a 20. századból, és mit jelent az, ha valamit „francba küldünk”? Először is, a poémában nem valamilyen „én”, hanem valamilyen „mi” szólal meg. A kisemberek tömegének hangja. Egyfajta kórus ez, és azért kórus, mert az igazság a kórusban lehet, a különvált egyénben nem nyilatkozhat meg. A szitkozódó kórus, mert a hang egy közösség hangja, egy hang a kórusból, voltaképpen halálúszést folytat. A halál halálba küldése pedig nem más, mint a húsvét üzenete. A Megváltó ugyanis a haláltól megváltó. A feltámadás pedig, mint a keleti kereszténység ikonjai mutatják, nem más, mint Krisztus alászállása a pokolra, az alvilágba, ahonnan a halál rabságából kiszabadítja, kiváltja az embert jelképező ősszülőket, Ádámot és Évát. A keleti egyházban húsvétkor azt éneklük, hogy „Krisztus feltámadott, és halálával eltörölte a halált”. Mindezt azért hozom csak elő, mert ennek a lényegében Auschwitzról szóló poémának kifejezetten keresztény vallási pátosza van: a történelmi katasztrófát az apokalipszis tükrében is megmutatja, bár ennél tovább nem megy, és nem is mehet. A *Franci* halálrontó ének, palinóda: az elesettek, legyilkoltak visszaéneklése, az arcok, a szellemi alakok visszaéneklése a 20. század koporsójából, a háborúk és népirtások tömegsírjaiból.

A Franci 2007-ben jelent meg kötetként a Palatinus Kiadónál. Idáig a művet nyilvánosan egyszer olvastam föl, 2007 októberében a Fészek Klubban, de később a Magyar Rádióban több felvétel is készült, rajtam kívül Máté Gábor előadásában is rögzítették, és mindkét változatban elhangzott. Nemso-kára fölkerül a hálóra is, hogy bárki meghallgathassa.

Szilágyi Ákos

Franci

Poéma hőssel

Gyászkoszorú a 20. század sírhalmára

(Részletek)

6

Ferenc Fjodor Dosztojevszki
útvesztőből tévelyegsz ki –
kérdézzük: ez ki? ez ki?
csak egy polák csak egy ruszki! –
maradj veszteg Dosztojevszki!
fejet húz mint fogat vesz ki
áll a hóhér nem végez ki
életben maradsz

*küldik ergo kintornára
morgue-ba küldik kátorgára
ugye nincs harag?*

*így akad a cár horgára
mint bog akad rá bogárra
így lesz örök rab*

*áll a balál vár ukázra
mint a konda vár kanászra
torokra a bang*

*mint zúgásra vár üres lég
mosott vályúra a moslék
balottra harang*

áll a halál áll bokázva
áll akasztást elodázva
áll rongyokban ázva-fázva
bádog-szívekben kukázva
áll a semmit kidekázva:
áll ha nincs ha van!

*kong a semmi bong a bádog –
tiszteljétek az apátok!
halljátok szavam!*

nem falanszter – Holtak Háza
ez vár minden fantasztára
történelmi statisztára
tévészttára sztárosztára
menetelő hadosztályra
az egész elmeosztályra
mint a tiszta a pusztára
észre vár tabula rasa
a világot hogy megrázza
ahogyan a kockát rázza
Isten aki Van

7

*felszárad mint permet harmat –
édenkert ez? fegyengyarmat?
nem – ez Auschwitz Franz!*

*itt vagyunk hát édes Auschwitz!
itt vagyunk és te csak áítsz:
„mindig ugyanaz!”*

*halottat étellel áltatsz
élőt számboz tetováltatsz
fejet lenyiratsz*

*alkoboltól hullatompán
kampójával áll a rámpán –
mit rakodsz most Franz?*

*végtermékek emberdolgok –
derekasan lapátoltok
de szépen haladsz!*

gyorsan! nyersen! tárgyiasan!
vágy üt át így bárgyu versen
agy trágyája hogy lehessen
formaként hogy megtöressen
hogy ha hullik hulla – tessent!
poklot öklöt megihlessen

így üt át e trágya lassún
hogy anyagként meggyúrásson
verssorokban meggyúressen
költeményként legyártasson

jönnek is már tömegesen
jönnek hullaszerelmesen
imbolyogva és üresen
mint ki átsétál urasan
másvilágba másnaposan

*hulla hullán arc az arcon
pléh-arc álarc: nem haragszom
hogyba jössz s lekapsz*

*hulla hulla hulla kell még!
nézd el hogyba énekelnék –
ez csupán a dac!*

*törött bögre görbe bögre –
lövik őket sírgödörbe
ugyan kit siratsz?*

*tarkók pörgő kockatömbje
egy lyuk egy fej – a legtöbbször
annyt se szól: bac!*

*zene harsog dob dübögve
jön a sátán sündörögve:
„na és most mi van?”*

*„semmi sincsen! mért mi lenne?
mi lenne itt ellenemre –
ó te oktalan!”*

*szőgesdrótban fut az áram
nekiroban rohamában –
epileptikus!*

*halott Krisztus gázkeamrában
még egészen kiskorában –
SS ordít: kuSS!*

*„kérem itten nullaszag van!”
„bát nem érzi hogy ez szappan?
kegyed laikus!”*

*„megbocsásson drága hölgyem
tussoló ez s bozszá ingyen
egy kis puskaatus!”*

*„ugyan kérem! nincs erőszak!
ne tévessze meg a vérszag!
ruhát le s futás!*

*úgy értem hogy ez csak füstszag
eltűnés-szag hess-szag buss-szag
gázszag ez – mi más?*

*férfi lépked egymagába
kisleánya a nyakába –
senki sem hibás!*

*így tűnnek el mind a gázban
mint Isten örök jobászan
mint egy népszokás*

*gázba Tolsztoj! Dosztojevszki!
honnan az Isten se vesz ki!
gázba minden Mann!*

*gázba Jézus – ő mint kisdud –
gázba küldik most az Istent
s elnémul a Hang*

*gázba ember! gázba állat!
új rendként még visszaállhat
ami megmaradt*

*sanctus! sanctus! – sír az ének
sírva hallgatják pribékek –
énekel a kar*

*Assisi nem hallja – lépked
égve könnyörög az égnek
szálló füst a hang*

*gázba Kafka! gázba Villon!
hogy fajtája is kibaljon!
nincs is olyan faj!*

*giccs a giccsen! giccskokárda!
giccskereszt és giccs-dalárda
vagy talán nem az?*

*Auschwitz is giccs? – olyan nincsen!
hogyhogy nincsen? giccs a giccsen!
emberrombalmaz!*

*semmi túlzás – semmi érzés!
élménytérben állagörzés –
jegyet kér s hyukaszt!*

*nincs mamázás! nincs mimézis!
semmi van csak amely néz is
holokaszt? a fasz!*

*értsz-e engem Auschwitz-arcú?
kő arcában ércvihar zúg –
értsz és undorodsz?*

*néz üresen mint muzulmán
taknyot arcán elmázolván
csont és bőr és porc*

*K. K. K. úr néz keményen
néz a semmi s a kéményen
illőn távozik*

*átnéz bűnön és erényen:
„nem szívárvány – pernye-lényem
át nem változik!”*

*szív-csakrában virágsokrot
lánggal égő csipkebokrot
mely nem ég – mutatsz?*

*a tisztának minden tiszta
tiszta és a tiszta veszte
s lesz kacat tucat*

*kisgödörből nagygödörbe
hamvederből hamvederbe –
át miért rakatsz?*

*hogyba vóna mondd mi kéne?
Athén inkább? vagy Mükéné?
hová hátraarc?*

*ereszkedni négykézlábra
futva vissza Szodomába?
ha szeretsz – maradsz!*

*értelmet arcunknak adsz-e?
más világban kilukadsz-e?
vagy ez nem is arc?*

*ecce homo! ecce ecce!
nincsen történelmi lecke! –
a múlt elereszt*

*puszta élet – nuda vita
si est ita non est vita
homo sacer est*

csakelőre bajtárs jajtárs
azért folyik itt a hajtás
boldog legyen minden fajtárs
azért e sok gázbafojtás
azért folyik itt az irtás
keményebb legyen a tartás –
fejet fel fiam!

azért hogy kezdj eszesedni
nemlétünkből részesedni
füstösödni szenesedni
mészgödörben meszesedni
fogd meg hát jól – nesze-semmi!
fogd meg és rohanj!

így jutunk kettőről egyre
ahogy égen a nap megy le
folyamon tutaj

9

üsd a testét! teste fétis!
nyakán kolonc és kötél is –
ledöntheted Franz!
ledöntheted hát ledöntöd
ezt a sötét időtömböt
és a többi tömbhöz döntöd:
idő úgy maradsz!

*Franz jön s Franzot falboz állít
„éljen éljen – mindhalálíg!”
„fegyvert töltés szakasz!”*

*lassan dől el mint az asztag
rádól a kivégzőosztag –
maradj veszteg Franz!*

*mind meghalnak mind meghalnak
fordulnak be mind a falnak –
együtt alszanak*

börtönudvar siralomház
egyszeriben te is ott állsz
tarkón lőnek áram megráz
s mint ki mozdulatot kottáz
összeroskadsz ó te csontváz!
daróckötél testet himbáz
dolgozik az időszobrász:
kötélen rohadsz!

10

*szívveremben árnya rebben
vágat vörös lebernyegben
csitt! a csontlovas*

*magát érzi már nyeregben –
„nem nyerek kinn majd nyerek benn!” –
ugass csak ugass!*

halál halál mit keckeckedsz?
mit kukackodsz? mért akaszksz
szív husába? így ragaszksz
amitől épp elrugaszksz?
mért ökörködsz ó te gyerköc?

enmagadba' tán gyönyörködsz?
jól tudod hogy nem ereszt be
Aki Eljött – áll keresztbe
szív-ketrecbe nem jöhetsz be
soha már! soha!

*nem veszed be az erődöt! –
nevet rá a Szent Ütődött
vagy csak fogsora?*

*szent Yorick szent Ioculátor
ki megváltott a haláltól
már a föld sara*

Asszisziből jön de szökve
keszeg fejét földre szegve
vérző lába mintha szegbe
lépett volna s vele szembe
jön a halál kedve szegve
jön a halál azt sziszegve:
kerülsz mostan jó kezekbe
– nézd ezekben! – Franz

*hogy helyére más ne álljon
egy helyett hej száz halál jön
a'ssziszzi a Franz*

*ez a mélypont ünnepélye
tompá nappal koppan éjre –
sziszifuszi arc*

*Ferenc Ferenc szent habogja:
„Uram mégsem ez a módja
mondd hogy mit akarsz?”*

*Assziszit a hideg rázza
madaraknak magyarázza
Istent aki Van*

*Van az Isten – Nincs a párja
szája a világ visszája
jól mondom Uram?*

*ha van a Van ha Nincs ha Van
öten jönnek de lova van
mind az ötnek van*

*halál halál nem hallgatsz el?!
Szent Ferenczel érvet ütsz el?
mindenki meghal*

*Asszisziből jön szuszogva
jön balállal összeszokva
s felcsendül a dal*

11

*Dies irae Dies illa
solvet saeculum in favilla –
lesz nektek vigasz!*

*Dies irae Dies illa
villám döf le mint a villa
lobbansz s lángra kapsz*

*Dies irae Dies illa
illa berek és elillan
Hold elől a Nap*

*Ninivében Alphaville-ben
felkelnek e Hulla ellen
s mind elhullanak*

*Ninivében Alphaville-ben
főni üstben sülni grillben –
fő hogy munka van!*

*főni főni s újra sülni
a süítésért lelkesülni –
pokolbeli rang!*

*ama napon nem lesz trilla
erdő mező letarolva
úgy ám madaram!*

*ama napon nem lesz trilla
bűn és erény megtorolva –
néznek komoran*

*bottal Isten látod nem ver
lebetsz az Utolsó Ember –
már ha itt maradsz!*

*mint az éjben égő boglya
mint robogó lángsaroglya
úgy lángol az Arc*

*vallatás lesz – villa vallat
van talán ellenjavallat? –
szöveget kérdez szög*

*csak ez marad ha felnyársal
felhőtorló viharlással:
piszok és üszök*

*horá szökjön szögek foglya
jobb ha szögeit megszokja
s nem néz többé föl*

*eljött napja harag napja
részt egészéből kiharapja
fogakat kítör*

*hull a csillag száll a gálya
csillagos ég mágiája! –
úr falának nekivágja
a Földet lángharagjába’ –
hadd lobogjon az a máglya!
mályválnon lobogva lángja
terjedjen mint kór ragálya
kunkorodjon emberkéje
lángon járja pindurkája
kínja testét míg bejárja
míg a láng szemét kirágja
míg az utolsót nem rángja
s fel nem ujjong: Jessze fája
az lángol s ledől*

12

*szívkoporsó ébenében
fekszik Franci és már jó benn
benn a héjban örök éjben
hangja elhal idejében
fekszik – már nem vár hívásra –
szádra üss rá! – Messiásra
pedig jönnek egyre-másra
mint ördög jön ásitásra*

síratásra aratásra
jönnek sírból előásva
hívatlanul és hívásra
csatornából k'rem alássan
sír sarából sár'alássan
jaj ne add hogy sírva lássam
aki van most takarásban
a Halottat – örök vesztést!
ellenük tanuskodj szent test
keresik akik a tettest
mindig mindig mást okolva

maradjon a hulla – hulla
hullni hogy' kell kitanulva
kihülve és merevülve
elcsatolva elcsitulva
színt lelt halál színlelt hulla

szem bezárul fej lecsuklik
kórus hangja elbicsaklik –
semmi – csak luk! semmi – csak lik!
Arc kivillan s elsötétlik

Murányi Gábor

„A zsidók alaposan próbára teszik a türelmünket”*

Sajtószemle 1944-ből

„A zsidóság a mai, számára különösen rendkívül komoly és gondolkodásra késztető helyzetben sem akarja belátni, hogy milyen magatartást kell tanúsítania...” – háborgott 1944. március végén a Magyarság című, akkor már nyilas kézben lévő napilap kolumnistája, aki azon is értetlenkedett, hogy a naponkénti újabb és újabb megszorításokat az „érintettek” miért nem fogadják szó nélkül, mi több: *„még mindig folyik a rémhírterjesztés, folyik a sutgó propaganda, amellyel a magyar népből bizalmatlanságot akarnak kelteni”*.

A lap publicistája, helyeselve a Sztójay-kormány addigi intézkedéseit, továbbiakat sürgetett a „haza ellenségévé” nyilvánított magyarországi zsidósággal szemben, amellyel „nem fogunk keztyűs kézzel bánni”.

„Kesztyűs kézzől” szó sem volt. Az utókor meglehetősen pontosan ismeri, vagy legalábbis ismerheti azt a folyamatot, amely 1938 májusában az első zsidótörvény életbe léptetésével kezdődött, s amely ellen „a magyar irodalom, tudomány és művészet művelőinek” hangsúlyozottan „keresztény” csoportja akkor drámai hangú nyilatkozatban tiltakozott. Az 59 aláíró között volt a nem sokkal később Amerikába emigráló Bartók Béla és itthon maradó kollégája, Kodály Zoltán, Kernstok Károly és Kmetty János festők, Móricz Zsigmond és Tersánszky Józsi Jenő írók, a faluszociográfiát alapító

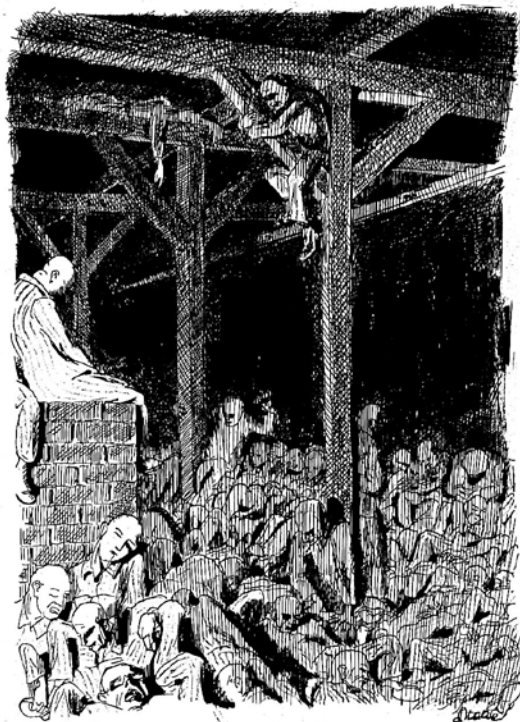
* Az írás megjelent a *Múlt-kor* című történelmi magazinnal 2014/1. számában.

Szabó Zoltán, a már akkor is színészlegenda Somlay Artúr és a jogásznemzedékek elismert professzora, Molnár Kálmán. „Ez a javaslat még a zsidóságot sem alázza meg annyira, mint amennyire megsérti a keresztény középosztály fiait, amikor azt teszi fel róluk, hogy – az állampolgári jogegyenlőség megszentelt alapelveinek semmibevételével – jogfosztástól, megszegyentítő gyámkodástól, kényszeralkalmazástól várják megélhetésük biztosítását” – szöveg az 59-es üzenete a Pesti Napló címlapjáról.

Az „erkölcsi eltévelyedést” kárhoztató szavak – ez az utókorból visszatekintve több mint nyilvánvaló – hat évvel később még aktuálisabbá váltak. Az alábbi szemelvénygyűjtemény inkább arról szól, hogy az 1944. március 19-i német megszállást követő hónapokban mit tudhatott a magyarországi lakosság mindarról, ami 800 ezer honpolgártársával történik.

Március utolsó napján például nehéz lett volna nem tudomást szerezni arról, amit a „zsidófalóként” emlegetett új belügyi államtitkár – Horthy Miklós kormányzó nemesi rendjének büszke tagja –, vitéz Endre László a rádióban és a lapokban jelentett be, miszerint azért is köteles április 5-e után minden zsidó sárga csillagot viselni, mert „a magyar fajvédelem parancsolja a zsidóság teljes kikapcsolását a magyar életből”.

A „kormányzat eltökélt szándékáról” harsogó államtitkár afelől sem hagyott kétséget, hogy az egyebek mellett a zsidók állami szolgálatból való elbocsátását előíró, a keresztény cselédek tartását megtöltő, a zsidó tulajdonban lévő gépjárművek bejelentését kötelezővé tevő rendeletek csupán bevezetői „a magyarországi zsidókérdés végleges rendezésének”. A naponta hatályba léptetett újabb és újabb kormány-, illetve miniszteri rendeletek célja a nagy állami zabrálás törvényesítése volt; a jogszabályok tiszteletére és betartására pedig felhívások özöne szólított fel, ekképpen: „Mindен magyar kötelessége a rendeleteket kijátszó zsidók felje-

1250 ember 1 barakkban

lentése.” Vagyis a jó magyarsághoz nem volt elegendő a szemhunyas, az aktív közreműködés „hazafias érdemmel” lépett elő.

A kormányzat által favorizált – s a mintegy félezer újságra kiterjedő nagy lapbetiltást túlélő – orgánumok nemcsak szorgosan közvetítették a központi akarat megnyilvánulásait, hanem „szánalmat nem ismerő” támogatásra is buzdítottak, hiszen – a „zsidóság csak azt kapja, amit megérdemelt”.

„A szigor és erély mellett gyűlölködés nélkül, keresztényi lélekkel végezzük kötelességünket” – nyilatkozta május közepén az Új Magyarországnak a már említett belügyi államtitkár, vitéz Endre, hozzátéve, hogy a zsidók „igen gyakran alaposan próbára teszik a türelmünket [...] nem tudják megérteni, hogy velük szemben csak a magyarság életét védelmezzük, önméltósági intézkedést hajtunk végre. A maga érdekében akkor cselekszik tehát helyesen minden zsidó, ha erről

nem feledkeznek meg és nem nehezíti meg a hatóságok munkáját.”

Az „önvédelmi intézkedések” hatálya alól azonban a „rémhírterjesztő”, „destruáló”, „feketepiacozó”, „nemzet-és fajgyalázó”, valamint „hazaáruló” zsidóság folyton ki akarta magát vonni. (Az említett epitheton ornansokat április 20-án a Magyarország című lap karikatúristájának sikerült egyetlen uszító rajzba sűrítienie.) Kárhoytatott kivonási próbálkozás volt például az, hogy „elfogta őket a megkeresztelkedési láz”, hiszen *„anyagi és egyéb érdekektől vezéreltetve hagyják el felekezetüket, hogy papíron kereszténnyé váljanak. Lélekleben természetesen továbbra is megmaradnak annak, amik voltak [...] Hamis lobogó ez, amit a zsidók csak azért tűznek ki, hogy így jobban álcázhassák magukat és jobban elvegyülhessenek a nemzsidók között”* – írta a lap belső vezércikke, amely egyben indítványt is tett: *„a kormány elvehetné a zsidók kedvét”,* ha az ekként megkeresztelteteket *„minden esetben azonos elbánás alá vonná a meg nem keresztelkedett zsidókkal”.*

Az ötlet nem maradt írott malaszt: május közepén a szalagcímek adták tudtul: *„Az áttérés többé nem szolgáltat alapot a kivételezésre”.* Ekkor már egy hónapja megkezdődött Magyarországon a gettósítás. Ennek „előjátékaként” a zsidó családok 10 ezer pengő fölötti vagyonát vették zár alá, s ezekről az „önvédelmi” intézkedésekről már azok is értesülhettek, akiknek egyetlen újság sem került a kezükbe. A hírekre éheseknek viszont a lapok naponta szállították új információkat. Részletes tudósítások szóltak arról, hogy a zsidó lakosságot azért telepítik ki a budapesti gyárak közvetlen környékére, merthogy – így az Összetartás című lap – *„addigi lakóhelyeiket az angol-amerikai légi terroristák feltűnően messze elkerülték”.* Ez az ordas érvelés egyebek mellett azt fedte el, hogy a szóban forgó területek korántsem a légitámadások potenciális terepei voltak, sokkal inkább a deportálást megelőző gyűjtőtábo-

rok kiszemelt helyszínei, ahogy például az óbudai téglagyár.

Nem volt szükség újságok böngészésére ahhoz sem, hogy az ország lakossága észlelje: közel s távol eltűntek szomszédságukból a sárgacsillagosok. Az eltüntetés első stációiról azonban még sok mindent nem lehetett tudni. A gettósításban élen járó Pest vármegye főjegyzője, Géczy András készségesen diktálta tollba az őt felkereső újságíróknak, mely falvakba is „koncentrálják” a nemkívánatos elemeket. A Virradat című, a nemzetiszocialistákkal szimpatizáló hétfői lapot mindezen túl leginkább az érdekelte, mi lesz vajon „azon szegény magyarokkal”, akik olyan házakban laknak, amelyek a gettó területére esnek. *„Azokat felszólítjuk, hogy költözzenek át a város, illetve község más részébe, ahol a zsidók által kiűrtet lakásokat elsősorban nekik tartjuk fenn.”* A cikkből az is kiderült, hogy amennyiben egy nemzsidó személy mégsem akarná elhagyni megszokott otthonát, neki „indokolt esetben” adható halasztás, ám ehhez *„nyomatékos figyelmeztetés járul”,* merthogy *„a zsidókkal mindenféle érintkezés tilos”.*

Az olvasó megtudhatta azt is, hogy „az átköltözködés költségeit” a zsidóknak maguknak kell viselniük, viszont az elhagyásra kötelezett ingatlanokat, illetve a bennük „hátrahagyott ingóságokat” hatóságilag leltárba veszik, s mindaddig őrzik, amíg nem kerülnek a „jogos igénylőkhöz”.

Ezekben a hetekben központi, az újságokban is taglalt kérdéssé lépett elő, hogy mi történjen a „magyarország megharcolásából származó” felhalmozott javakkal, és hogy kik is lesznek a „jogosultak”. Állami szinten ugyan rögvést megkezdődött az osztogató, erről legrészletesebben az Egyedül Vagyunk című kormány- és információközeli „nemzetpolitikai folyóirat” számolt be. Helyszíni riportot jelentetett meg például arról, hogy a Cionista Szövetség egykori, az Andrássy út és a Vörösmarty utca kereszteződésében álló „pazar kényelemmel

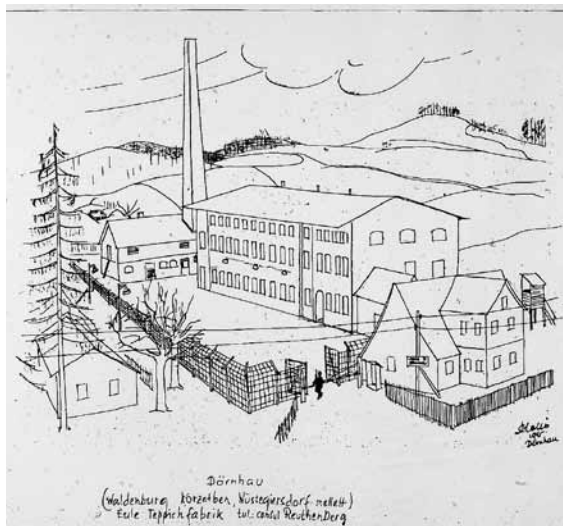
és előkelő fényűzéssel berendezett” palotájába immár a szélsőjobbra menetelő miniszterelnök, Imrédy Béla gründolta Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség fészkelte be magát. És egész sajtókülönítmény kísérte el a hírneves operaénekes névrokonát, Palló Imre országgyűlési képviselőt és újdonsült kormánybiztost a Dob és a Kertész utca sarkán álló üvegtetős Fészek Klubba, hogy megvizsgálják, miként lehetne „*a zsidó szellem bízzát árasztó bírbedt liberális bohémányát*” az igazi, a „tősgyökeres” Magyar Művészet Házává alakítani.

A nagy közzabrálást tapasztalva akadtak jócskán, akik kicsiben próbálták követni a mintát. Volt, aki „hivatalos” utat választott, nekik a Magyar Távirati Irodán keresztül adott választ az „illetékes hely”. E május közepi közleményből tudható, hogy „*a zár alá vett zsidó vagyonok, üzletek, berendezések és árukészletek kapcsán a különféle közigazgatási hatóságokhoz tömegesen érkeznek az üzletek átvételére, az árukészletekre és üzlethebységek kintalására irányuló kérvények.*” Mindaddig, amíg az összesítés nem készül el – emelte kéthasábos címmé is a heti rendszerességgel megjelenő Összetartás: – „*Ne zaklassák a hatóságokat!*”

Négy nappal később egy nevesített illetékes, vitéz Jaross Andor belügyminiszter a nagyváradi látogatásakor mondott beszédében – a Magyarság tudósítása szerint – figyelmeztette a magukat túlonként önállósító beosztottjait. „*Mindaz, amit a zsidóság kapzsisága össze tudott gyűjteni, az mostanra megszűnt az ő vagyona lenni, az most a magyar nemzet vagyona. Ez a vagyon azonban nem lehet egyszerűen ajándékozás tárgya, azzal nem lehet – bizonyos nemzeti érdemeket honorálni. Ezzel a nemzet egyetemének kell gazdagodnia*” – üzent érezhető ingerültséggel. A Jaross-szózatot megelőző napokban ugyanis a lapok az ország több részéből arról adtak hírt, hogy a települések előljárói a gettóba tereltek „*fölös számú ruhát kiosztotta vagy méltányos áron eladatta a szegényebb sorban élő magyar munkásoknak*”. Szat-

már vármegye új főispánja, Endrődy Barna szolgálaton kívüli csendőrezredes ezen túlmenően még a tuberkulózis gyors felszámolását ígérve megkezdte a „zsidótlanított egészséges lakások” kiutalgatását az „arra érdemeseknek”.

Május közepétől a lapok szemfüles újságírói a gettókba is be-bemerészkedtek. Az Összetartás riportere, Jáki István feljelentéssel felérvő írásában kifogásolta a jászberényi elkülönítés furcsaságait, azt például, hogy a kijelölt területen nagy számban vannak szép házak, és hogy „*feltétlenül szükséges az is, hogy a gettó olyan helyre kerüljön, ahol [...] a sárgacsillagos izmaeliták (!) nem bántják a jászmagyarok értékes szemeidegeit*”. A legitimistából szalasztává zuhlott Milotay István főszerkesztette Új Magyarság tollbajnoka, Veress László egy meg nem nevezett Balaton parti kedves városka körüldezkázott részén tett sétát. Hangulatkeltő írásának egy jellemző részlete: „*Belépek az egyik házba. Rögton megcsapja orromat az a különös illat, amely a zsidókat annyira jellemzi s amelyet oly nehezen bír el az európai gyomor [...] minden szét-szórva, az ágyak párnái lelőgnak a földre, a takaró gyűrönten összekuszálva. Soba nincs betelve az*

ágyuk, rendbe rakva a szobájuk. Nyolcan vannak a szobában és hemzsege egymás szavaiba kiabálnak [...]. A konyha közepén öreg zsidónő beszélget egy fiatalabbal. Mindkettőjük arca izgatottan zsiros és püffedt a tűzhely melegétől. Hiányos öltözetben vannak, de ki kíváncsi fonnyadt bájaikra?” Néhány nappal később ugyanezen újság hosszú cikkben számolt be arról, hogy „a Balatonnál 1622 zsidó villát foglaltak le”, és hogy „zsidóllantva várja üdülésre a magyar tenger a keresztény középosztály tagjait”.

Azon a napon, 1944. június 25-én, amikor Horthy Miklós kormányzó a Várpalotában az avatás előírt ünnepélyes ceremóniájával vitézzé ütötte Sztójay Dömét, ezzel viszonzva a miniszterelnök két héttel korábbi, „bensőséges hódolatú” születésnapjára köszöntését, a fővárosban érvénybe lépett a legújabb megalázást szolgáló rendelet. E szerint „a zsidók már csak délután 2 és 5 óra között hagyhatják el a lakásukat”, s villamoson akkor is „csak a pótkocsin utazhatnak”.

Ugyanezen időszaktól, a vidéki zsidóság deportálásának bevégeztétől azonban a lapok hasábjain látványosan megritkultak a „haza ősi ellenségeivel” kapcsolatos írások. Az októberi nyilas puccsig az egyik utolsó hangsúlyos és igen árulkodó megnyilatkozás Jarossé volt. A belügyminiszter ezúttal Sepsiszentgyörgyön hirdette az ígét. Előbb múlt időt használt, kijelentette: „A zsidókérdés megoldása parancsoló szükségesség volt”. Aztán mégis jövő idejű fogalmazásra váltott, mondván „semmi szükség nincsen arra, hogy bárki bárhol egyéni kezgyetlenkedéseket kövessen el”, ám – tette hozzá – „a problémát a maga teljességében még meg kell megoldani”.

Hogy miként, arról már sem ő, sem az egyenirányított lapok nem beszéltek. E diktált csönd falán csak olykor mutatkoztak repedések. 1944 júliusában például, amikor a Függetlenség közreadta a nagyváradai rendőrség dodonai közleményét. Eszerint 7-én „félrevezetett emberek úgy értelmezték a tábor kiürítését, hogy a zsidó értékek szabad prédává vál-

tak. Körülbelül 100 főnyi tömeg vonult a volt elkerített hely elé, ahol a szolgálatban lévő két-három rendőr nem tudta megakadályozni a fosztogatást. Közben a rendőrök segítséget kértek, de a csekély számú készség sem bírt a tömeggel.” A rendet végül az odaérkező honvédség állította helyre, 81 embert őrizetbe véve. Az újságolvasó megtudhatta azt is, hogy a rendőrség 33 ügyben már be is fejezte a nyomozást, s a lakosságot arról is megnyugtatták, hogy az elrablott holmik visszaszerzéséért mindent megtesznek majd. Csupán azt nem firtatta senki, hogy a kiürített táborból hová is kerültek a nagyváradai zsidók, és hová a többi gettó lakói, több százezren.

Balla Zsófia Őszi körforgás

Galamb forog a hölgy körül,
a Hold forog a Föld körül,
bűg-billeg, udvarol a Föld,
forgolódik a Nap körül.

Pereg a fákról a levél
pirosan, forrón, túl hamar,
pirosfehér, galamb forog,
lépéstől pördül az avar.

Nagyanyám tojásdad keretben,
forró halálból visszanéz.
Forgó időkből mállik, hallszik,
hogyan felejt a Föld, a szem,
hogyan felejt a méz, a méz.

Betelsz a gyásszal, bent csorog
ősz-fényben fürdő test falán.

Az ágak közti képeretben,
a mélykék, őszi, égi kertben
pörgő levélszárny-áradat,

körforgó, újult nászadalok,
udvarló bolygók szállanak.

Bársony János

„Szenvedés útján keresztül”

A cikk szerzője a Cigányságkutató Intézet (Romano Istituto) munkatársa. Az intézet néprajzi, történelmi, művészeti, kultúranropológiai stb. területeken végez kutatásokat, célja e kutatási eredmények közzététele és a cigányság különféle kulturális intézményinek létrehozása.

Humanizmus és hit

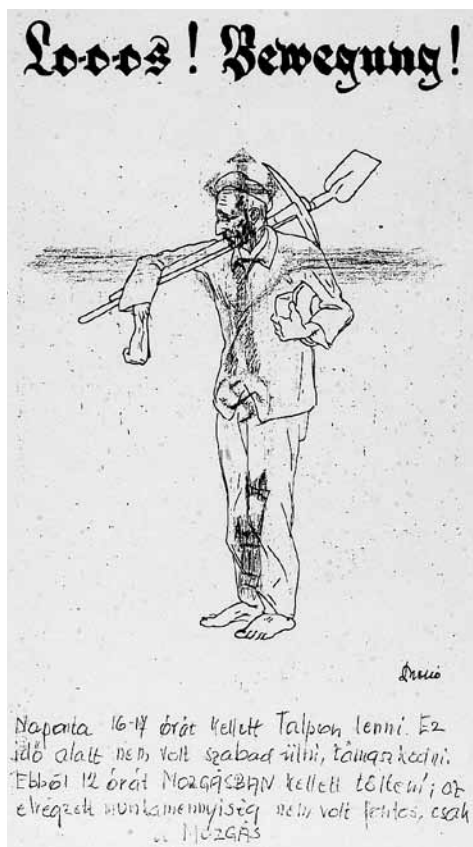
Amikor a romák újkori európai – ezen belül magyarországi – történelmének vizsgálatával foglalkozunk, illetve az „idegenrendészet” tartalmát és legitimitációját is vizsgáljuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül Claude Lévi-Strauss kulturális antropológus tézisét, miszerint az európai humanizmus hagyománya ezt az értékrendszert jó ideig csak a keresztény, fehér bőrű, Európában lakó emberekre tartotta érvényesnek. Más, „idegen” népek és vallási csoportok alacsonyrendűnek minősítése, leigázása, kiirtása jó ideig összeférhetett az önmagukat és társaikat keresztény humanistáknak tartó csoportok gondolkodásmódjával, erkölcsi értékeivel. A 15. századtól ez a „korlátozott humanizmus” váltotta fel a korábbi keresztény univerzalizmust, az Istenben való egység gondolatát. Ez a felfogás a kiirtásra ítélt, vallásukban, kultúrájukban, bőrszínükben idegen csoportok az emberiség „testvéri mi” fogalmából való kirekesztését jelentette. A „korlátozott humanizmus” a szabad elnyomást igazolandó a kultúrfönlényre, a meghódított népek primitívségére, elmaradottságára hivatkozott, őket kiskorúnak és fejlődésre képtelennek ítélte, bűnöző hordákként vagy veszélyes vadembereként festette le.

Ezt a korlátozó identitásképet és értékrendet a francia felvilágosodás – a szabadság, egyenlőség, testvériség polgári eszméinek fokozatos térnyerése – törte meg, lassú folyamatként, a modern polgári humanista gondolkodás érvényre jutásával. Ez új esélyt adott a keresztény univerzalizmusnak, s egyben az emberiség toleráns, békes együttélésének. Esélyt teremtett arra, hogy a korábban idegenként kezelt csoportok, illetve a katonailag és gazdaságilag erősebb euro-amerikai fehér és keresztény kultúra között egyenjogú, egyenrangú partneri viszony jöjjön létre. A modern polgári humanizmus térnyerése azonban igen lassan következett be: a rabszolgaság elleni küzdelem és a rabszolga-felszabadítás például a 19. század második felére esett (Európában, Romániában a cigányok esetében is), míg a gyarmatbirodalmakat csak a 20. század közepén sikerült felszámolni.

A modern polgári humanizmus eszméinek előretörése együtt járt az európai nemzetállamok kiépülésével, megerősödésével, a tőkés gazdaság térnyerésével, konkurenciaharcai ellentmondásainak kieleződésével, háborúival, valamint a feudális és paraszti közösségi hagyományok, értékrendek, hierarchiák szétesésével. Ezek a feszültségek megszülték a modernitást, a polgári humanizmus szabadság–egyenlőség–testvériség hármasságát egymással szembe fordító ideológiákat (pl. a leninizmust), valamint a modernitást egyes folyamatait és a modern polgári humanizmust tagadó fasiszta, náci ideológiákat.

Náci ideológia és gyakorlat

A náci ideológia a „népi-völkisch” állam és nemzet abszolút elsődlegességét hangsúlyozta, és hazug, alantas világuralmi céljai érdekében harcot hirdetett a „faji uralomért”. Nézete szerint e harc során az – áltudományos szempontok alapján felsőbbrendűnek

ítélt – germán (másutt horvát, magyar stb.) „faji közösség” életéért küzd az élőködő, alacsonyabb rendű, veszélyes, megbízhatatlan, idegen faji vagy népközösségekkel szemben. Az így létrehozott náci identitáskonstrukció központi eleme a totális államban szervezett „felsőbbrendű népközösség” minden területen való érdekérvényesítése volt, amelynek mint állam- és nemzetcélnak mindenki köteles volt alávetni magát mindenféle erkölcsi, jogi, hitbéli skrupulus mellőzésével. Ez a totális „faji-nemzeti-állami cél” határozta meg a termelést, a tőke viszonyait, a bérmunka feltételeit (pl. a szakszervezetek szétverését), a kulturális javak igénybevételi lehetőségeit (pl. a könyvvetéseket), a kommunikáció monopolizálását és militarizálását, az oktatást és nevelést stb. –

még a pusztá élethez való jogot is (pl. elmebeteg szervezett irtását).

A vulgáris szociál-darwinista erőszakkultusz, az erre támaszkodó hamis kiválasztódási elv, a faji felsőbbrendűségi tudat és a feltétlen engedelmesség militarizált, porrosz hagyománya, valamint a gazdasági válság nyomora és a háborús veszteség okozta megaláztatás együttesen tették lehetővé a modern polgári humanizmus időleges vereségét Németországban. A dekadensnek és gyengének kikialtott humanista demokráciákkal a náci felsőbbrendű faji-nemzeti öncélt állították szembe, gátlástalanul hirdetve az erősebb jogát a túléléshez.

Ehhez a náci identitáskonstrukcióhoz összetartó erőként ellenségképre volt szükség: ez az ellenség kívülről a „felsőbbrendű faji népközösség” létére tör, uralmi céljai elérésében akadályozza, belülről pedig gyengíti, eleszi előle a kenyeret, elszívja életerejét, beszennyezi tisztaságát. Fontos volt, hogy az „ellenség” bizonyos szempontok – rasszjegyek, vallási vagy kulturális hagyományok – alapján eltérjen a csoport önképétől, megkülönböztethető legyen környezetétől, az általudományos fajelmélet alapján ne tartozzon a felsőbbrendű fajhoz, így könnyebben használható legyen bűnbakként. A felsőbbrendűség-tudat (a faji kiválasztottság ideológiája), az alacsonyabb rendű, a „faji népközösség” létére törő ellenség démonizálása s e paranoid harc élet-halál küzdelemként való sulykolása tette lehetővé, hogy nagy tömegek elfogadják a „vagy ők, vagy mi” közötti kizárólagos választást, a gátlástalan terrort, a modern polgári humanizmus és a demokrácia feladását. Sajnálatosan kevesen voltak azok, akik nyíltan vagy rejtetten ellenálltak, szolidaritást vállaltak a rendszer bűnbaknak kikialtott áldozataival.

A nácik uralomra kerülésükkor először a szervezett politikai ellenállás potenciális intézményei, szervezetei, vezetői és aktivistái ellen léptek fel az államilag szervezett terror

eszközeivel. Betiltották a demokratikus és baloldali pártokat, szakszervezeteket, egyesületeket, koncentrációs táborba hurcolták aktív tagjaikat, betiltották vagy megszállták a konkurens médiumokat, kulturális intézményeket, megfélemlítették az egyházakat, kiépítették az államilag szervezett terrorhatalmat. Látszat-érdekképviseletekkel helyettesítették a demokrácia intézményeit. Ellenőrizetlen hatalmú belbiztonsági és biztonság-hálózatokat építettek ki.

Hatalmuk megszilárdítása után megkezdődött az ideológiai célok megvalósítása. A nürnbergi törvényekben és végrehajtási rendeleteikben másodrendű állampolgárrá minősítették a „belső ellenségeket”: a zsidókat, cigányokat, feketéket. A német vér tisztaságáról szóló törvényben fajgyalázként büntetni rendelték az árják és faji ellenségeik közötti nemi kapcsolatot. Az üldözöttekhez, később kiirtandókhöz csatlakoztak még a „felesleges, forrásokat felzabáló, örökletes veszélyeket hordozó” elmebetegek, a „szaporodási célokat akadályozó” homoszexuálisok, a „népi érdekeket sértő, örökletesen rossz hajlamokat hordozó” bűnözők, valamint a politikai ellenfelek és a háborút hitelvéként elutasító kisegyházak tagjai.

A bűnbakok

Felmerülhet a kérdés, hogy miért pont a fenti csoportokat választották ki a nácik a bűnbak szerepére, miért őket zárták ki állampolgári jogaikból?

A zsidók kirekesztése – részben vallási alapon – hosszú hagyományra tekintett vissza. Közrejátszott ebben többek között a katolicizmus – az első századtól kezdődő – antijudaista, a zsidóságot istengyilkossággal vádoló ideológiája, a zsidóság kiválasztottságtudata, a zsidó vallás szigorú, a mindennapi életet behálózó szabályrendszere és az ezt értetlenül ellenséges tartalmakkal felruházó paraszti babona, valamint

a középkori gettók és pogromok mintái. Az sem oldotta az előítéleteket, hogy a zsidóság hagyományosan a pénzügyek, szolgáltatások területeire szorult, így kimaradt a termelő munkának tartott földművelésből; később viszont – a kapitalizmus és a felvilágosodás térnyerésével – éppen az általuk gyakorolt szakmák váltak egyre meghatározóbbá a társadalomban: a zsidó emancipáció látszólag gyorsan és sikeresen lezajlott. Ahogy a könyvnyomtatás, a tudomány egyre fontosabbá vált, úgy nőtt a zsidó vallásos nevelés előnye a korábban zárt értelmiségi pályákon, melyek így nagyszámú zsidó konkurens befogadására kényszerültek. Később – jelentős zsidó csoportok meggazdagodását követően – feltámadt az irigység, igazságtételi vágy is a munka (ti. földművelés, kétkézi munka) nélkül szerzett vagyonok „visszaszerzésére” azok számára, akik

„megdolgoztak érte”. (Ami persze nem vonatkozott az ugyanígy gazdagodó, sokkal nagyobb számú nemzsidó vagyonos helyzetére, akik gyakran szívesen látták a zsidó riválisaikkal szembeni indulatokat. Miközben természetesen a zsidók többsége egyáltalán nem volt vagyonos.)

A 19. század végére, 20. század elejére megerősödött és nemzetközivé vált munkásmozgalom, majd kommunista mozgalom ideológusai, vezetői között jelentős számban voltak zsidó származású aktivisták, részben az olvasásra nevelődés, részben az ideológia internacionális, egyenlőségpárti volta miatt is. A gyorsuló modernizáció, a kapitalizmus gazdaságának, kultúrájának nemzetek fölé növekedésétől való félelem, az ebből eredő féltékenység, a lemaradás veszélyét érezve bezárkózó, provinciális nemzetféltés és a hamisításokkal alátámasztott, célzott kommunikációs kampányok kitermelték a zsidó világalomra törekvés, a zsidók nemzetek elleni összeesküvésének hazug vádját és mítoszát.

A másik csoport, a feketék bűnbakká tétele egyrészt a korban még uralkodó szemléleten, a színes bőrűek alacsonyabb rendűként tételezésén alapult. Másrészt fontos motivációja volt ennek az, hogy a színes bőrű németek főként a gyarmatokról bevándorolt vagy a háború elvesztését követő időszakban azokról francia vagy brit katonaként ide sorozott apák és német anyák gyermekei voltak: eleven, jól látható bizonyítékai a háború elvesztésének és a megszállásnak, akiknek pusztja jelenléte is sértette a fajnemesítő náci világszemléletet.

A harmadik bűnbakká tett csoport a cigányság volt, amely több mint 500 éve élt Németországban, a „korlátozott humanizmus” szemlélete szerint a 16. századtól kezdve egész Nyugat-Európában az alsóbbrendű, idegen, üldözendő színes bőrű csoportok közé tartozott. Az ellenségkép kialakításában fontos szerepet játszott, hogy a

cigányok vándorszolgáltatásaik miatt nehezen ellenőrizhető, helyváltoztatók voltak, akik a céhes kézművesiparnak versenytársat jelentettek. E hagyományhoz kapcsolódott még Cesare Lombroso olasz kutató a bűnözés örökletességét, faji jellegét hirdető tévtanainak elterjedése, illetve a cigányság alacsonyabb rendű, keverék fajként való megbélyegzése.

Zsidók Magyarországon

Magyarországon a 19. század végére jórészt kiteljesedett és lezárult a zsidó emancipációs folyamat. A fővárosi ipari és banktőke jelentős része zsidó származású, önmagukat elsősorban magyarnak valló neológ vallású polgárok kezébe került, akik jó kapcsolatokat építettek ki a hazai, döntően földbirtokos arisztokráciával. A zsidók jelentős csoportjai éltek falvakban és kisebb városokban kiskereskedelemből, iparos tevékenységből, földbérlői és terményforgalmazási ágazatokból, jelentős volt a falusi italmérők és kisparaszti gazdálkodók, valamint a városi bérmunkások száma is. Egyes szabad értelmiségi pályákon, például az orvosi és ügyvédi szakmákban a zsidók száma elérte a 30-40%-ot, míg a dzsentrik számára kapcsolataik folytán könnyebben betölthető állami tisztviselői vagy katonatiszti pályákon minimális volt az arányuk. Zsidók számára biztosítottá vált a vallásszabadság és a jogegyenlőség, illetve ennek alapján életük, testi épségük és tulajdonuk állami védelme. Az antiszemita politikai erőik változó intenzitással támadták a fenti folyamatot, de az ország modernizációs érdekei és a zsidó asszimilációban nemzetiségi szempontok miatt érdekelt uralkodó osztályok minimalizálták ezek hatását. A Monarchia Magyarországon az erősödő nemzetiségi (szláv és román) nacionalista törekvések miatt – melyeket gyakran csendőri erőszakkal és hivatali fondorlatokkal tartottak féken – a zsidókkal szemben

fontos elvárás volt a magyar nyelvi és kulturális asszimiláció, „cserébe” a jogegyenlőségért és a vallásszabadságért.

A kárpátaljai, galíciai területekről származó, első generációs, galiciánernek vagy pólisinak nevezett jiddis nyelvű bevándorlók jó része még kevésbé vehetett részt az asszimilációs folyamatban. Ezt hagyományos ortodox vallási kötődésük és a változó nyelvi közeghez való alkalmazkodás nehézségei mellett a csoport viszonylagos szegénysége, a gyakran itallépárlásból és -mérésből származó megélhetés népszerűtlensége is befolyásolta. Őket egyaránt lenézte az asszimilált, polgárosult zsidók csoportja, a magyar uralkodó osztály (mint akik nem tartják be az asszimilációs megegyezést, de előnyeit élvezni akarják) és a vegyes nemzetiségű lakóközösség.

Az első világháborúban a zsidó katonák százezrei küzdöttek a frontokon; a vesztes háborút követő városi népmozgalmakban, forradalmakban számarányuknál jelentősebb szerepet játszottak a zsidó munkások, valamint progresszív értelmiségiek. A háborús vereség elsöpörte a Monarchiát, új nemzetállamok jöttek létre belőle, amelyek területhez jutottak a szintén új és kisebb, korábban kiváltságos osztrák és magyar nemzetállamok rovására. Az új magyar nemzetállamban minimálisan éltek csak nemzetiségek, így már nem volt túlságosan lényeges a magyar uralkodó elit számára a zsidók vagy a cigányok asszimilációja a nemzetiségi arányok szempontjából. Ugyanakkor az uralkodó és középosztály hajlamos volt bűnbakot kreálni a hazai zsidóságból, amihez megfelelő alapot szolgáltatott jelentős részvételük a Monarchia bukását kísérő rebelliókban vagy az ország általános háborús elszegényedése. A zsidó etnikai és vallási kisebbség bűnbakká és így felelőssé tétele a vereségért és az ellenük felhozott igaztalan vádak a nemzet hátbatámadásáról egyenesen vezettek a numerus clau-

sus törvényhez vagy a különítményes terror antiszemita megnyilvánulásaihoz.

A bethleni konszolidáció korlátok közé terelte ezeket a folyamatokat, de az uralkodó jobboldali ideológiát mélyen átjárta az antiszemita konszenzus, a konkurens zsidó tőkésekkel szembeni elfojtott gyűlölet és féltékenység, a falvak és kisvárosok elszegényedett lakóinak irigy, éhes indulatai a zsidó kiskereskedők, kocsmárosok, földbérlők, terménykereskedők boldogulása láttán. A földbirtokos arisztokrácia rendkívül befolyásos, szűk csoportja volt az, aki – tekintettel saját tőkeigényeire és az ország tényleges érdekeire – őrizte a jogállamiság alapvető körülményeit, és – lebegtetve ugyan a zsidóság „nemzethűség szempontjából megbízhatatlan” voltát – féken tartatta az állammal a nyílt antiszemita indulatokat. A náci példa diktálta „korszellem”, a világgazdasági válság hatásai, majd a nyilaskeresztes mozgalom megerősödése mutatta a mélyben zajló folyamatokat, és előrevetítette a későbbi robbanás lehetőségét.

Cigányok Magyarországon

Magyarországon az osztrák császárok a 18. században a cigányokat kényszerrel telepítették le olyan falvakba, ahol már nem volt szabad jobbágytelek, megtiltották helyváltoztatásukat, így vándorlóiparos-szakmáikat nem gyakorolhatták tovább, kiszolgáltatták őket a földesurak és a falusi bírák, csendőrök kénye-kedvének. Betiltották nyelvük és viseletük használatát, gyermekeiket erőszakkal elvették, parasztcsaládokhoz adták ki nevelésre.

A 19. századtól a cigányság döntő része a falu olcsó munkaerő-tartalékát biztosította. A cigány családok szimbiózist alakítottak ki paraszti családokkal, ennek során a cigányok alacsony fizetség vagy természetben kapott juttatás fejében munkacsúcsok alkalmával kíségtették a parasztgazdaságot, cse-

rébe télen és tavasszal, mikor elfogyott az élelem és a tüzelő, a parasztcsalád segítette ki a megszorult roma családot. A romák ingyenes kötelezettsége volt az utak, közterületek karbantartása, javítása, tisztítása. Emellett később alkalmi vagy mezőgazdasági idénymunkásként dolgoztak nagygazdaságokban, erdészetekben. A csendőrség folyamatosan üldözte, terrorizálta a megmaradt, illetve újonnan beáramló vándorló csoportokat. Ugyanakkor a letelepülteket is megbízhatatlanként kezelve rendszeres megfélemlítő, zaklató gyakorlatot alakított ki ellenük. A polgári fejlődés a cigányság döntő többségét nem emelte be a jogállam sáncai közé, elmaradt az emancipáció, a cigányok falusi vagy erdei gettótelepeken éltek, kiszolgáltatva a mindenkorai hatóság önkényének. Emancipálódni csak vékony rétegeknek, a városi muzikusoknak, iparosoknak nyílt lehetőségük. A 19. század végén a romák több mint 90%-a letelepedtként, főként falusi napszámosként, kubirosként vagy szolgáltatóiparosként élt.

Az első világháborúban a cigány férfiak tömege is a frontra került. Ezrével estek a háború áldozatául: halottként, sebesültként, hadifogolyként évekre távol kerülve családjuktól. 1916-ban egy belügyi rendelet a háztulajdonnal nem rendelkező, tehát vándorcigányok jogfosztását írta elő (tilos volt a falu elhagyása, lovaikat elkobozták, testüket megjelölték, internálhatták őket, keresményüket a jegyző kezelte stb.). Mivel a cigányok 90%-ának telekkönyvileg nem volt a nevén a putrija, ettől kezdve szinte bárkit vándorcigánnyá minősíthetett vagy üldözéssel azzá tehetett a hatóság. Ez a jogfosztó rendelet az 1950-es évekig érvényben volt. A húszas évek végén ehhez járult a rendszeres csendőrségi zaklatást kiváltó razzia-rendelet, a harmincas években a közlegelőkön lakók elzavarását előíró rendelet (a cigánytelepek többsége a legkisebb értékű földelken, a közlegelőkön helyezkedett el), majd 1938-ban a csendőri nyomozási útmutató kimondta azt is, hogy a cigányság egészét megbízhatatlanként kell kezelni.¹ Ez a jogi konstrukció a bőrszín szerint már korábban is megkülönböztetett kisebbség jogfosztottságát idézte elő.

Magyarországon a romák döntő többsége falusi, szegény agrárproletárként élt a 20. század negyvenes éveiben. Környezetük, a parasztság és a földbirtokos osztály nem irigykedett „gazdagságára”, hanem kizsákmányolta munkaerejét. A lakosságban mélyen gyökerező előítélet-rendszer élt a cigány nyomortelepeken lakók lustaságáról, tisztátalanságáról, primitívségéről, tolvajságáról, így a környezet könnyen belenyugodott a romák permanens hatósági zaklatásába, megalázásába. A náci ideológia a romákkal szemben Magyarországon először csak szűkebb, de befolyásos rétegekben éreztette hatását: a járványoknak kitett,

¹ 66.045/eln. VI.-c/1938. BM-körrendelet (a Nyomozati Utasítás melléklete)

illetve a fajelmélet híveivé váló orvosoknál, a hivatalnoki karban, a csendőrségben és a szélsőjobboldali pártok híveinél.

Magyarország hadba lépése a nácik oldalán Akciók a Délvidéken

A bécsi döntésekkel Mussolini és Hitler jóvoltából Magyarország jelentős területekkel gyarapodott Csehszlovákia, Románia és később Jugoszlávia – zömében magyar többségű – területeiből a trianoni diktátum orvoslásaként. A vezető osztályok antiszemita hagyománya, a területjuttató nácik és fasiszták iránti hála és csodálat, valamint az irredenta korszellem a nürnbergi faji törvényekhez hasonló jogszabályok sorozatos meghozatalára készítette a német–olasz érdekszférába tartozó államok vezetőit. A tömegekbe folyamatosan sulykolt antiszemita bűnbakkép arról, hogy a zsidók a kollektív bűnösök Trianon bekövetkeztében, hogy az értelmiségi a zsidó konkurencia miatt munkanélküli, hogy a szegény a zsidók ügyeskedései miatt szegény, hogy a földműves és a földbirtokos a zsidó kereskedő és a bankár miatt megy tönkre, jó táptalajt teremtett a zsidók jogfosztásához. Így 1938 és 1941 között három zsidótörvénnyel korlátozták a magyar zsidók állampolgári jogait. A cigányok esetében ilyenre nem volt szükség, hiszen itt nem volt emancipáció, egy rendelet minden cigányt megbízhatatlannak bélyegzett. A hatóság kénye-kedve szerint mindenkit vándorcigánynak minősíthetett, internálhatott, megfoszthatott vagyonától, akinek nem volt háza, vagy onnan elzavarták².

A második bécsi döntés után, 1940 őszén, a bevonulást követően, a magyar katonai hatóság lett Észak-Erdély irányítója. Mint Tibori Szabó Zoltán kutató írja: „Az első deportálások is ezekben a hetek-

ben, hónapokban történtek. 1940 októbere és decembere között, amikor a magyar hatóság a székely vármegyék több településén élő zsidókat szedte össze, hogy aztán őket a magyar határon – Kőrösmezőnél, a Tatárhágón keresztül – szovjet területre szállítsa. Annak dacára, hogy a szerencsétlen deportáltak többsége Magyarország területén született, Trianonig magyar, a két világháború között (a döntésig) pedig román állampolgár volt, s hogy a bécsi döntés értelmében, automatikusan, ismét magyar állampolgárrá vált.”³ A cikk szerint az internálások folytatódtak 1941–42-ben, Kamenyec-Podolszkij után is, és ezzel 5000 erdélyi magyar állampolgárt juttattak Horthy katonai hatóságai a náci hóhérok keze közé. Megjegyzem, egy Németországból visszakerült dokumentum, valamint a korábban vázolt délvidéki és kárpátaljai gyakorlat alapján feltételezhető, hogy a „megbízhatatlannak tartott” zsi-

² 15.000/1916. BM-rendelet

³ Élet és Irodalom LVIII évf. 2014/24 (június 3.), 9.

dók mellett a hasonlóan minősített cigányok is az internáltak között voltak.

A háborúba való belépést követően 1941. április 12-től először a Délvidéken kezdődtek meg azok a rendőri intézkedések, melyek az etnikai és tulajdonviszonyok 1918-as állapotát kívánták visszaállítani. Ennek keretében az MTI 1941. április 30-i jelentése szerint⁴ az április 12. óta eltelt 18 nap alatt már tízezer főt toloncoltak át a határon a németek által megszállt Szerbiába, a későbbiekben pedig további százezer fővel tervezték megtenni ugyanezt. Ugyancsak az április 30-i MTI-jelemben olvashatjuk a katonai parancsnokság rendeletét: „Mindazok a szerbek, bosnyákok, montenegróiak, cigányok továbbá zsidók, akik 1918. október 31. előtt Magyarország területén községi illetőséggel nem bírtak, valamint az ilyen egyéneknek leszármazottjai, azaz a bevándoroltak és betelepülők, az ország területét e hó 28-án reggel 8 órától kezdődő 3 napon belül elhagyni kötelesek. Ezek értéktárgyaik kivételével csak azokat az ingóságokat vihetik magukkal, amelyeket személyesen el tudnak vinni, készpénzt pedig annyit, amennyi költségeik fedezésére szükséges. [...] Aki a rendeletnek nem engedelmességek, azt karhatalommal távolítják el és még meg is büntetik.”

Ennek megfelelően délszlávok tízezreivel, valamint a hatóságok útjában álló „megbízhatatlan” cigányokkal, zsidókkal teltek meg az internálótáborok. Akiket a hadműveleti területté nyilvánított Szombathely – Tapolca – Dunaföldvár – Kecskemét – Tiszazug – Hármaskőrös vonaltól délre szedtek össze, azok a sárvári, nagykanizsai, barcsi, zombori, szabadkai, topolyai, bácskai stb. lágerekbe kerültek. Egészen augusztus 6-ig rendületlenül folyt a deportálás a németek megszállta Szerbiába, amikor is Németország diplomáciai úton lépett fel ez ellen a magyar külügy-

nél – hivatkozva a szerbiai ingatag politikai helyzet miatti nehézségeikre. A jelentés szerint ekkor már 35 000 főt szállítottak a Dunán túlra, és még 12 000 fő várt a bácskai lágerben, hogy Szerbiába deportálják.⁵ Ezen kívül sokakat az újonnan létrejött Horvátországba toloncoltak, ahol az usztrasák tömegesen, tíz- és százezerszámra kezdték gyilkolni a szerbeket, zsidókat, cigányokat az utak mentén és a frissen létrehozott jasenovaci lágerekkomplexumban.

Tízezrek földönfutóvá tétele és az etnikai tisztogatás közben a magyar állam módot talált a megbízhatatlannak minősített, magyar honossági iratokkal nem rendelkező cigányok és zsidók kiszolgáltatására a náciknak és az usztrasáknak. A cigányok életformája, lakáshelyzete ritkán viselte el – a feleslegesnek tűnő – helyi honossági papírok húsz évnél hosszabb ideig történő őrzését, ha korábban egyáltalán adtak nekik ilyet, s a jegyzők sem igen igyekeztek pótolni számukra ezeket az iratokat. A szegény sorsú zsidók közül is többen osztoztak ebben a sorsban. Így kerülhettek tömegesen lakóhelyükről való kiutasításra, közvetlen életveszélybe. A délvidéki internálások, határon túlra toloncolások titokban, kisebb intenzitással tovább folytatódtak a 1942-es és 1943-as években is a KEOKH⁶ buzgó közreműködésével. Az itt történtek alig lépték át a sajtó és a politika ingerküszöbét, ami felbátorította az illetékeseket a rendőri etnikai tisztogatási módszer folytatására, továbbfejlesztésére.

Kőrösmezőtől Kamenyec-Podolszkijig Internálás Kárpátalján – út a népirtáshoz

Alig több mint három hónappal a délvidéki bevonulás után Magyarország ismét hadba

⁴ OL. Szerbia, idézi Buzási János: *Az újvidéki razzia*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1963, 24–26.

⁵ OL. Küm. res. pol. 1941-16-536

⁶ A Belügyminisztérium alosztályaként működő Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság

lépett a náci hadsereg oldalán, immár a korábban a németekkel paktumot kötő Szovjetunió ellen. A kisebb részben az 1938-as I. bécsi döntéssel visszakapott, nagyobb részben pedig 1939-ben visszafoglalt Kárpátalján élő zsidó lakosság a csehszlovák érában (1930-ban) tartott népszámláláson 92,6%-ban zsidó nemzetiségűnek vallotta magát, és csak 5,9%-ban magyarnak, szemben a felvidéki vagy a romániai zsidókkal.⁷ Az erősebb zsidó öntudat részben a késői, 18. század végi bevándorlásból, részben a haszidizmus vallási hagyományából, részben pedig a helyi gazdasági körülményekből adódott. Itt sok volt a zsidó proletár, a szegény, falusi hagyományőrző, jiddisül beszélő ember. A velük szemben még az asszimilálódott zsidók körében is elterjedt megvetést kihasználva az antiszemita politikusok később azzal áltatták a zsidóság fővárosi vezetőit, hogy az újabb és újabb ellenséges intézkedések „csak a galiciáner”, majd „csak a keleti határszéli megbízhatatlan”, majd „csak a vidéki” zsidóságot érintik. Ha belenyugodnak, akkor a magyarhű asszimiláltak megmenekülnek, őket nem adják ki a náciknak.⁸

1941. július közepétől a magyar állam szervei, a hadsereg és a hivatalnoki kar szűk egy hónap alatt több mint húszezer embert deportált kegyetlenkedésekkel kísért eljárásban a kőrösmezői 108. számú Katonai Zsidó Gyűjtő- és Mozgótáboron keresztül a volt Lengyelország kelet-galíciai területeire, amelynek igazgatását akkor vették át a magyar hadseregtől a németek. Az akció levezénylői voltak: a kárpátaljai kormánybiztos, Kozma Miklós és megbízottja, Meskó Arisztid rendőrtanácsos, a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatal, élén Siménfalvy Sándorral és fő munkatársaival,

⁷ Randolph L. Braham: A magyar holocaust. Budapest, Gondolat, 1990, 16.

⁸ Lásd Randolph L. Braham: A magyar holocaust. Budapest, Gondolat, 1990, 27–28.

Martinidesz Ödönnel és Kiss Árkáddal. A hadsereg vezetői közül Werth Henrik vezérkari főnök, Szombathelyi Ferenc, a Kárpátcsoport parancsnoka és a debreceni hadtestparancsnok.

Különböző történészek más-más személyt jelölnek meg ötletadóként: Braham Martinideszéket, Ormos Mária Kozma Miklóst, Karsai László Werthet és a katonákat. Tény az, hogy a hadügyminiszter Bartha Károly és a belügyminiszter Keresztes-Fischer Ferenc tudtával és tevékeny közreműködésével zajlottak az események. Gellért Ádám és Gellért János történészek szerint⁹ valószínű, hogy a július 1-je délutáni rendkívüli minisztertanácsi ülés döntött a Kárpátaljáról való kitoloncolásokról az állampolgárságukat igazolni nem tudó „galiciáner” zsidók, a cigányok és az ukrán agitátorok ügyében. Erre utal Kozma Miklós naplóbejegyzése, amelyben Bárdossy

⁹ URL: <http://www.betekinto.hu/en/node/199>

miniszterelnöknek július 10-én levélben jelentette, hogy a jövő héten a fentieket kiutasítja az országból. Tény az, hogy az uralkodó elit által „nemzethűség szempontjából megbízhatatlannak” nyilvánított, „alacsonyabb rendű, haszontalan söpredékek” tartott elemek kegyetlen „kiseprése” cselekvő egyetértéssel találkozott körükben. Ez alól kivétel Rassay Károly, illetve gróf Apponyi György országgyűlési képviselő, Pakocs Károly kanonok, Slachta Margit, a szociális nővérek főnöknője, dr. Szabó Imre pápai kamarás (Hamvas Endre püspök titkára) és gróf Szapáry Erzsébet, akik a helyszínre utaztak, és személyesen vizsgálták ki a cselekményeket, illetve szót emeltek ellenük. Jelentésük végén így fogalmaznak: „Felemeljük tiltakozó szavunkat, hogy hazánkban ilyen tömeges hatósági atrocitások történhessenek és tesszük ezt, mint emberek, mint keresztények, és mint magyarok. Mint emberek, fellázad ellene minden emberi érzésünk és egészséges természetes ösztönünk. Mint keresztények, Isten és vallásunk parancsainak legsúlyosabb megsértését látjuk benne. Mint magyarok nem tűrhetjük szó nélkül a magyar becsületnek azt a bemocskolását, amit e szörnyűségek jelentenek. Nem tudhatjuk, mit hoz a jövő, de egy biztos: lesz még idő, amikor ismét a szabadság, a jog, az igazság fognak uralkodni az erőszak helyett. Magyarország jövője és nemzetünk becsülete szempontjából nem közömbös, hogy mi lesz akkor a művelt emberiség véleménye. Tudjuk, hogy e pillanatban nem népszerű ügyet képviselünk. De kötelességünknek tartjuk szavunkat felemelni ott, ahol a hallgatás lelkiismeretünk szerint bűn volna. Bp. 1941 aug. 20. Szent István király napján”.¹⁰

Agylkosságok konkrét elkövetői – a fennmaradt dokumentumok és tanúvallomások szerint – a Jeckeln SS Obergruppenführer vezette Einsatzgruppe-C náci katonai rendőrrétegeinek 320-as zászlóaljának tag-

jai, ukrán parasztok, policájok és magyar tábori csendőrök voltak. A gyilkosságok legfontosabb helyszínei: Kamenyec-Podolszkij és környéke, Kolomea, Nadvorna, Stanislaw, illetve különböző galíciai gettók, így Gejszin, Delatin, Horodenka, Tarnopol és Lvov voltak¹¹. A legtöbb áldozat őshonos kárpátaljai zsidó és cigány magyar állampolgár, esetleg néhány gyanús ukrán propagandista volt, illetve az ország különböző területeiről összeszedett, rendezetlen állampolgárságúnak mondott vagy azzá tett zsidók (papírjaikat az egyes helyi szervek előtte „beszedték”), valamint más országokból politikai menekültként itt lévő (nemzetközi jog által védeni rendelt) zsidó származású személyek, családok. Nők, férfiak, gyermekek vegyesen.

Itt is felvetődhet, hogy milyen alapon kerültek bele a cigányok a „galíciáner” zsidók elleni akcióba, ahogy ugyanebben az időben a Délvidéken, Szerbiában és Horvátországban is? Erre Siménfalvy Árpádnak (a KEOKH-os Siménfalvy öccse), Ung és Ugocsa megye főispánjának a belügyminiszterhez címzett kéréséből¹² tudunk következtetni: „Kozma kormánybiztos úr őexcellenciája tudvalevőleg most Kárpátaljáról a nem magyar állampolgárságú zsidókat északra eltávolítja, s ugyanazt az alkalmat felhasználja arra is, hogy a kóborló cigányoktól megtisztítsa a Kárpátalját. Tegnap Kozma Őexcellenciája felhívta a figyelmet arra, hogy jó lenne, ha én is hasonló akciót kezdeményeznék. Annál is inkább, mert feltehető, hogy ilyen cigánykaraván-

¹⁰ Ráday L.-A/1/b-2571/1941. (Majsai Tamás közlése)

¹¹ Frojimovics Kinga: Galíciai deportálások. Népszabadság 2014. február 1., Hétféle.

¹² A tenyérnyi dokumentum a heidelbergi Német Szintti és Roma Dokumentációs és Kulturális Központból került vissza, s bár magyar irattárból, magyar történeteszek adták át, a korabeli dokumentum értékelése elmaradt.

nok a Kárpátaljáról dél felé fognak menekülni. Ung és Ugocsa területén kb. 500 és maximálisan 1000 olyan cigány tartózkodik, akiktől meg lehetne szabadulni. Minthogy azonban a többség hozzájárulása nélkül intézkedni nem kívánok, kérem a Belügyminiszter úr hozzájárulását ahhoz, hogy a nem magyar állampolgárságú, rendes egzisztenciával és lakással nem bíró és rendészeti szempontból megbízhatatlan cigányokat a kárpátaljaiak mintájára néhány napon belül eltávolíthassam.”¹³

Megjegyzem, itt már szó sincs „kóborlókról”, hiszen ilyenek szinte egyáltalán nincsenek. A helyben lakók a terület visszacsatolásával automatikusan magyar állampolgárok lettek, de a cigányoknak ezt igazolniuk kellett. Ám a jegyző nemigen adott ki nekik ilyen papírt, a minisztériumnál az ügyintézés kb. egy évet (!) tartott an-

nak is, aki jártas volt a hivatalos ügyek intézésében. Mint tudjuk, 1938 óta rendeletileg – a csendőrség utasítása szerint – minden cigányt megbízhatatlannak nyilvánítottak.

Az internálás igazi oka tehát másban keresendő: a cigányok „megbízhatatlansága, idegensége”, vagyis a fehér felsőbbrendűség és fajelmélet mellett az osztályszempont, a cigányok szegénysége is szerepet játszott. De a legfontosabb motívum az, hogy alkalom kínálkozott a nemkívánatosak eltávolításra, Kárpátalja „megtisztítására” a kosznak tartott cigányokról és galiciáner zsidóktól. Ennek az alkalomnak a megragadása természetesen a tömeggyilkosságokban való bűnrészességet jelentő, hasonlóan ahhoz, ahogy három évvel később a német megszállás alatt a szélsőjobboldali magyar állam tette. A '40-es évek elején azonban még szó sincs megszállásról, a fent leírt intézkedéseket a horthysta állam saját akaratából hajtotta végre.

Idegenrendészet és polgári humanizmus

Az európai nemzetállamok polgáraik érdekeit képviselve „a nemzeti önzés letétemenyeseiként” örködték a közös erőforrások és előjogok felett az azokból „jogosulatlanul” részesedni vagy azokban kárt tenni kívánó, idegennek nyilvánított személyekkel, csoportokkal szemben. Ennek részeként a hadsereg, a rendőrség és a hivatalnoki kar segítségével kiutasították az országból a „feltételezhetően szabotázs vagy kémkedés szándékával beszivárgottakat” és az engedély nélkül ott tartózkodókat.

Nem kerülhető ki a kérdés, hogy az 1941. július-augusztusi kőrösmezei zsidó- és cigánydeportálás a náci hadműveleti területre – ahol a németek meggyilkolták őket – a magyarországi (és romániai) holokauszt állomása volt-e. Vagy pedig „csak” idegenrendészeti intézkedés¹⁴, ahogy ezt – a szakmából is sokakat felháborítva – Szakály Sándor tör-

¹³ OL. K 14-1941-6-12103

ténész állította. A kérdésben elsőként a tett és a szándék vizsgálata nyújt eligazítást. A szándék meggyőződéseim szerint népiirtás, amelynek indokául a rasszista felsőbbrendűség-tudat, valamint a zsidóság és a cigányság elleni bünbakképzés szolgált. E csoportok tagjainak brutális kiválogatása az ország lakosai közül, elkülönítésük, kifosztásuk, s végül kiszolgáltatásuk a náciknak nem történhetett más szándékkal. A horthysta (és velük egyidőben román) elkövetők népiirtási szándéka azt jelenti, hogy nem törődve áldozataik lakhatási, táplálkozási, egészségügyi szükségleteivel, több tízezerüket, sokszor saját állampolgáraikat áthajtották a velük ellenséges hadművelési területre, miközben ismerték a náci Einsatzgruppék, a front mögötti rendőri erők Lengyelországban már megszokott rasszista tömeggyilkos gyakorlatát. Cselekedeteik következményeit kívánták, vagy legalábbis elfogadhatónak tartották, ami a büntetőjogban ugyancsak szándékosságot jelent. A szándékos népiirtás vádjá tehát mind büntetőjogilag, mind történelmileg megáll ebben az ügyben.

Lehet-e idegenrendészeti tisztogató akciónak nevezni ezt a szándékos népiirtási bűnsegedletet? Mivel mind az érintett „galiciáner” zsidók, mind az ugyancsak letelepedett nyomortelepi cigányok legalább 4-6 nemzedék óta kárpátaljai lakosok, állampolgárok – a változó elnevezésű állam polgárai – voltak, velük szemben idegenren-

¹⁴ Az idegenrendészeti eljárás határozza meg, hogy a másutt veszélyben lévőket befogadja-e az az ország, ahova menekülnek, vagy sorsukra hagyja, elzavarja őket. A polgári erkölcs és a humanizmus kritikus kérdése például napjainkban az uniós országokba nyomoruk miatt menekülő afrikaiak százainak halála, tengerbe fulladása Lampedusa szigetének partjai előtt. Hasonló szégyenteljes ügy volt a harmincas évek végén a Németországból tengerjáró hajókon menekülő zsidók kálváriája Anglia, Észak- és Dél-Amerika kikötői között, majd tragikus visszatértük Hamburgba, aminek következtében pár évvel később náci haláltáborokba kerültek.

dészeti eljárást folytatni ellentmond a jogállami kritériumoknak, s nem tekinthető másnak, mint a rasszista népiirtás eufemisztikus megfogalmazásának. Magyarán: hazugság.

Része-e a holokauszt történetének ez a rasszista népiirtás, amely zsidók és cigányok egy bizonyos területen lakó, etnikailag, vallásilag, nyelvíleg és szociálisan meghatározott csoportjait érintette? A kérdés bonyolult, hiszen a dolog nem a náci birodalomban történt. Ott a zsidók ekkor még nem viseltek sárga csillagot (csak 1941. szeptember 19-től), még nem éltek lezárt gettókban, munkatáborokban. Cigány csoportokat azonban már 1939-től internáltak Németország területén (pl. Dachau, Ravensbrücke), a megszállt Lengyelországban és Ukrajnában pedig a zsidókat is elkezdték gettókba zárni. Nem indultak még meg a halálgyárak. A kulmhoferi gázautók 1942 januárjától kezdtek először szervezeten gyilkolni a lengyelországi gettókba zárt zsidókat és – a lódzi gettóban töltött hónapok után – az ausztriai Lakompakból (Lackenbach) odahurcolt burgenlandi magyar cigányok ezreit. Nem ült még össze a wannseei konferencia, nem adta még ki Himmler a cigányokra az Auschwitz-parancsot¹⁵, nem indult még meg a tudatos, tervszerű és iparszerű népiirtás. Még „csak” az usztrasák gyilkolták a horvátországi Jasenovacra tízezerrel a zsidókat és cigányokat – fejszéssel és buncsobotokkal – saját kezdeményezésből (és tízezerrel szerbeket, más helyszíneken is). Még „csak” Szerbiában gyilkolta tízezerrel a cigány és zsidó túszoikat a náci megszálló hadsereg. Még „csak” Romániában gyilkolt tízezer-számra zsidókat a Vasgárda, és toloncolt át az ukrán határon – magyar kollégáihoz hasonlóan – zsidókat és cigányokat

¹⁵ Himmler 1942. december 16-án kiadott úgynevezett „Auschwitz-parancsá”-ban hozta meg azt a döntést, hogy a birodalmi cigányságot a zsidósághoz hasonlóan tömegesen Auschwitzba deportálják.

a Dnyeszteren túlra, éhhalálra vagy a náci gyilkosok kezére adva őket. Egyházi és társadalmi tiltakozások hatására ebben az időszakban állította le Hitler a több tízezer beteg embert legyilkoló eutanáziaprogramot. Egyes történészek szerint ebben az időben kezdett körvonalazódni Hitler, Göring, Heydrich és társaik fejében a végső megoldás terve. Mikortól előtörténet – ahogy Braham ezt a 1944-es deportációhoz viszonyítva nevezi –, és mikortól maga a történet? Nehéz a kérdés.

Álláspontom szerint a holokausztot folyamatként kell tekintenünk az elvek meghirdetésétől a nürnbergi törvényeken át a zsidók és cigányok elleni tömeges, iparszerű népirtásig. Ennek volt egyik állomása a kőrösmezei – kamenyec-podolszkiji – tömeggyilkosság-sorozat.

Elfelejtve és agyonhallgatva

Elemzésemből, azt hiszem, egyértelmű, hogy Szakály Sándor történésznek, a Veritas Történeti Kutató Intézet főigazgatójának állítása – amelyet 2014. január 17-én a kőrösmezei deportálással kapcsolatban az MTI-nek adott interjújában megfogalmazott, „idegenrendészeti eljárásnak” minősítve azt – legalábbis sajátos értelmezésnek, a tények elfedésének-eltagadásának nevezhető.

De vajon mit szól a kedves olvasó a következő – a cigányok üldöztetésének elismerését és a cigány értelmiségnek az elismerés iránti igényét támadó – állásponthez? „A holokauszttal kapcsolatos publicisztikában az elmúlt években a cigány értelmiségiek és a velük együttérző írástudók megpróbálták elhitetni, hogy a nácik a zsidókkal pontosan ugyanúgy bántak, mint a cigányokkal. A sok indulattal, érzelmmel megírt cigány holokauszt témájú írások szerzői eredeti dokumentumokkal nem tudják cáfolni azt a tényt, hogy a nácik szövetségeseik, csatlósai területén vagy az általuk meg-

szállt területen az esetek többségében nem törődtek a cigányokkal. Csak magában a Német Birodalomban folytattak többé-kevésbé következetes cigányüldözést, de a cigányokat nem az emberiség vagy a német árjak ellenségének, pusztán rendőri közigazgatási problémának tartották.”¹⁶

Hogyan vélekedünk Szakály kijelentéséről, ha a fenti idézet a Szakályt hevesen támadó Karsai László történész tollából való?

¹⁶ Karsai László: Holokauszt. Budapest, Pannonica Kiadó, 2001, 16.

Ugyanis Karsainál ugyanazon érv jön elő, mint Szakálynál: „*csak idegenrendészeti megoldás*” – állítja az egyikük, „*pusztán rendőri köz- igazgatási probléma*” – állítja másikuk. Itt most nem foglalkozom annak a valótlan állításnak a részletes cáfolatával, hogy „az esetek többségében” a nácik „szövetségeseik, csatlósai területén vagy a megszállt területeken nem törődtek a cigányokkal”. Csupán néhány kérdést engedjenek meg: Mit jelent „az esetek többségében”? Milyen esetek többségében? Az országokéban? A különféle gyilkosságokéban? Hogyan magyarázza akkor Karsai László, hogy Németország, Csehország, Ausztria cigányságának mintegy 90%-a áldozatul esett, és cigány nyelvjáráások tűntek el a balti térség országaiban? Akkor mivel magyarázható, hogy a szerbiai zsidók és cigányok egyaránt náci túszyilkosságok áldozatává lettek?

Cikkem előző részében írtam ezekről: a horvátországi jasenovaci megsemmisítő tábor romák és zsidók elleni tömeggyilkosságairól, a szerbiai náci túszyilkosságokról, a romániai zsidók, cigányok transznisztriai és lengyelországi tömeges éhhaláláról, legyilkolásáról. Kiadták az auschwitz-i cigányláger fogolynévsorait is: 18 európai országból érkeztek ide foglyok. Az Einsatzgruppék ukrainai cigányok elleni tömeggyilkosságainak dokumentumai szerint Luganszk és Cserkaszi kivételével az ország minden területén sor került ilyen atrocitásokra a háború során.¹⁷ (A roma holokauszt németországi és magyarországi előzményeiről és menetéről lásd külön írásunkat. – A szerk.)

Az is tény viszont, hogy a közép- és nyugat-európai zsidók többségében túlestek emancipációs és asszimilációs folyamoto-

kon, szorosan betagozódtak a környezet társadalmába. A cigányok kelet-európai tömegeinek emancipációja általában elmaradt, és az asszimiláció is csak kisebb csoportoknál ment végbe. A fő ellenségnek feltüntetett „nemzetközi” zsidósággal szemben alkalmazott módszer első lépése szeparációjuk (sárga csillag, megélhetést adó munkájukból való kizárás, gettóba zárás), majd kirablásuk, végül meggyilkolásuk volt. A cigányok jórészt szegregáltan, telepeken éltek, elrabolni való nagyobb vagyonnal nem rendelkeztek, a rendőrség korábban is üldözte őket, nem volt szükség új jogszabályok meghozatalára ellenük. Csak egyetlen döntés volt szükséges: gyakorlattá tenni a cigányok kiirtását. Az tehát igaz, hogy nem „ugyanúgy” bántak a cigányokkal, mint a zsidókkal. Ezt persze senki nem is állítja, hiszen a két csoport háború előtti helyzete alapjaiban eltért. A cigányok és a kevéssé asszimilált „galiciáner” zsidók a nácik szemében faji söpredék voltak, akit „ha alkalom kínálkozik”, ki kell irtani. A holokauszt során ez történt a cigányokkal is Kamenyec-Podolszkijban és szerte Európában.

Ma azt látjuk: a szakma és a közvélemény a holokauszttal összefüggésben gyakran csak a zsidók deportálásáról és meggyilkolásáról beszél, a cigányokéről nem. Az elhallgatás is az elnyomás része.

Balla Zsófia Dal szavak nélkül

Mindent elfednének a szavak;
marad a póre mozdulat,
a gesztus minden mosolyt
jelentést átítat.

A szemből, bőr alól
minduntalan kivillog
az indulat, a vágy; belülről
süt, rajzolódik a billog.

¹⁷ Tyágljij és Pobolszkij kutatók munkája nyomán. Pereszliduvannjá ta vbüvsztva romiv na terenah Ukrajini u csaszki drugoj szvitovoj vijni, Kijiv, Ukraínszkij Centr Vívcsennaja Isztoriji Golokosztu, 2013.

Lőrincz Borbála

Porrajmos

A roma holokauszt – porrajmos (‘felfalás, bekebelezés’) vagy pharrajimos (‘feldarabolás, pusztítás’) –, bár jellegében sok szempontból különbözik a zsidó holokauszttól, összekapcsolja azzal ideológiai háttere, az elkövetők személye, valamint a népirtás ideje és helyszínei. Az európai cigányság ellen a második világháború alatt elkövetett népirtás – akárcsak a kontinens más országaiban – Magyarországon sem volt előzmények nélküli. S bár az áldozatok száma jóval kisebb az ekkor elpusztított zsidókénál, sem ez a tény, sem pedig a gyilkosságok „félvállról vett” volta nem jelentéktelenítheti el a porrajmos emlékezetét.

Németországban már néhány hónappal Hitler 1933-as hatalomra jutása után elfogadott direktívává vált a zsidók és cigányok „eltávolításának”, lehetőleg megsemmisítésének terve. Első lépésként azt próbálták meghatározni, kiket is fed le a cigány megnevezés. A cigányság a fajelméleti kutatások kedvelt témájává vált, sőt tömeges sterilizációjukat is elrendelték. A folyamat az állandó lakcím nélküli vándorlók letartó-

tatásával, majd koncentrációs táborokba deportálásával kezdődött. A németországi romákat a nürnbergi törvények sem kímélték: 1934-től a házasságot, 1935-től minden szexuális kapcsolatot megtiltottak közöttük és az „árják” között. 1937-re kialakult az a vélekedés, hogy a zsidók és a cigányok idegen érvonalat képviselnek az árja népességben. Az ehhez hasonló áltudományos elméletekre támaszkodva, illetve az „aszociálisok” kiszűrésére és a bűnmegelőzésre hivatkozva Németországban a háború kezdetére már olajozottan működött a cigányság „eltávolításának” gépezete: az évszázadokra visszanyúló, s gyakran állami keretek között is gyakorolt cigánygyűlölet csúcspontjára koncentrációs táborokban.

A megszállt területek roma lakóira is hasonló sors várt. Közülük sokakat a zsidó transzportokkal Dachauba, Buchenwaldba, Mauthausenbe és a ravensbrücki női táborba deportáltak. 1939–40-ben több tízezer cigányt szállítottak lengyelországi gettókba Németország és különböző megszállt országok területéről. Akik túléltek az itteni éhezést és betegségeket, azokat a gettórendszer felszámolásakor haláltáborokba vitték, vagy a helyszínen lelőtték. A balti államok, Fehéroroszország és Ukrajna cigányságának nagy része az ott tevékenykedő Einsatzgruppék áldozatául esett.

Auschwitz, ahova 1942-ben kezdtek romákat deportálni, az utókor számára a porrajmos szimbolikus helyszíne lett. Az itt összezsúfolt 23 ezer emberből több mint 20 ezren meghaltak. Auschwitz nemcsak Mengele kísérletei miatt vált hírhedtté a roma holokauszt történetében, hanem 1944. augusztus 2-á miatt is. Az itteni cigánytábor felszámolásának során

egy éjszaka alatt 2897 férfit, nőt és gyereket gyilkoltak meg a nácik, augusztus 2-á ezért lett a roma holokauszt nemzetközi emléknapja. A porrajmos során Jugoszláviában, Romániában, Lengyelországban, a Szovjetunióba és Magyarországon pusztult el a legtöbb cigány, de holland, belga, luxemburgi, cseh, szlovák és görög romák is áldozatul estek a népirtásnak.

Magyarországon a két világháború között az erősödő antiszemitizmus mellett a „cigánykérdés végső megoldása” is központi kérdéssé vált. Többek között orvosok folytattak vizsgálatokat és publikálták eredményeiket a cigányság közegészséget veszélyeztető jellegéről, illetve a magyarokhoz képest „közismerten gyorsabb szaporodásáról”, munkakerülő életmódjáról. A szerzők az évek előrehaladtával arra a következtetésre jutottak, hogy az asszimilációs stratégia elbukott, spórolási és védelmi megfontolásokból pedig a kérdés végső megoldása, a cigányság „kiiktatása” lenne esedékes. Ugyan a német megszállásig a magyar területeken nem került sor a cigányság szervezett deportálására vagy meggyilkolására, több megyében, városban gettókba, illetve munkatáborokba zárták a roma lakosságot, és a vidéki zsidóság deportálását követően több irat, cikk sürgetett ehhez hasonló

eljárást a cigányok esetében is. Az áldozatok pontos számát nehéz meghatározni: az biztos, hogy több ezer (akár több tízezes nagyságrendű) romát deportáltak német területeken lévő koncentrációs táborokba (pl. Dachau), de nem szervezeten is sor került állami hivatalnokok által elkövetett tömeggyilkosságra, többek között Lajoskomáromban, Várpalotán és a Tolna megyei Lengyelen.

Magyarországon a 15. század elejétől éltek cigányok, de sorsukat nagyrészt itt is az Európa-szerte évszázadok óta tapasztalható kirekesztés, a jogok hiánya, de legalábbis a többségi társadalom teljes értetlensége határozta meg. A két világháború között és a II. világháború alatt elharapódzó közhangulat, a bűnbakképzés, a totális kirekesztés eszméi és politikája egyenesen vezettek azokhoz az atrocitásokhoz, melyek a 40-es évek első felében a védtelen roma lakosságot érték. Az államapparátus és a többségi társadalom cigánysághoz való hagyományosan zavaros viszonyát egyrészt a félelem, másrészt a jéghideg közöny jellemzi mind a mai napig – ebből a kaotikus viszonyból is fakad, hogy a gyilkosságok gyakran dilettáns és szervezetlen jellege miatt a porrajmos magyar áldozatainak számát nem ismerjük pontosan. Ez a szám azonban „másodlagos ahhoz képest, hogy ez a bűncselekmény egyáltalán megtörténhetett; az is jövátéhetetlen lett volna, ha Sárközi Mária 1 éves lengyeli lakos lett volna az egyetlen áldozat.”¹

¹ Dupcsik Csaba (2009): *A magyarországi cigányság története*. Budapest, Osiris Kiadó, 134.

Lászlóffy Julianna

A melegek és a holokauszt

Jóllehet a holokauszt fő célpontja a zsidóság volt, más kisebbségi csoportok is áldozatul estek a népirtásnak, köztük romák, fogyatékkal élők, melegek. Hitler hatalomra kerülése előtt a melegség viszonylag elfogadottnak számított Németországban, a hosszú kések éjszakája után azonban megváltozott a helyzet. A meleg férfiakat a német vér megrontójának bélyegezték, és a Gestapo melegbárokban tartott razziák és lakossági bejelentések révén elkezdte nyilvántartásba venni őket. 1945-ig körülbelül 100 ezer férfit tartóztattak le, mintegy felüket elítélték. A koncentrációs táborba küldöttek számát 5–15 ezer közé teszik, a többiek börtönökbe kerültek. A táborokban a meleg férfiak-

nak rózsaszín háromszöget, a lesbikusoknak az antiszociális hajlamot jelző fekete háromszöget kellett viselniük. Az internáltak nagyobb része meghalt, részben amiatt, hogy nemcsak az őreik, hanem a fogolytársaik is kegyetlenül bántak velük. Egy részüket bírósági utasításra kasztrálták, egyeseket megkínóztak vagy hormonkísérletekhez használtak.

A melegeknek a háború vége sem nyújtott menekülést. Sokukat továbbra is börtönben tartották a nácik által hozott melegellenes törvény alapján, amelyet csak az 1960-as évek végén töröltek el. A melegségért koncentrációs táborba zártak nem kapták meg a nácik egyéb áldozatainak járó állami kártérítést, és néha még a börtönbüntetésük idejébe sem számították be a táborban letöltött éveket. A német kormány hivatalosan csak 2002-ben kért bocsánatot a meleg közösségtől.

Balla Zsófia
Sorsodra várva

Most egyedül. Leoldva
család, gyerek, virágaid.
Amit írtál, hemzsegő betűkkel,
a polcon sötétben virít.

Aki voltál, most egyedül kell
elviselned. Koponya, test és végtagok,
ilyen-olyan, jó-rossz, sima-göbös,
de épp ilyen. Még lélegzel.
Kering a véred, vagy még,
a szíved nem pihen.

Csupán ahogy ott állsz, örökké,
cementdarabkán
(jéghideg)
kádból épp kilépve télen,
görnyedve kórház-lefolyóra,
zsírsíkos konyhapadlaton,
mínusz húsz fokos hidegben,
katonai hálóteremben
éjjel kettőkor riasztva,

ahogy ott állsz a nagyanóráddal,
nagyapáddal „a mosdóban”,
a végső vetkőzés alatt a jég
szétmarja vérző talpadat,
s aztán meztelen lépsz velük
gázrzsás, szoros bűz-halálba — — —

de most itt állsz pucéron, árván,
cementdarabkán lágy szobor,
hogyan fölvegyenek minden időkre
élők s holtak közé, csak bőrből
tekerten. A sors törékeny,
nem tart örökké;

viseld el önmagad, csak ezt.
Aki leszel – nem a te sorsod.
Az emlékezet lepedőin,
tengerein és mezőin
gesztusaidal, szavaiddal,
hallgatott s leírt hangjaiddal,
nagyobb tekintet fényterében
megmérkőzől és kergetőzől.

Lőrincz Borbála

Az erőszak emlékezete és felejtése

Az emlékezet kultúrája¹ a magyarországi zsidó és cigány kisebbségek körében

Az alábbi cikk alapjául szolgáló dolgozatot egy éve írtam a Durhami Egyetemen. Az antropológia tanszék *Erőszak és emlékezet* című modulja a közösségek ellen elkövetett erőszak emlékezetét, felejtését, a kollektív emlékezet és trauma témakörét vizsgálta. A 2014-es magyarországi holokauszt-emlékv kormányzati programjai – különös tekintettel a Szabadság téri emlékműre és a Sorsok Háza projektre –, illetve az ezek körül kialakult feszültség külön elemzést igényelne. Bár az alábbi írás nem tárgyalja a legfrissebb emlékezetpolitikai vonatkozású események jelentőségét és hatását, azok új perspektívába helyezik az itt leírt korábbi pozitív tendenciákat, legyen szó bűnökkel való szembenézéssel, felelősségvállalásról, társadalmi értékváltásról vagy a Nyugat–Kelethez tartozás nagy kérdéséről. (LB)

A magyarországi közvéleményt 2012–13 fordulóján két alkalommal is rasszista megszólalások zaklatták fel. 2012 novemberének végén Gyöngyösi Márton, a Jobbik országgyűlési képviselője zsidó kollégáinak összeírását szorgalmazta a parlamentben, arra hivatkozva, hogy „nemzetbiztonsági kockázatot” jelenthetnek. Másnap egy kormányzóvivő elítélte Gyöngyösi szavait és nézeteit, és kijelentette, hogy „minden ál-

¹ culture of remembrance: az emlékezés kultúrája vagy emlékezési kultúra

lampolgárt meg fognak védeni”. Egy héttel később kormányzó és ellenzéki pártok tagjai szólaltak fel egy mintegy tízezer fős tömegtüntetésen, kifejezve felháborodásukat az antiszemita megjegyzés miatt. A szóonokok közül csupán egyetlen, Bajnai Gordon említette a cigányok elleni 2008–2009-es sorozatgyilkosságot: „Annak idején nem jöttünk ide, nem kértünk tőlük bocsánatot, nem borultunk nemzeti gyászba. Hiba volt, és Magyarország nem követhet el többé ilyen hibát.”²

2013 januárjának elején Bayer Zsolt, a Fidesz prominens tagja és Orbán Viktor barátja publikált egy cikket, amely szerint „a cigányság jelentős része nem alkalmas az együttélésre. Nem alkalmas arra, hogy emberek között éljen. A cigányság ezen része állat, és állatként viselkedik. Nem tolerálni kell és megérteni, hanem megtorolni. [...] Az állatok meg ne legyenek. Sehogyan se.”³ Míg a párt néhány tagja elfogadhatatlannak minősítette a cikket, a miniszterelnök nem kommentálta Bayer véleményét, aki továbbra is élvezi pártja támogatását. Néhány száz ember demonstrált a cikk ellen, de a tüntetők száma és híre meg sem közelítette a Gyöngyösi-ügyét.

A magyar zsidó és cigány kisebbségek elleni (verbális és fizikai) agresszióra adott reakciók közötti eltérés évek óta nyilvánvaló. A Jobbik népszerűségének hirtelen és drámai emelkedése óta szinte megszokott az antiszemita retorika, ám a magyar cigányság folyamatos atrocitásoknak van kitéve. A cigánygyűlölet – amely a médiában a Bayeréhez hasonló támadásokban, illetve félkatonai szervezetek megfélemlítő meneteléseiben ölt testet – a 2008–2009-es sorozatgyilkosságban csúcsonodott ki. Ahogy Bajnai is utalt rá, a nemzet akkori csöndje a

szolidaritás hiányát fejezte ki, s azt, hogy a többségnek nem áll szándékában megvédeni a kisebbséget. A csönd önmagában értelmezhető az erőszak egy formájaként.

Ezek a tendenciák inspirálták az alábbi esszét, amely a magyarországi zsidó és cigány kisebbségek *emlékezési kultúráját*, illetve az egész társadalom e kisebbségekhez való viszonyát hasonlítja össze. Először áttekinti a kollektív emlékezet és trauma irodalmát, majd a magyar emlékezési kultúrát nyugat-európai mintákkal szembeállítva vizsgálja meg, különös tekintettel a holokauszt emlékezetére. Végül a zsidóság és cigányság emlékezési kultúráját és a magyar társadalomban betöltött szerepét állítja egymás mellé, hogy az összehasonlítás által valamilyen magyarázatot adhasson a fent példázott feltűnő különbségre.

² URL: http://index.hu/belfold/2012/12/02/a_jobbik_osszehozta_a_nagykoaliciot/

³ URL: <http://archivum.magyarhirnap.hu/ki-ne-lyegen>

A kollektív emlékezet fogalma

A kollektív emlékezet fogalmát a társadalomtudományok a 20. század eleje óta használják. Az egyéni emlékezettől eltérő mechanizmusok szerint működő kollektív emlékek gyakran azon helyzetekre reflektálnak, amelyekben születtek, azok jelentését keresik, nem a pontosságra koncentrálnak. Az egyéni és a kollektív emlékek kölcsönösen részt vesznek egymás építésében: a kollektív alapvetően egyéni emlékekből épül fel, és az egyének emlékezete is bőségesen merít a kollektív tudásból, mikor kialakítja a múlttól saját vizióját.

A kollektív emlékezet egyfajta „megosztott tudat”, amely „használható: elősegíti kulturális, társadalmi, gazdasági és politikai kapcsolatok létrejöttét, megszilárdítja a társadalmi rendet, és meghatározza a valahova tartozást, a kirekesztést, a szolidaritást és a kontinuitást” (Zelizer 1998: 3). A kollektív emlékek így fontos szerepet játszanak a közösségek identitásának, kultúrájának kialakulásában. A közös tapasztalatok általi kultúrateremtés mellett a kollektív emlékeknek mindenképp szükségük van kulturális eszközökre is, hogy kifejezésre juthassanak, legyen szó hagyományokról, szimbólumokról vagy helyszínekről. A közösség identitásának kialakulása során a felejtés ugyanolyan fontos, mint az emlékezés: annak „kidobása” a közösség múltjából, ami már szükségtelen vagy nemkívánatos lett, a kollektív tudatot befolyásoló, szükséges, ugyanakkor veszélyes folyamat is. Az emlékezés vagy felejtés közötti választás különösen akkor fontos és nehéz, amikor fájdalmas emlékekre kerül a sor, mint például az európai holokauszt.

A fenti definíció a kollektív emlékezet politikai szerepére is felhívja a figyelmet. A hatalmi viszonyok nagyban meghatározzák a kollektív emlékezés döntéseit, az tehát, hogy mire emlékezünk, vagy minek el-

felejtése mellett döntünk, nagyban tükrözi a kurrens társadalmi-politikai struktúrákat. A politikai nyomásnak, hogy a közösség emlékezzen valamire, amit szeretne elfelejteni (pl. az EU-nak a tagországaira gyakorolt nyomása, hogy megemlékezzenek a holokausztról), illetve a politikai vezetők igyekezetének, hogy elfeledtessék népükkel a múlt emlékeit vagy szokásait, nem lebecsülhető hatása van a világméretű politikai küzdelmekre is. Mi több, az emlékezés politikája kifejezi a különböző társadalmi osztályok érdekérvényesítő képességét. A traumatikus eseményekre való emlékezés joga és az erre való bátorság megerősítheti a közösségeket.

A kollektív trauma témája a kollektív emlékezet irodalmának fontos részét képezi. Virág Teréz hangsúlyozza, hogy a társadalmi trauma („holokauszt, háborúk, kivándorlás”) alapja valóságos élmény, szemben az egyéni traumatizáció gyakran képzelt alapjaival. Valóságos még akkor is, ha a kollektív szenvedés élménye a (nagy)szülőktől öröklődik át a fiatalabb generációkra. A kollektív traumáknak, akár tudat alatt, akár tudatos emlékezés útján működnek, döntő szerepe van a közösségek (különösen a nemzetek) identitásának alakulásában. Ennek ellenére a csoportokat nemcsak megerősítheti a traumákra való emlékezés fo-

lyamata, de meg is haladhatja erejüket. Az irodalom a holokausztot tekinti az európai történelem legtraumatikusabb eseményének, nemcsak az áldozatok, de az elkövetők és a megfigyelők, illetve e csoportok leszármazottjainak szempontjából is. A holokauszttal kapcsolatban a társadalomtudósok más-más aspektust emelnek ki: a történetek megfogalmazhatatlansága, a náci anyagi kultúra maradványaival való együttélés (különösen Németországban), illetve a bűnös múlttal való társadalmi szembenézés nehézségei mind erősítik a soá máig tartó feldolgozhatatlanságát.

Milyen módokon emlékezünk az erőszakra, és hogyan fejeződnek ki a kollektív emlékek? Pierre Nora francia történész gyakran idézett cikkében (1989: 12–13) így ír az emlékezet és a történelem szétválasztásáról: „múzeumok, levéltárak, temetők, ünnepek, évfordulók, szerződéses, vallo-mások, emlékművek, szentélyek, testvériségek mind-mind előző korok határvölgyei”, és a *történelem* részét képezik, míg „az igazi emlékezet [...] a gesztusokban és szoká-

sokban, a ki nem mondott hagyományok által továbbörökített képességekben rejtőzik el”. Más tudósok a cselekvést tartják a kollektív emlékezés legfőbb módszerének, legyen az rituális és szervezett vagy nem tudatos. Van, aki – elismerve az anyagi kultúra félreérthetőségét – a tárgyak (pl. emlékművek, múzeumok, műalkotások) szerepét hangsúlyozza. Ugyanakkor a téma szakértői egyetértenek, hogy a kollektív emlékezet bizonyos materiális eszközeinek használata, létrehozása vagy elpusztítása, bármily fontos is, nem jelenti feltétlenül, hogy a közösség cselekvései, normái, nézetei vagy érzelmei rögtön követni fogják a változást, vagy épp fordítva: hogy a kollektív emlékezet tárgyi kultúrája követi a közösség értékeit.

A holokauszt emlékezete Európában és Magyarországon

Az irodalom egyhangúlag arról számol be, hogy a holokausztot Európa-szerte csend követte. A személyesen már nem érintett következő generáció azonban nem habozott kérdéseket feltenni egyéni és kollektív bűnösségről, legalábbis a kontinens bizonyos részein. A speciálisan európai emlékezési kultúrában azonban éles törés mutatkozik Nyugat és Kelet között. Az irodalom részletesen beszámol a nyugat-európai (különösen a nyugat-német) *pluralista diskurzus*-ról, amely a felszínre hozta, illetve ott tartotta a múlt traumáit és bűneit, míg keleten a háború alatti antiszemitizmus lokális megnyilvánulásainak emlékei, a régió kommunista rezsimjeinek is „hála”, elnyomva, elhallgatva, mélyen pusztítanak mind a mai napig. A traumák és bűnök tudatos vagy tudattalan elfelejtése, elrejtése a társadalmi felelősség kollektív hártásának tekinthető. Ugyanakkor Nyugat-Európa *egészséges amnéziájának* bizonyítéka, legalábbis ami a politikai és társadalmi normákat és nézeteket illeti, hogy képes demokratikusan, békésen

működni. Ezzel szemben pl. Jugoszlávia képtelensége a felejtésre az erőszak és etnikai konfliktusok fennmaradásához vezetett.

A társadalmi diskurzus elhallgattatása mellett a kelet-európai kommunista rendszerek önmagukban is újabb traumát jelentettek a térség számára. A Gulag emlékezetének kelet-európai kultúráját sokan a holokauszt emlékezetének nyugat-európai kultúrájával állítják szembe, „mintha önmagában az a tény, hogy a kommunista rendszer szerte a világon több áldozatot követelt, mint a nyilas korszak, bármilyen módon befolyásolhatná a náci rémtetteinek megítélését” (Vásárhelyi Mária, 2004).

Magyarország a kelet-európai emlékezési kultúrát példázza. A „posztkommunista Magyarország fő tendenciája a felelősség háritása és mások hibáztatása, anélkül, hogy csoportok és egyének nyíltan megvizsgálnák magukat vagy saját szerepüket” (Laczó 2008: 146) akár a kommunista időszak, akár a teljes történelem tekintetében. A kelet-európai társadalmaknak szembe kell nézniük a ténnyel, hogy a holokauszt bűneit nemcsak a náci németek követték el, hanem saját szüleik, szomszédjaik, honfitársak is. Ugyanakkor kutatások szerint néhány pozitív tendencia ellenére évtizedekkel a háború után a magyarok többsége még mindig tagadja vagy kisebbiti a helyi hatóságok és civilek szerepét a magyar holokausztban.

A magyar emlékezési kultúra változásai

Ennek ellenére az elmúlt tíz-egynéhány évben olyan folyamatok indultak meg Magyarországon, melyek elősegítik a múltrol való tanulást és a holokauszt traumájára való emlékezést mind a zsidó kisebbség, mind a teljes magyar társadalom számára. 2000-ben április 16-át (e napon kezdődtek 1944-ben a deportálások) a magyar holokauszt áldozatainak emléknapjává nyilvánították. 2004. április 16-án megnyílt a Holokauszt Emlék-

központ Budapesten, mely dokumentációs központként, emlékmúzeumként és „emlékek gyűjteményeként” működik. A téma akkori visszhangja a médiában éppúgy, mint a politikai életben, politikai oldalra való tekintet nélkül, elősegítette a holokauszt ismertetét és jelenlétét a köztudatban.

Az első Élet Menete – a deportálások meneteinek „rituális újrajátszása” fordított előjellel, amely a gonoszt pozitívvá változtatta – 2005. április 16-án zajlott Budapesten, a Duna-parti „cipős emlékmű” felavatása után. Pauer Gyula és Can Togay cipői annak a 15 000 embernek állítanak emléket, akiket a nyilasterrorelt 1944 telén a folyóba lőttek. Felavatása után az emlékmű híres, köztiszteletben álló, gyakran felkeresett része lett a városközpont összképének. Április 16-án kívül január 27-e, a Nemzetközi Holokauszt Emléknapi is fontos dátum, amikor megemlékezéseket tartanak az iskolákban és szerte az országban.

Augusztus 2-a, a Nemzetközi Roma Holokauszt Emléknapi nem élvezi január 27-e és április 16-a népszerűségét, és a roma ho-

lokaszt budapesti emlékműve sem vált bevett nemzeti emlékhellyé. Ennek valószínűleg nemcsak az az oka, hogy félmillió zsidó származású magyar halt meg a magyar holokauszt rövid ideje (kevesebb mint egy év) során, míg a roma áldozatok száma a legmagasabb becslések szerint is kb. harmincezer. A zsidók szigorúan szabályozott deportálása és meggyilkolása és a cigányság magyarországi és európai elpusztításának közönyös, „akkor már a cigányokat miért ne”-mentalitása közötti különbség sem magyarázat erre. Az áldozatok száma és a gyilkosság módszerei másodlagosak a tekintetben, hogy ilyen események egyáltalán megtörténhettek. Mielőtt megpróbáljuk megmagyarázni ezt a különbséget, vizsgáljunk meg néhány, a cigányság ellen napjainkban elkövetett támadást.

Romák elleni erőszak Magyarországon napjainkban

2008 júliusa és 2009 augusztusa között kilenc támadást intéztek cigány emberek házai ellen Északkelet-Magyarországon. A sorozattámadás hat halálos áldozatot követelt, köztük egy négyéves kisfiút Tatárszentgyörgyön, 2009 februárjában. Az Amnesty International (2010: 14) riportja szerint a „gyűlölet-bűncselekmények hatása [...] túlmutat az egyénen és közösségen, mely ellen irányul – az egész társadalom egyenlőség iránti elkötelezettségét sérti”. Ennek ellenére, ahogy Bajnai Gordon figyelmeztette közönségét az antiszemita beszéd elleni tüntetésen, a magyar társadalom ebben az esetben nem mutatta ki, hogy hat cigány ember bőrszínük miatti meggyilkolása elentétes az értékeivel. A halottak emlékezete pedig továbbra is ellentmondásos.

2010-ben Alexander Schikowski német művész szobrot készített a sorozatgyilkosság hat áldozatának emlékére. Tatárszentgyörgy önkormányzatát kereste meg azzal a

javaslattal, hogy állítsák fel a szobrot a templom közelében vagy a falu központjában. Az önkormányzat és a templom képviselői is az ötlet ellen szavaztak. A polgármester azt mondta, hogy a szobor csak emlékeztetné a falubelieket és a látogatókat a tragédiára, melyet mindannyian inkább el akartak felejtetni. Az Origo helyszíni riportja szerint (Wirth, 2010) a helyi közösség, beleértve a cigányokat is, szintén nem értette, miért lenne szükség szoborra, mondván, hogy „szoborral, szobor nélkül, az emlékükhöz ugyanúgy fáj” és, hogy „az ember a szívében hordja azt a kisgyereket”. Miután több önkormányzat visszautasította a felállítását, a szobor végül magánterületen kapott helyet: a Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség békásmegyéri templomának kertjében.

Hogyan tudjuk megmagyarázni, mi az oka annak, hogy a zsidóság és a cigányság más módon őrzi emlékezetében az őket ért erőszakos eseményeket, és vajon miért tér el a két közösségre vonatkozóan a többségi társadalom emlékezete is?

Először is, bár a holokauszt mindkét csoportot érintette, és antiszemitizmus ugyanúgy létezik, mint cigánygyűlölet, a két kisebbség jelentősen eltérő szerepet tölt be a társadalomban. A háború alatt felszínre törő széleskörű antiszemitizmus pont azért sokkolta a magyar zsidóságot, mert korábban úgy tűnt, sokkal jobban sikerült asszimilálódnia a régió többi országához képest. A cigányokhoz való viszonyt ellenben évszázadok óta az állam arra vonatkozó kétértelmű és nagyrészt sikertelen kísérletei jellemezték, hogy felmérje számukat, vagy egyáltalán meghatározza, mi is az, hogy cigány. A romák szegénységben éltek, a társadalom peremén, s semmi jele nem volt annak, hogy (akár csak részben) elfogadta volna őket a nemzet többi tagja, míg a zsidók integrálódtak és szinte minden foglalkozásban, társadalmi rétegben képviselték magukat.

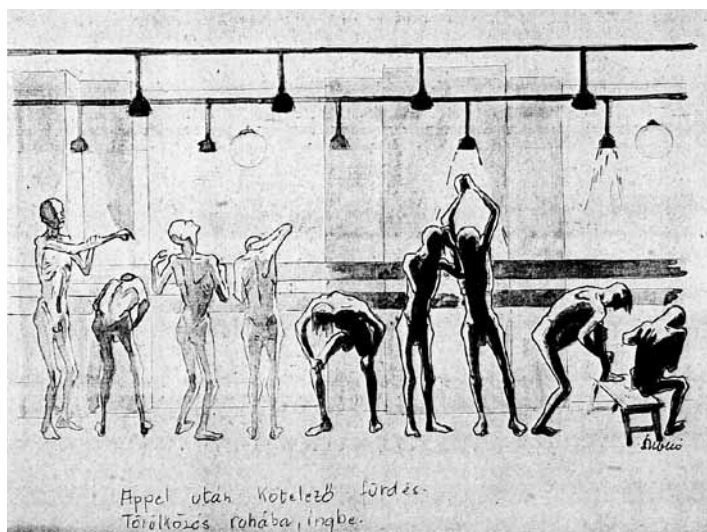
Másodszor, a két csoport emlékezési kultúrája teljesen különböző. Nora (1989: 8) példája az „emlékezet népére” (*people of memory*) a „diaszpóra zsidósága, melyet mindennapi imádságai kötnek a hagyományos rituálékhoz”. A zsidó identitás, mely vallásos tradíció alapul, rendkívüli mértékben táplálkozik a múlt emlékezetéből. Az év vallási és kulturális ünnepei gyakran a múlt meghatározó eseményeinek újrajátszásán alapulnak, történeteket olvasnak (például szedereste az Egyiptomból való menekülésről), hogy biztosítsák, a régmúlt emlékei sosem merülnek feledésbe, és hogy táplálják identitásukat. Ugyanakkor a kirekesztés traumatikus élményei (pl. a vérvád) is fontos részét képezik a zsidóság kollektív tudatának. Ezzel szemben a cigányságot „történelem nélküli népként” írják le, melynek nincsenek bevett szokásai vagy hivatalos történelme. Az írott irodalmi tradíció hiánya nemcsak a nem-roma többséggel való kommunikáció nehézségéhez vagy lehetetlenségéhez és a cigányság történelmének szegényes ismeretéhez vezetett, hanem az emlékezés kultúrájának hiányához is. Nem véletlen Lakatos Menyhért cigány író vélekedése: „ragaszkodunk a saját létünkbe ve-

tett hithez – de talán ez is pusztán hallucináció” (idézi Crowe 1991: 125).

Az emlékezetkultúrától a gyógyulásig

Ahogy fent kifejtettük, egy adott társadalom kurrens emlékezési kultúrája tükrözi a politikai és kulturális fejlődést, illetve a hatalmas struktúrát. A tény, hogy a magyar társadalom elkezdett bizonyos emlékezési módokat kifejleszteni a holokausztra vonatkozóan, azt jelzi, hogy van közösségi igény a Nyugat-Európához való csatlakozásra, nemcsak politikai és gazdasági téren, de értékek szempontjából is, amelyeket kifejez az emlékezési kultúra. A múlttal való teljes szembenézés képességének megszerzése egyelőre kihívás maradt. Egy másik kihívás, hogy a magyar cigányság elleni erőszakra való emlékezésnek formát találjunk. E kisebbség megerősítése egyfajta emlékezési kultúra segítségével, saját hangja megtalálásával (közösségükön belül éppúgy, mint kívülről jöve) a fennálló hatalmi struktúrák megváltozását jelentené, és lehetőséget a kirekesztettségéből, de még akár a szegénységből való kitorésre is.

Donáth László 2013-ban, a tatárszentgyörgyi gyermekgyilkosság emlékére a békásmegyeri Megbékélés Háza templomban tartott istentisztelet után így fogalmazott: „A közösségi gyász nem egyszerűen a magángyász sokszorosított, megnövelt esete, hanem minőségi változás: egy közösség csak úgy és annyiban érvényes, amennyiben a halottaira való emlékezésre kollektíve képes. [...] Ezért is kell eljönni egy-egy ilyen megemlékezésre, hogy a közösség öngyógyító funkcióján

keresztül engedjük, hogy a lelkünk befogadja azokat az információkat, gondolatokat, amelyek nyilvánvalóvá teszik, hogy bizony ebben a rettenetben az egész magyar társadalomnak felelőssége van. [...] Ezek a megemlékezések, mint a tatárszentgyörgyi is, oda-vissza gyógyító funkciót töltenek be, mert magától értetődő, hogy a veleszületett jellegzetességek, vagy adott esetben választott karaktermotívumok közösségi megélése révén válik az ember élete igazivá, teljessé vagy konkrétta”.⁴ Az erőszak – rituálék, emlékművek, de legfőképpen társadalmi viselkedés általi – emlékezetének és megjegyzésének fontosságát, akár az egész nemzet, akár a kisebbség szempontjából, nem lehet eléggé hangsúlyozni. Csak így lehetsé-

⁴ Láng Judit: „Nem lehet ténnyé silányítani” – interjú Donáth Lászlóval. URL: <http://www.community.eu/2013/02/18/nem-lehet-tenny-e-silanyitani>

ges, hogy a közösség egészséges identitást alakíthasson ki, fenntarthassa a kohéziót és a befogadást, és gyógyíthassa a múlt sebeit.

Bibliográfia

- Amnesty International (2010): *Violent attacks against Roma in Hungary*. London, Amnesty International Publications, URL: <http://www.amnesty.org/en/library/asset/EUR27/001/2010/en/7ee79730-e23f-4f20-834a-deb8deb23464/eur270012010en.pdf>
- Crowe, D. (1991): The Gypsies in Hungary. In Crowe, D.M. and Kolsti, J. (eds.) *The Gypsies of Eastern Europe*. Armonk, New York, M. E. Sharpe, Inc.
- Dupcsik, Cs. (2009): *A magyarországi cigányság története*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Foote, K.E.–Tóth, A.–Árva, A. (2000): Hungary after 1989: Inscribing a New Past on Place. *Geographical Review*, 90 (3): 301–334.
- Forty, A. (1999): Introduction. In Forty, A.–Küchler, S. (eds.): *The Art of Forgetting*. Oxford: Berg.
- Fraser, A. (1995): *The gypsies*. Oxford, Blackwell.
- Gyurgyák, J. (2001): *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Huttenbach, H.R. (1991): The Romani Porajmos. The Nazi Genocide of Gypsies in Germany and Eastern Europe. In Crowe, D.M. and Kolsti, J. (eds.): *The Gypsies of Eastern Europe*. Armonk, New York, M. E. Sharpe, Inc.
- Jarman, N. (1999): Commemorating 1916, Celebrating Difference: Parading and painting in Belfast. In Forty, A.–Küchler, S. (eds.) *The Art of Forgetting*. Oxford, Berg.
- Kangisser Cohen, S. (2010): Hungarian Survivors of the Holocaust: Narratives of Betrayal and Trust. In Schulze, R. (ed.): *The Porrajmos: The “Gypsy Holocaust” and the Continuing Discrimination of the Roma and Sinti after 1945 / Experiences and Legacy of the Jewish Holocaust, The Holocaust in History and Memory* (3). Colchester, University of Essex.
- Kirmayer, L. J. (1996): Landscapes of Memory. Trauma, Narrative, and Dissociation. In Lambek, M.–Antze, P. (eds.): *Tense past: cultural essays in trauma and memory*. Abingdon, Routledge.
- Laczó, F. (2008): The Many Moralists and the Few Communists. Approaching Morality and Politics in Post-Communist Hungary. In Kopecek, M. (ed.): *Past in the making: historical revisionism in Central Europe after 1989*. Budapest, Central European University Press.
- Lambek, M.–Antze, P. (1996): Introduction: Forecasting Memory. In Lambek, M.–Antze, P.

- (eds.) *Tense past: cultural essays in trauma and memory*. Abingdon, Routledge.
- Macdonald, S. (2006): Undesirable heritage: fascist material culture and historical consciousness in Nuremberg. *International Journal of Heritage Studies*, 12 (1): 9–28.
- Mookherjee, N. (2011): Aesthetics of nations: Anthropological and historical perspectives. *Special Issue of Journal of Royal Anthropological Institute*, 17: s1–s20.
- Nora, P. (1989): Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations* (26): 7–24
- Pogány, I. (2004): *The Roma Café. Human Rights and the Plight of the Romani People*. London, Pluto Press.
- Saltman, E. (2011): Radical Right Culture and the Youth: The Development of Contemporary Hungarian Political Culture. *Slovo*, 23 (2): 114–131.
- Stokes, G. (1994): Nationalism, Responsibility, and the People-as-One. *Studies in East European Thought*, 46 (1/2): 91–103.
- Stockholm Banke, C. F. (2012): Remembering Europe's Heart of Darkness. Legacies of the Holocaust in Post-war European Societies. In Pakier, M. and Strath, B. (eds.) *A European memory?: contested histories and politics of remembrance*. New York, Berghahn Books.
- Troebst, S. (2012): Halecki Revisited. Europe's Conflicting Cultures of Remembrance. In Pakier, M. and Strath, B. (eds.) *A European memory?: contested histories and politics of remembrance*. New York, Berghahn Books.
- Uhl, H. (2012): Culture, Politics, Palimpsest. Theses on Memory and Society. In Pakier, M. and Strath, B. (eds.) *A European memory?: contested histories and politics of remembrance*. New York, Berghahn Books.
- Vásárhelyi, M. (2004): A munka ránk eső része: A holokauszt-megemlékezések hatása a közgondolkodásra. *Élet és Irodalom*, XLVIII (26).
- Vásárhelyi, M. (2009): Cigányellenesség és antiszemitizmus a huszonévesek körében. *Élet és Irodalom*, LIII (45).
- Virág, T. (2000): *Children of Social Trauma. Hungarian Psychoanalytic Case Studies*. London, Jessica Kingsley Publishers.
- Wheeler, W. (2013): Europe and the Resurgent Politics of Scapegoating. *the Atlantic*, január 28., URL: <http://www.theatlantic.com/international/archive/2013/01/europe-and-the-resurgent-politics-of-ethnic-scapegoating/272595>
- Whitling, F. (2012): *Damnatio Memoriae* and the Power of Remembrance. Reflections on Memory and History. In Pakier, M. and Strath, B. (eds.) *A European memory?: contested histories and politics of remembrance*. New York, Berghahn Books.
- Wirth, Zs. (2010): „Hülyeség, csak nagy izéknek szoktak szobrot emelni” – nem lesz szobruk a cigányvilágosságok áldozatainak Tatárszentgyörgyön. *Origo.hu*, május 13., URL: <http://www.origo.hu/itthon/20100513-riport-a-tatarszentgyorgyi-aldozatoknak-emelt-szobor-sorsarol.html>
- Zelizer, B. (1998): *Remembering to forget: Holocaust memory through the camera's eye*. Chicago, Chicago University Press.

Balla Zsófia Törédékek

A szombat esti lányokat
forgatják, mint a bábukat.
Csütörtök esti fiúkat
kérdik, a lelkük átlukad.

Apácska, játsszuk azt, hogy élsz.
Az ima fölszállt és talált.
Ha mást nem, egy halló szívet,
Apácska, áldj meg engemet.

Csöppen a nyál és ránk fröcsög,
mintha esőként hullana.
De nem vagyunk mi ördögök,
elalszom itt a tollamon.

Ne engedj szolgaságban
eltörni, hogyha már
életre hívtál.
„Kár lenne
értünk, tudja? kár.”

Az emlék-gyertya ég, remeg,
elfogy a gyönyörűm.
Ó-haszid nóták zengenek
a lemez-köszörűn.

A rádióból nóta fúj,
nótául mondják az igét.
A Göncöl-szekér kiborul,
csillaggal házal egy vigéc.

Aki még elrejtőzködésében sem hiábavaló

A Pacsirta Rádió „Kiálts, ne hallgass!” című műsorában 2014. március 19-én Donáth László Schweitzer József nyugalmazott főrabbi-val beszélgetett. E beszélgetés szerkesztett részletét adjuk közre.

DL: 1944. március 19-e is József napja volt. A név, amelyet az ember hordoz, amelyet a szüleitől kapott, valamiképpen sorsává is lesz. A kiváltképpen súlyos életű tanítót és mestert elsősorban arról kérdezem, mit élt át akkor, amikor egészen fiatalon, 1944. március 19-én értesült arról, hogy Magyarországot megszállták a német csapatok. Zsidók és keresztények egyként vallják: az emlékezés nem magánügy. Az emlékezés mindig közösségi alkalom. Ez a közös emlékezet eleveníti meg és szenteli meg kinek-kinek a személyes emlékezetét, és csak a közösség emlékezete a megbízható emlékezés. Schweitzer József a kevesek közé tartozik, akik nem egyszerűen a hitüket őrizték meg, minden személyes és közösségi tragédia és veszteség ellenére, hanem akiket a hitük őrzött meg, atyáik hite, amelynek hordozásában nem restültek el. Schweitzer József bizony 91 évesen is kész arra, hogy emlékezzék, tanítson, szót váltson a másikkal: rabbinak lenni egyszerre jelenti e hármat.

Drága Józsi bácsi! Hol voltál 70 évvel ezelőtt, 1944. március 19-én?

SCHJ: 1944. március 19-e vasárnapra esett. Délelőtt Vihar Béla, a kitűnő zsidó pedagógus mintatanítást tartott a rabbiképzősök számára a Wesselényi utcai zsidó iskolában: Mózes összetöri a kőtáblákat. Megjelent egy altiszt: szomorú hírt kell

mondanom, bejöttek a németek. Az előadás abbamaradt, mindenki hazament.

Miután anyám meghalt, én kiskorom óta a nagyszülőknél laktam, apámmal és a nagyszülőkkel közös nevelésben. Apám, aki jogász, közjegyzőhelyettes volt, Újpesten – az akkor külön város volt – lakott egy kertes házban. Március 19-én napközben apám nem ment ki, délután én vittem neki a hírt, hogy bejöttek a németek. Bementünk a városba, ahol már hatalmas német tankokat lehetett látni. Én mondtam neki: apukám, ezek meg fognak bennünket ölni. Erre apám azt válaszolta: édes fiam, sajnos te kapcsolatban vagy a szerencsétlen cseh és szlovák zsidó fiatalokkal, innen ered ez a meggondolásod. De Magyarország mégis egy jogállam! Hogy képzelsz ilyeneket? Lesznek bajok meg szerencsétlenségek, de megölni? Aztán egyszerre tűzhetette a kabátjára a Károly-csapatkeresztet és a sárga csillogót, amikor a vagonba vitték.

A németek bejövetele utáni első napokban volt egyfajta bizonytalanság, hogy szabad-e utazni, vagy nem szabad. Ez volt az első gaz lépés: kimondták a zsidókra az utazási tilalmat, de sehol nem közölték. Én akkor Pesten laktam Bözsi nagynénéméknél. Kedden délután megállapítottam, hogy nincs ilyen rendelkezés, szabad menni, s telefonon azt mondtam apámnak: jövök hozzád, az irodában találkozunk. Ám Újpest és Pest határánál szólalt egy rendőr, hogy az izraeliták menjenek, s igazolják magukat. Bementünk egy rendőrőrszobába, ahol már egy csomó zsidó várta reggel óta, hogy jöjjen az igazoltató tiszt, aki csak késő este jelent meg. Érdekes és szomorú élmény volt, jóindulat és becsapási készség is volt benne. Azt kérdezte: kik azok, akik Újpestre vagy Pestre akarnak menni? Álljanak ide, álljanak oda... És kik azok, akik vidékre akarnak menni? Kiderült, ez volt a becsapás, mert ezeket lent várta egy rendőrautó, és elvitte őket valószínűleg a Dohány utcai templom-

ba. Bennünket pedig, akik Újpestre vagy Pestre akartunk menni, igazoltatott.

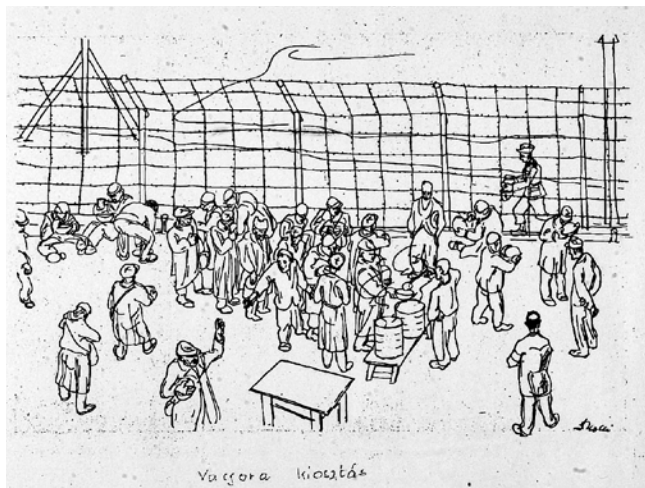
Szerencsére korábban a villamoson találkoztam egy ismerős úrral, akit megkértem, menjen föl apámhoz, szóljon, hogy nekem valamilyen igazoltatás miatt le kell szállnom, később fogok megérkezni. De később sem érkeztem, apám pedig nagy izgalomban ült az irodában. A főnöke azt mondta neki: „Nem kell úgy odalenni! A románok engem is lefogtak Erdélyben, én is ültem egy-két napig a dutyiban. Holnap bemegyek Pestre, és X rendőrfőkapitány segítségével, aki nekem jó barátom, Jóskát karon fogva kihozom a rendőrök kezéből.” Rendes gesztus volt ez tőle, igaz, apám volt az irodának a lelke. Másnap ez a Morvai be is ment Pestre, s amikor visszajött, azt mondta apámnak: „Hálát adhatunk a Jóistennek, hogy ezt a gyereket a rendőrök kiengedték, mert mire én másnap bementem, a főkapitány-helyettes barátomat már rég kirúgták.”

Az igazoltatásnál pedig az történt, hogy rendőrnek az egyik azt mondta: „Kérem, én Pesten voltam, és Újpesten lakom, az Egyesült Izzóban vagyok mérnök, oda megyek.” A másik azt mondta: „Én Újpesten lakom, de Pesten itt meg itt dolgozom.” Ezeket úgy-ahogy elfogadta, de azt mondta: „Ké-

rem, itt járkálás nincs! Vagy Újpestre megy, vagy Pestre megy, döntse el. Az egyetemi hallgatók között is vannak zsidók?” Nekem volt egy személyi igazolványom egyetemi hallgatóként, azt mutattam meg. Zárójelben mondom, hogy a legrendesebbek abban az időben az egyetemi portások voltak, mert, amikor valamilyen zúr volt az egyetemen, mindenkitől kérték az igazolványt. Amikor mi mutattuk az igazolványt, mondták: „Ne tessék jönni! Tessék megfordulni, és gyorsan hazamenni!” Szóval az egyetemi portásokra csak tisztelettel és hálával tudok gondolni, mert azok jobban mellénk álltak, mint a professzorok.

DL: Egy percre hadd szakítsalak meg! Említetted, hogy édesapád közjegyző, jogvégzett, tapasztalt ember volt. Rádásul egy világhírű, nagy tudású rabbi, Hoffer Ármin vejeként nyilvánvalóan otthon volt a magyarországi zsidóság életében, és abban a közéletben is, amely akár Veszprémben, akár Budapesten zajlott. Akkorra már számára ismertnek kell tételeznünk azokat a zsidókat szegregáló, diffamáló törvényeket, amelyek 1920 és 1944 között Magyarországon érvénybe léptek. Ezek alapján édesapádban föl sem merült, hogy egy olyan országban, amely közel negyed évszázadon keresztül a legkülönfélébb módokon korlátozza honpolgárainak egy jelentős részét, ebből jó nem sülnhet ki?

SCHJ: Kérlek szépen, érdekes módon annyira bízott abban a fikcióban, hogy Magyarország jogállam, hogy azt mondta, sok minden baj érhet bennünket, de olyan végzetes dolgokra, mint Cseh- vagy Lengyelországban, nem kerülhet sor. Annyira bízott a jog mindenhatóságában, hogy erre nem is mert gondolni, legalábbis nekem nem mond-

ta. De az életével fizetett a naivitásáért, mert beszökhett volna valahogy Pestre, és ott talán megmenekült volna. De nem szökött, úgy gondolta, ha csillaggal kell élni, akkor csillaggal kell élni. Kerestek számára egy külön szobát az irodában, hogy a közönséggel ne érintkezzen, de végezhesse a dolgát. Később, amikor apámat kivitték az újpesti szigetre, ahol az újpesti zsidó lakosokat tömörítették, a főnöke, Morvai Zsigmond kiment, hogy az ő helyettese itt van, az egy beteg ember, ilyen megpróbáltatásoknak nem lehet kitenni, kórházba kell mennie. Az ezredes azt mondta, hiszen nincs egy vasa sem. Mire a főnök: „Ne törődjön vele, én minden költséget állok, de kórházba kell vinni”. Az ezredes meg: „Legjobb, ha elmegy, és elfelejti.” A történetet Morvai fia mesélte el nekem: „Láttuk apádat, amikor az Árpád úton vitték őket.” Azt is elmondta, hogy sötétkék ruha volt rajta, a fején fehér turbán, nyilván, hogy a nap ellen védje.

Engem egyszer behoztak a Dohány utcai templomba is. Ott már rengeteg zsidó gyűlt össze. Nekem Jeremiás jutott az eszembe: az Úr csarnoka ez, az Úr csarnoka ez, megmenekültünk. Arra gondoltam, ha a templomba hozták, akkor olyan nagy baj nem történt. De a templom akkor már gyűjtőtábor volt. A szentély melletti egyik szék, amelybe azon a napon és éjszakán be is ültem, Fischer Gyula főrabbi széke volt. Gondoltam magamban, a meglehetősen szigorú és zárkózott Fischer Gyula biztos nem gondolt arra, hogy egy ilyen taknyos fog az ő helyére ülni. Felborult a világ.

DL: Ne felejtsd el, Jeremiás azt is mondta, hogy nincs békesség, nincs békesség ennek a városnak, mármint Jeruzsálemnek, és azt is tudjuk, ő miképp végezte. Hogy folytatódott aztán április-májusban?

SCHJ: Talán másfél-két napot töltöttem a Dohány utcai templomban, ahová már olyan hírek szivárogtak, hogy az oroszok, akik persze nem miattunk, hanem a

1900-1902. ember egy 1 m. széles lépcsőn
benyúlította le a fogalmat.

saját haditervük miatt jöttek ide, Kecskeméten vannak. Ott álltak, bennünket meg evett a fene. Amikor elengedtek a Dohány utcából, hazamentem nagynénémékhez, akik a Hollán Ernő utca 9.-ben laktak egy akkor még békés lipótvárosi fogorvosi lakásban. Az előző éjszaka nyugtalanságai után jól megvacsoráztam, és végre fehér ágyban lefeküdtem. Másnap reggel 6 órakor azt mondja a nagybátyám: „Ébredj Jóska! Itt vannak értünk. Csomagolni, megyünk valahova dolgozni!”

Mentünk is, sáncárokására állítottak be bennünket. Sok áldás azon nem volt, hiszen a munkaszolgálatosok javakorabeliek voltak. Akadt egypár különböző címen felmentett fiatal, például én mint egyetemi hallgató, de sok volt az idősebb. A nagyon gyatra koszt miatt a kóser étkezésről néhány nap alatt le kellett tennem, mert az éhenhalás vagy a kóseriség között kellett választanom. Egyik reggel azt mondták, hogy minden

pénzt le kell adnunk, és akinél 20 pengőnél többet találnak, azt menten agyonlövik. Így történt, hogy mikor egy mérnöknel több pénzt találtak, 20 pengő miatt a szemünk láttára lőtték agyon. Mi pedig mentünk tovább, és ástuk ezeket a – ahogy magunk közt mondtuk – röhögőárkokat. Azért röhögő, mert ha az oroszok átjöttek a Kárpátokon, akkor a 60 éves zsidók által ásott, Budapestet körülvevő árkokat látva röhögnek egyet, és átkelnek rajta.

Akkor elhatároztam, ahogy lehet, megszököm, mert ennek jó vége nem lehet. Egy szép napon kijött egy orvosi vizsgálóbizottság. Mindenkinél könnyűszerrel találtak valami betegséget, amely miatt leszerelhették, nálam azonban nem találtak. „Édes fiam – mondták –, maga olyan egészséges, hogy nincs mit találni.” Bejöttünk Pestre az Albrecht laktanyába, néhány nap múlva beszállítottak egy századba. Ez már a nyilasok alatt, 44 októberében történt. A laktanyában a felmentéseket egy Mészáros nevű nagyon rendes tiszt intézte. Akkor is akadtak, akik Horthyhoz voltak hűek, s azt mondták: mi katonasztek vagyunk, nem rablógylkosok. Azt javasolta: jobb, ha nem veszik igénybe ezt a felmentést, maradjanak nálunk, mert nagyobb védelmet ad a katonaság, mint ahogyha civilben vannak. De mindenki a felmentés mellett volt. Végül is aztán bekerültünk egy munkaszolgálatos századba, amelynek nagyon derék parancsnoka volt. Már látta, hogy ez az egész elveszett ügy, nem akart kimenni az országból, s az országon belül cirkuláltatott bennünket. Akkor jutottam megint olyan helyzetbe, hogy három pengőért, megmosakodva, normális ágyban, egy paraszt ágyában aludtam, azt hiszem, Veresegyházán.

DL: Tehát akkor itt voltatok Budapest környékén. Ennél távolabb nem kellett elmenni a munkaszolgálatosoknak?

SCHJ: Nem. Budaörs környékén ástuk az árkokat, és amikor onnan felmentettek,

akkor kerültem a munkaszolgálatos táborba. Nekem Veresegyház súlyponti hely volt, mert onnan megszöktem.

DL: Megszöktél, és visszajöttél Budapestre?

SCHJ: Visszajöttem Budapestre. És milyenek az Isten útjai, a Margit híd budai hídfőjénél akartam átmenni a Dunán, de nem tudtam, hogy a híd már föl van robbantva. Végül egy másik hídon átmentem, s valahogy a nagynénémek lakásába kerültem. El kell mondanom, olyan rossz bőrben voltam, hogy abba a házba, ahol korábban egy nyáron át laktam, a házmester nem akart beengedni, mert nem ismert meg. Abban a hitben voltam, hogy a nagynénémek háza egy svájci védett ház, ott majd megfürdök, és normális körülmények közé jutok. Ezzel szemben ez akkor már nyomorúságos tömegszállítás volt, ahol rengeteg ember zsúfolódott össze, és éhezünk. Engem üzenet várt egy kollégától, egy Wiedermann Oszó nevű nagyon helyes fiútól, hogy menjek a Vadász utca 29.-be, a svájciak idegen érdekeket védő képviselőjére, amely tulajdonképpen egy menedékház volt. A Vadász utcában megint csak rengeteg ember várta a Schutzpasst, a Karl

Lutz-féle menlevelet. Szerencsémre az ajtónál állt egy másik kollégám, aki azt mondta: „Na, végre, meghozta ezt a fontos iratot!” – és a tömegem át berángatott.

És megint, mi volt az Isten keze? Egy társaságbeli lányt, aki a közelben lakott, apám egyik unokatestvéréhez küldtem pénzéért. Ő az egyik nap hozott 50 pengőt. Ez a lány, bár kikeresztelkedett volt, szintén félt, és azt mondta, ne nagyon küldözgessek hozzá. Aztán egy szép napon egy nagyon aranyos ifjúkori barátom jött, valakinek pénzt hozott, de nem találta, erre odaadta nekem a 300 pengőt. Az nagy pénz volt akkor, avval én nagyfiú voltam, mert a házmester abból tudott ételt hozni. Ott bőjtöltük ki, amíg megjött a felszabadulás pillanata. Akkor hazamentem a nagynénémekhez a Hollán Ernő utca 9.-be. Ebben a lakásban a felszabadulás után is tömegnyomor volt, de legalább éltek. Ott maradtunk, amíg megindult az élet. És ami a nagyszerű, másnap a Pesten lévő fiúk önkéntelenül mindannyian bementek a Rabbiképzőbe, és ott találkoztak.

DL: Ez a hivatás, a szolgálat. Van két szó, amelyek nemcsak történelmi, nemcsak személyes, hanem biblikus értelemben is súlyosak. Az egyik a zachár, az emlékezés, a megemlékezés, amiről azt gondolom, hogy a héber nyelv egyik legsúlyosabb szava. Állandóan emlékeznünk és emlékeztetnünk kell. 70 év után, kiváltképpen édesapádra visszagondolva, eszedbe jut ez a szó? Hogyan definiálsz, miért kell emlékezni a következő nemzedéknek mindig újra és újra? Nemcsak Egyiptom földjére, ahonnan az idők kezdetén Mózes kivezette az ő népét, hanem mindazokra a szenvedésekre, tragédiákra, megrendítő eseményekre, amelyekben, úgy látjuk, az Örökkévaló elrejtőzködik, nem fedi föl önmagát, nem jelenti ki nevét. Ellenben azokat, akik hozzá tartoznak, újra és újra összegyűjti.

SCHJ: Van a zsidó filozófiában egy fogalom: elrejtőzködő Isten. Az ember egyé-

ni sorsában gyakran azt érzi, hogy Isten elrejtőzött előtte. A nép sorsában viszont azt látja, hogy minden rejtőzködést, bármilyen hosszú volt, bármilyen nehéz volt, és bármekkora áldozattal járt, továbbélés követte. Az európai tragédia után ez egyik oldalon itt volt a soá, a másik oldalon ott volt Izrael állama. Vagyis a rejtőzködő Isten mellett van továbbvivő Isten, és a zsidó nép – az egyéni szenvedések és az egyéni tragédiák ellenére is – él tovább.

DL: Akkor kérdezlek tovább. A teljes kelet-európai, lengyelországi, ukrainai, baltikumai ortodox zsidóságot legyilkolták. Vártak a Messiásra, aki majd hazavezeti őket, de nem a Messiás jött, hanem a gyilkosok, akik eltüntették Kelet-Európából az ortodox zsidóságot. Lehet azt mondani, hogy ez az elrejtőzködő Isten ítélete volt az ortodoxia fölött?

SCHJ: Nem. Nem tudok rá felelni, mert ezek azok a végső kérdések, amelyekre nem lehet felelni. Sajnos a háború után emiatt, amit te most mondasz, nagyon sok emberben megrendült a hit, de nagyon sokban meg is erősödött. Én nem vagyok eléggé teológus és elég merész ahhoz, hogy ehhez a kérdéshez hozzányúljak. Szóval a hit kérdését ki kell hagyni. Amint látod, én inkább egész idő alatt a közösségi tudatra, a fizikailag megfoghatóbb dolgok taglalására mentem rá, mert ez a pusztulás nem fér össze a 13 jó tulajdonságot bíró Istenről való hitvallásunkkal.

DL: Maimonidész hitvallásáról beszélsz?

SCHJ: Maimonidész beszél az aurea mediocritas-ról, az arany középútról. Az arany középút, hogy a közösségi életben találjunk erőt és vigasztalást az egyéni életben elvesztettekért. Hogyan lehet megmagyarázni, hogy egy embernek, aki tisztességesen élt és dolgozott egy életen át, az élete végén el kell hagynia az otthonát, a lakását, fel kell varrnia a megszégyenítő csillagot, vagy bujkálni kell, mint egy bűnöző-

nek, vagy pedig a halálba kell mennie. Van rá sok teológiai magyarázatkísérlet, amelyeket átolvastam.

DL: Az embereket tanítani kell. Meg vagyok róla győződve, hogy a tanításnak abszolút értéke és értelme van. Ez a szobor, a német megszállás áldozatainak emlékműve, amelyet valaki kitalált, félrevezető. Nekünk fontos tudni, hogy ki volt Gábrriel. Mit szimbolizál ez a mitikus alak, legyen akár a Hősök terén kettős kereszttel a kezében, akár itt, karddal a kezében. Hogy kerül ez elő az ikonográfiában? A közkeletű magyarázat szerint ez nem a magyarországi soá, a magyarországi zsidóság tragédiájának emlékműve, hanem Magyarország tragédiájának az emlékműve, hiszen Magyarország önállóságát, függetlenségét, méltóságát akkor veszítette el, amikor 1944. március 19-én a német csapatok megszállták Budapestet. Ennek kívánnak emlékművet állítani.

Mi az, ami miatt ez bennünket mégis irritál? Miért nem tudjuk elfogadni, hogy ha lehet ilyen-olyan emlékmű, akkor miért ne lehetne a Szabadság téren akár egy ilyen emlékmű is?

SCHJ: Mert ez az emlékmű nem pontosan revelálja azt, amit revelálni kell. Nem lehet úgy tekinteni Magyarországra, mint a németek által leigázott országra, hiszen szövetséges hatalmak voltak, szövetséges hatalmakként támadták meg a Szovjetuniót, holtott akkor a Szovjetunió külügyminisztere a magyar követnek megmondta, hogy nekünk magukkal nincs bajunk, és nem akarunk magukkal háborúskodni. A kicsiny Magyarország nekiment a nyugati nagyhatalmaknak is. Nemcsak azok a zsidók az áldozatok, akik a deportáció és a nyilas rémuralom áldozatai lettek, hanem az a 200 ezer magyar is, aki elpusztult háborúban, amelyet nem az oroszok indítottak ellenünk, hanem mi ugráltunk, bocsánat a kifejezésért, a hatalmas orosz birodalom ellen. Aztán Angliával meg Amerikával is hadiállapotba kerültünk. Emiatt szenvedett az egész magyarság, emiatt romboltak le városokat, pusztítottak el embereket, emiatt mindaz a szörnyűség, amely a háború velejárója volt, és amelyet tulajdonképpen elképzelni sem tud, aki nem élt akkor. A történelem tanúsága szerint a rombolás rombolásra visz. A rombolás akarata is rombolásra visz. Bármennyire általánosságnak hangozzék is, a nézeteltérések ellenére is igyekezni kell a dolgokat békességesen megoldani.

DL: Eltelt 70 év, kimondhatatlanul sok idő, mióta úgy döntöttél, hogy továbbra is a felszabadult Budapesten akarsz élni. Befejezed a rabbiképzőt, és elkezdted a papi szolgálatot. Egyszer sem bántad meg, hogy így döntöttél?

SCHJ: Nem bántam meg. Amikor vége lett a háborúnak, mi szeminaristák azt mondtuk Löwinger rektornak, elmegyünk innen. Ő azt válaszolta: „Gondoljátok meg!

A vidéki rabbik több mint 90 százaléka elpusztult. Alig vagytok egypáran, akikből rabbi lehet. Ha ti, akik már közel vagytok a végzéshez, itt hagyjátok ezt a nyomorúságos ügyet, ez a megmaradt zsidó közösség minden vallásos tudás és vallásos vezető nélkül marad. Roppant nagy a felelősségetek: segítetek-e továbbvinni a zsidó életet, vagy az mondjátok, jó napot kívánok. Izraelben nélkületek is van elég tudós rabbi. Ha ti nem maradtok itt rabbinak, akkor ennek befellegzett.” Ez döntött.

DL: És visszaigazolta a történelemben elrejtőzködő Isten akaratát megfogalmazó Löwinger professzor szavát a te személyes életed? Nem lettek hűtlenek hozzád és Isten ígéjéhez az általad szolgált közösségek? Nem fordított hátat neked és Isten ígéjének sok-sok ember, akiről azt gondoltad, hogy majd a gyülekezet oszlopa, megbízható segítő lesz?

SCHJ: Voltak, akik igen. Akik az mondták, hogy a kettő nem egyeztethető, a soá és a vallásos élet, a magyar és a zsidó lét. De akadtak, akik a „csak tovább!” állás-

pontján voltak. Pécsett úgy kezdődött, hogy a hitközséget tovább kellett vinni. Eleinte az ún. Zsidó Tanács volt az egyetlen elismert testület, de aztán rájöttek, hogy nonszensz, hogy az a tanács vigye a hitközség ügyét, amelyet még halálos ellenségei kreáltak. A Zsidó Tanács tehát feloszlott, visszaállt a hitközség, választásokkal és a rendszeres zsidó élet beindításával. Ez többé-kevésbé sikerült is, mindig kellő számmal voltak, akik a tovább mellett döntöttek.

DL: És ez így maradt mind a mai napig.

SCHJ: Sokan meghaltak. Nézd, az én nemzedékemből már alig vannak. 90 év nagy idő. Most már nagyjából az én tanítványaim vezetik a hitközségeket. Az élet ment tovább. Nem volt könnyű abban az időben rabbinak lenni. Ismerni kell a szocializmus egyházpolitikáját, amely nem tudatosan, de alkalmazta Maimonidésznek az arany középut elméletét, de nekünk nagyon sok kedves barátunk volt Pécsen minden társadalmi osztályból, kezdve Balikó Zoltán evangélikus paptól Szabó Laciig, a református papig.

DL: Egyetlen egy mondat még! Az én egyik legkedvesebb szentírási szerzőm névtelen. A Kohelet szerzője ő, a prédikátor, aki újra és újra ismételi: minden hiábavaló! Hogy látod? Tényleg minden hiábavaló?

SCHJ: Nem. A Kohelet egy pesszimista embert ábrázol, de van más verse is: ugyan minden hiábavaló, de féld Istent. Őrizd meg a törvényeit, mert így leszel egész ember. Így leszünk egész ember.

DL: Neked sikerült.

SCHJ: A nagyapám, Hoffer Ármin, aki rabbi, teológus és tanár volt, amikor a Bözsi lányát meg a férjét eskette, minden szépre buzdítva őket azt mondta. „Nem sokra vittem, de nem is törekedtem.” Ott lévő tanítványai elkezdtek nevetni, pedig ő ezt a „törekedtem”-et úgy értette, hogy akarta a jót, de nem volt stréber. Hát én is. Nem vittem sokra, nem is törekedtem, de valamit azért tettem.

Gergely Ágnes
Ajtófélfámon jel vagy

Halott apámnak
Nincsenek emlékeim,
és ha vannak sem őrzöm őket.
Sohasem koslatom a temetőket,
nem rendít meg a szerves kémia.

De néha, így november táján
ha köd van és a nyirkos ablakok
mögött levegő után kapkodok,
anélkül, hogy alakod látni tudnám,
– testednek hollétéről mit sem tudván –
fel-felszívárog egy mozdulatod.

Érzem, hogy hosszú, ideges ujjaid között
termosz forog és rossz konzervnyitó,
zsebkés és tátott szájú hátizsák,
meleg alsónemű és imakönyv,
s a súlytalan teher alatt a hátad
ropogva eszmél rá, hogy bírja még.
Érzem, hogy indulsz. Kilépsz, jólöltözött
csavargó,
sohase mész, csak indulsz,
nevetve hátranézel, harmincnyolc évesen,
visszajövök, hamar, bólintod, mutatod
– másnap lett volna a születésnapod –
és vinnyogva, befelé sírsz, mint egy
Mednyánszky-kép,
és integetsz – hogy integetsz!

Ajtófélfámon jel vagy: megtapadtál;
a Ferdinánd-híd, a tenyérsi rács,
a lucskos út, a végelgyengülés, a fűzabálás
vak képzelés csak mind, elmeszülemény,
hiszen hazudtam, látni szoktalak,
a novemberi fojtó ég alatt
velem indulsz, lélegzel, könnyeid
az én torkomat szorítják, és én hagyom,
s ott fön, ahol nincs keresnivalója,
az a szádból kiütött, vékonyka Memphis
cigaretta
átégeti a bőrt egy csillagon.

(1963)

Erdélyi Lajos

A hideg krematórium grafikusa

A bözödújfalusi szombatosokról képet készítő Erdélyi Lajos újságíró, fotográfust 15 évesen családjával együtt deportálták Marosvásárhelyről. A Hét Hárs mostani számát a dörnhai táborban vele együtt raboskodó dr. Holló Imre rajzai illusztrálják. A deportálást és a koncentrációs tábor mindennapjait őrző-dokumentáló sorozat egy részét „Palackposta” az utókornak címmel 1998-ban jelentette meg a Balassi Kiadó. Ennek Erdélyi Lajos által írt bevezetőjét, Holló Imre beszámolóját a rajzok születéséről, valamint a dörnhai láger néhány lakójának rövid visszaemlékezését közöljük.

Dr. Holló Imre 1898-ban született, idejekorán, hogy ne kesse le az első világháborút. 1916-ban besorozták, és sikerült némi tapasztalatot szereznie, milyen az élet szögesdrót mögött. Az orosz hadifogságból szerencsésen hazatérő Holló Imre a budapesti orvoskaron szerzett diplomát. Utóbb ezt fogorvosi képezéssel toldotta meg, és 1935-ben Sátoraljaiújhelyen vásárolt magának praxist. Onnét deportálták feleségével, Vajda Máriával együtt Auschwitzba.

Reneszánsz alkatú értelmiségi volt, gyermekkori barátja emlékezete szerint kitűnő atléta, vadevezős, csellista, grafikus. Egy orvosokból szervezett kvartett csellistájaként az amatőr szintet meghaladva fellépett a hírneves Szekeres Zeneiskola estjein is, grafikáival, festményeivel kiállításokon szerepelt. A zsidó értelmiségi számára egyre nehezedő feltételek között is megőrizte, ápolta értelmiségi életformáját.

Rövid auschwitzzi tartózkodás után Dönrnhauban – a „hideg krematóriumban” – néhány hónap múltán megismerkedett a belső ellenállás irányító emberekkel. Lehetőségeik korlátozottak voltak. Túlélni, minél több lágertársukat élelmiszerral, orvosi segítséggel, gyógyszerrel támogatni, hogy megérjék a szabadulás napjait – a viszonylag kis dönrnhaui táborban erre szorítkozhatott (legalábbis kezdetben) az ellenállás.

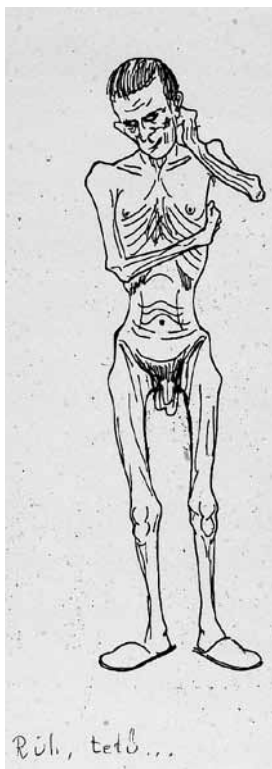
Ebben Holló Imre „palackpostának” nevezett grafikai sorozatával vett részt. Itt olvasható beszámolójából tudjuk, hogyan születtek a rajzok. Aki ezt a képsort nézi, nehezen szabadulhat a gondolatától, hogy másfél évszázaddal korábban Francisco Goya ha-

sonló szikár realizmussal alkotta a spanyolországi kivégzéseket bemutató grafikáit. Holló Imre grafikai sorozatát a náciizmussal szembeni ellenállás kivételesen ritka dokumentumaként kell értékelnünk.

Keltezésük óta 54–55 év telt el. Tudomásom szerint ketten élnek azok közül, akik Dönrnhauban ismerték Holló Imrét, tudomást szereztek szigorúan titkolt tevékenységéről. Nemrégiben hunyt el Vadász Ferenc író és szerkesztő, Dönrnhaui ellenállási mozgalmának fő szervezője. A lágérben vezetett naplójában részletesen beszámolt az esténként vázlatait véglegesítő művészcsoportról. (Akárcsak Holló Imre, Vadász is az SS-irodából „eltulajdonított” jegyzőkönyvek hátlapjára fogalmazta lágernaplóját, önálló része volt ez a „Palackpostának”.)

A kivételes kegyetlen Becker-kommandóban talán két hónapig Holló Imre közelében dolgoztam. Rémlik, hogy láttam őt ebédszünet idején rajzolni; így – meglehet – én is feltűnök egyik-másik rajzán. Valószínű, hogy a hajnali Appelen ábrázolt csoportban a szélső sor igen alacsony termetű rabszolgájában a 43022 számra hallgató édesapámat, azaz dr. Erdélyi Emilt örökítette meg, több rajzáról pedig név szerint tudom azonosítani a megörökített személyeket.

Holló Imre hazatérése után Budapesten a Teréz körúton nyitott fogorvosi rendelőt. 1950-ben a Honvédelmi Kórházban katonaozvosként dolgozott, őrnagyi rangban. 1956-ban az egyenruhás fogorvost lezsidózták, ezek után Izraelbe távozott. Kibucban foglalkoztatták, de nem találta helyét, 1960-ban visszatért. 1964-ben hunyt el. Sírja fölött lágertársa, Vadász Ferenc mondott emlékbeszédet.

Dr. Holló Imre

Palackposta – Beszámoló a grafikai sorozat születésének körülményeiről

1944. június 2-án a sátoraljaújhelyi gettóból Auschwitzba hurcoltak a németek. Rémesen hosszúnak tetsző pár napi auschwitzi tartózkodás után a véletlen egy munkástranszportba sodort. Kényszermunkásokat szállítottak nagy német vállalatoknak. Az Organization Todt szervezte ezt meg, és a Totenkopf SS őrzött bennünket. Dörnhauba vittek (Szilézia, Oberwüstegiersdorftól 2 km-re). Ott az elkönfiskált Kragen szőnyeggyár épületének egy részében zsúfoltak bennünket össze, kb. 1500 Häftlinget. Ezek a német vállalatok 12 órát dolgoztattak bennünket naponta, amelyben nem volt benne a reggeli és munka utáni Appel ideje. A napi táplálék értéke nem érte el az 1000 kalóriát sem. A fehérje teljesen hiányzott belőle. Tudni kell, hogy a nyugvó embernek kb. 1500 kalóriára van szüksége naponta. Módszeres, német alaposággal hajszolták így az embereket a defatigatio¹ felé. De ki számította ki, hogy a tél beálltáig, amikor a klimatikus viszonyok miatt már nem lehet kihasználni az embereket, a szervezet úgy dekomponálódik, hogy elpusztul? A lényegében primitív SS-legénység? Nem hihető. Ezt csak hozzáértő szakemberek, orvos vagy fiziológus tudja kiszámítani! És a német tudományos világban akadtak ilyen szakemberek! Baromi lelkű hajcsárok keze alatt kellett dolgozni. Állati magatartásuk mellett a mostoha klíma is

segített elviselhetetlenebbé tenni a vegetatív életet.

A szörnyű kábulatból lassan ébredeztünk. Világos lett, hogy elsősorban a demoralizáció, az apátia ellen kell felvenni a harcot. A gasztronómiai téma és a halál gondolata helyett valami mással foglalkozni. Kialakult egy kis elvtársi kollektíva, amelyik megkísérelte, hogy harcba szálljon az emberi öntudat szintjének fenntartásáért. Volt, aki verset írt, a másik prózát, beszélgettek irodalomról, képzőművészetről. Nekem eszembe jutott, hogy fiatal éveimben barátaimmal olyan rajzos levelet írtam, amelyben nem volt szöveg, annyira sem, mint a comicsokban. Ilyen naplót kellene írni, hát ha megmarad, és eljut valahová, mint a palackos üzenet?

¹ kifáradás, kimerülés

A szőnyeggyár lomja között sok mintakartonlap volt. A kollektíva egyik tagja – most a kassai könyvtár egyik vezetője – helyzeténél fogva ceruzát, majd tollat és tus tudott szerezni. A tematika az esti beszélgetések alatt alakult ki. A kezdet időpontját nehéz lenne már meghatározni. A mi napjaink határok nélkül folytak össze.

A napló első fele retrospektíve rögzítő-dött, a dönrhai rajzok – egy kivételével – a tenyérbe rejtett papírra vetett skiccek alapján készültek esténként. A véghezvitelhez a tápot és biztonságot a baráti összeforrottság adta. Sok leleményesség kellett az elrejtéshez. A sok és váratlan kutatás sem tudta felderíteni. Ha felfedezik, nem kétséges a következménye. Az SS nem szentimentális.

Én a Becker (vagy talán Becher?) cégnek dolgoztam. Földmunkát végeztünk. Egy csővezeték részére kellett sziklás talajban 2 méter mély árkot ásni. Ezt a munkát vettem papírra. Orvos létemet eltitkoltam, mert az unintelligens SS-legények kisebbségi érzésük miatt gyűlölték a tanult embert.

1945 tavaszán közeledett a szovjet hadsereg. A táborból útnak indult minden ép-kézláb ember, kivéve egy kb. 70 főből álló törzs. Ebbe kerültem én is. A környék számtalan Todt Lageréből minden beteg hozzánk került. A tábor ennek ellenére Arbeitslager maradt, nem lett hivatalosan Vernichtungslager. Nem volt szükség rá, így is elpusztultak az emberek, legtöbbszörük éhhalál miatt. Az 1500-as létszámú tábor egy év alatt a szisztematikus éheztetés, kimerítés, majd a kiütéses tífusz gondos behurcolása folytán 4500 halottal töltötte fel a tömegsírokat. A tábor nyomtalan felszámolására a német hadsereg desolatija² miatt már nem kerülhetett sor. Így menekült meg a haláltól kb. 100 ember.

A naplót így kell olvasni (a számozott lapokat összevonva):

1–3 A gettózás kitűzött napjára a házakat ki kellett üríteni és elhagyni. A zsidó tempomban minden értéket be kellett szolgáltatni. A nőket tábori csendőr jelenlétében bába vizsgálta meg, hogy nincsen-e nála elrejtett érték. A gettó néhol csak dróttal volt elkerítve. Kapu volt rajta, amelyen át a hatósági közegek közlekedni tudtak.

4–5 A zsidókat csoportba osztották, és meghatározták egy-egy csoport deportációjának idejét. A sorra kerülő csoport holmiját átnézték, amit el akartak még venni, elvették. A fiatal, csinos nőket egy ház belső szobájába vitték, ahol meztelenre vetkőztették és megvizsgálták a csendőrök. Feleségem, aki gázkamrában halt meg, nem árulta el, hogy mi történt bent.

² pusztulás

6–7 A meghatározott időben a kijelölt csoport elindult a vonat felé. Egy 10 tonnás kocsiba 70-80 embert zsúfoltak össze vegyesen. Kaptak egy vedret víznek, egy másikat az ürüléknek. A vonatot az SS vette át a csendőröktől

8–9 Auschwitzban kivagonirozás. Külön a férfiak, a nők, a gyerekek. Egy elegáns szép német tiszt terelte jobbra, balra az embereket. Az anyáktól elvették a gyerekeket, és autóba rakták.

10–13 A fürdőben mindent le kellett dobni. Kivéve a cipőt. Szörletelénítettek. Aztán az ismert kék csikos vászonruhában, rongyos fehérműben egy barakkba tereltek. Itt német cigányok felügyelete alá kerülünk, akik agyba-főbe verve hajtottak a naponta többször ismétlődő Appelra. Konyhahulladék moslékot adtak szemétdombról összeszedett lavórban, éjjeliedényben. 10 ember állt egymás mögé, és kapott a csoport egy lavór moslékot. Annyi hely nem volt, hogy éjjel kinyúlva heverhetett volna az ember. Egyik a másik széttárt lába közé dőlt. A felső gerendán elnyúlt odaszíjazott alak dr. Barta orvos, jelenleg Poprádon működik.

14–19 Mindent megtudtunk a láger jellegéről. Amikor híre jött, hogy munkára lehet jelentkezni, oda rohantam. Felírtak, számot kaptam, a nevemet elvesztettem, egy szám maradtam egy évig. Zuhogó esőben indultunk a vonathoz, amely Oberwüstegiersdorfbba vitt. Onnan Dörinhauba vittek az Organization Todt Lagerébe. Csak egy év múlva tudtam meg, hogy feleségemet gázkamrába vitték. Ezután állandó kísérőnk volt a mindennapos eső, a hajcsárok gyűlölt Los, Bewegung rikacsolása. Folyton vízben álltunk. A cipő lemállott. Mindkét kéz állandóan foglalt. Egyikben csákány, ásó, másikban a tányér, kanál és kenyér (ha maradt). Reggel fél 5-kor a „kávé”-osztás. Utána sorakozó, létszámlolás, betegek, halottak bejelentése,

majd indulás az SS felügyelete alatt csőre töltött fegyver mellett. Csővezetékhez kellett a talajt előkészíteni, sziklás talajban 2 méter mélyre.

20–23 Mindig esett az eső. Az ór sátorlapba burkolódzott, nem vette mindig észre, hogy az emberek nem dolgoznak folyton, ösztönösen védekeztek. A vízzel telt árokból kézzel merítettük ki a vizet Danaidák módjára. Ebédosztás után fejünkre tettük a tányért, és egymás derekához dőlünk, hogy valahogy védekezzünk az átázás ellen. Este 6 óra után újra a táborban voltunk, ahol Franz Wolff Unterscharführer 1-1,5 órás Appelt tartott. Ő esőköpenyben, nekünk fedetlen fővel, vigyázállásban, vászonruhában kellett végig hallgatni.

24–28 Appel után az örök feljegyzései alapján maga verte el a 25-öt a delikvensen. Utána még egy órát kellett állnia a szerencsétlennek. Hogy ne essen össze, egy hordóba állították, és a hóna alatt 2 szál deszkával támasztották meg. Appel után kötelező fürdés. Törülközés a fehérműben. Fürdő után ételosztás. Akinek elveszett a tányérja, nem kapott semmit. Nem tudtuk meg annak a sánta bécsi SS-nek a nevét, aki amolyan szolgálatvezető őrmesterféle volt, és aki minden ételosztásnál véresre vert valakit fegyelmetlenség címén.

29 Mindenkinnek hólyaghurutja volt. Éjjel sokszor tízszer is le kellett szaladni a földszinti WC-be. A lépcsőn állandóan áradt a nép fel s alá.

30 Ennél az eseménynél nem volt ott, az útról jövők beszéltek el.

31 Két ember krumplit lopott. Az ítélet akasztás. Mindenkinnek kellett vonulnia a végrehajtáshoz. Az egyik alatt kétszer szakadt el a kötél. Nem volt irgalom.

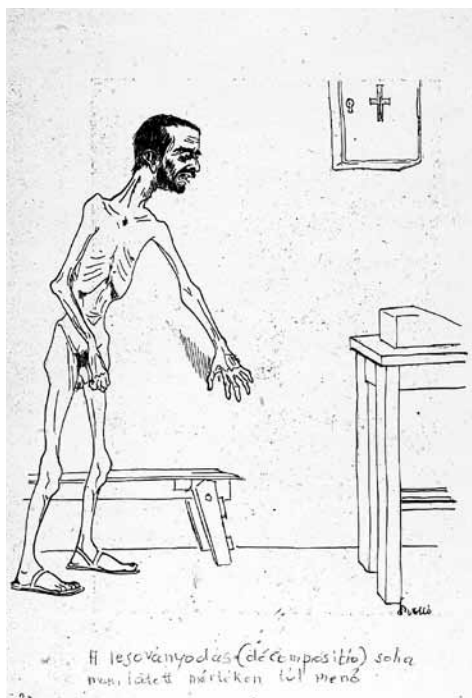
32–35 Az orosz front kérésselhetlenül közeledett. A járóképesek elmentek. A környék kiürült táborából minden gyenge ember hozzánk jött. Dolgozni kevesen tudtak. Az élelmet még jobban megszorí-

tották. A ruhát is elvették sokaktól. A takaróban járókat muzulmánoknak nevezték, mert arab kinézésük volt, mintha burnuszban jártak volna. A priccseken összezsúfolódtak. A defatigált egyének teljesen legyöngültek. Apatikusak lettek. Egy eddig ismeretlen kórkép alakult ki előttünk. Rettentő gyorsasággal terjedt el a tetű. Minden okunk megvan annak a feltételezésére, hogy szisztematikusan hurcolták be a kiütéses tifuszt. Idegen táborból hoztak be egy napra beteg embereket, akik másnap továbbmentek, ha tudtak.

36–46 A dekomponált³ emberek kinézése ijesztő volt. Agónia nélküli haláluk megrendítő. A halál jele a csillapíthatatlan hasmenés volt. Mindenkor és mindenfelé küblin ülő embereket lehetett látni. Reggel a halottakat a priccsek elé fektették, de most már nem a Gross Rosen-i Vernichtungslagerba szállították őket. Mi szállítottuk ki őket a falu melletti tömegsírhoz, a szovjet hadifoglyok tömegsírja mellé. A halál megszőkötta vált, és semmiben nem zavarta az embereket. A fásultság képtelen fokra hágott. A halottakat identifikálták, azután a hullakamrába vitték, ahol a szájukból kitördelték az arany fogakat. Azután kocsira rakva kivittük a falu felett emelkedő domboldalra, ahol a megásott tömegsírba fektettük a képtelenül lesóványodott hullákat, kb. hetvenet egy gödörbe.

47 1945. május 9-én jött be hozzánk az első szovjet katona. Az élelmezési oszlop osztotta az enivalót. Az épület volt SS-szárnyát kórházzá alakítottuk. Parancsnoka dr. Adler, KralChlenec-i (Kral-Chlmec) orvos lett. Az egyik szobának én lettem az orvososa. Egy nap abban a pillanatban léptem a szobába, amikor az egyik beteg – Ivan Morozov – úgy halt meg, hogy egyik kezében szorította az érintetlen kolbászt, mellette vajás kenyér. Éhen halt!

48 Egy domb oldalán, fenyőerdő szélén nyugszik 3000 halálba űzött deportált, és mellettük, nem tudjuk, hány szovjet hadifogoly, akik előttünk haltak meg itt.

Alfred Paszternáknak, a Leiche Kommando túlélőjének visszaemlékezése

Akkoriban semmi sem okozhatott lelki meghasonulást. A hullák mint valami fahasábok. Csak az ételre, a túlélésre lehetett gondolni. A versenyfutásra, hogy a flekk-tífusz, a tábor lakóinak megsemmisítésére kiadott parancs vagy a szabadulást hozó szovjet hadsereg határozza meg sorsunkat. Mindhárom kéznyújtásnyira volt tőlünk. Breslau felől ágyúdörgést hozott a Beszkidek szele; a tetvesedés elleni küzde-

³ szétesett, felbomlott

lem már reménytelennek tűnt. Valamennyien tudtuk, hogy kiadták a tábor fizikai felszámolására irányuló parancsot... Az állati életésztön mozgatott, semmi más. Számkra mindegy volt, kézzel adogatjuk vagy taposunk a hullákon. Az a szenzitivitás, amelynek ezredrészét ma minimumként elvárhatjuk bárkitől, ott teljesen eltompult. Messze túljutottunk az olyan fogalmakon, mint erkölcsiség, etika, humánus... Ahogy nézem Holló Imre rajzát a gödörrel, tisztán emlékszem: senki nem törődött azzal, hogy miféle munkára osztják be...

Én talán a szerencésék közé tartozom, mert Dömhaut nagyjából, relatíve, mélyebb pszichés hegek nélkül éltem túl. Talán a körülményekkel magyarázhatom: alig múltam 14 éves, mikor felszabadultam – egy ilyen korú gyermek viszonylag könnyen regenerálódik. Másrészt – Tállyán, a szülőfalumban ezt csodaként emlegették – családom minden tagja túlélte a deportációt. Édesapámmal együtt voltunk, és szabadultunk Dörnhauból. Hazatértünk, és három hónappal később megérkezett édesanyám a két nővéremmel. Talán ezért nincsenek üldözési álmaim... Kivéve a hangokat. Attól én sem tudok szabadulni.

A gödör, ahová a hullákat hajigáltuk, mély volt. De amikor részben fel volt töltve, azok, akik ott lent dolgoztak, már nem vették igénybe a létrákat: leugrottak. Mondom: maradéktalanul el voltunk tompulva. Az a hang... Recsegték a törött bordák, combcsontok, koponyák. Egybemosódtak a zörejek, folyamatossá vált a zaj. Amikor ugrottak, vagy amikor csak lépdelték a sorba rakott holttesteken. Bármennyire tompa voltam, azt a hangot nem tudom kiszűrni belső hallásomból. Ha valami is emlékeztet rá, bármilyen hétköznapi zaj – minden újra meg újra a szemem előtt van. Igyekeztem szabadulni ettől, nem lehet. Ezt magammal hurcolom, fél évszázada...

Meglepetés: a fürdőszobában víz folyik

Az egykori dörnhai rabok – élményanyaguktól függően – olykor a rajzok szerzőjétől eltérő eseményekre emlékeznek. A magam tapasztalatára hivatkozom. Holló rajza mérnöki pontossággal varázsolja elénk a hajdani Kragen, korábbi nevén Eule szőnyegszövőgyár háromszintes épületét. Tövében (a kép baloldalán) a kazánház vaskos kéményével. Rabtartóink ott rendezték be a fürdőt, fertőtlenítőközpontot. Hetente egyszer engedélyezték számunkra a mesés tusfürdőt – protekciósok, a láger rabhierarchiájának csúcán lévők akár kétszer-háromszor is beállhattak a zuhanyok alá. A túlhevített gőzcamrában elpusztultak a tetvek, az ellenálló serkék is. A szomszédos táborokból nagyobb időközökben áthozták a rabokat tetvetlenítésre, fertőtlenítésre.

Csakhogy azokban a táborokban őrizték lengyel zsidók maradékát (is). Azok pontosan tudták, vagy tudni vélték, mi rejtőzhet a KZ világában a Waschraum/Fürdő felirat mögött. Amikor megérkeztek, és megpillantották a fürdő feliratát s közelében a vaskos kéményt, nyomban Auschwitzra, a Cyklon B-re, az égetőkemencékre asszociáltak. Földre rogytak, üvöltöttek, szólították az Egyetlent, imádkoztak. Magyarázhattuk nekik, hogy Dörnhau nem Vernichtungslager, hogy a tusoló rózsáiból ténylegesen meleg víz folyik. Reménytelen volt. Négy éve éltek megsemmisítő táborokban, ismerték az SS ködösítő technikáját.

Karol Konieczny, a Buchenwaldban raboskodó lengyel festőművész hasonló élményt rögzít egy akvarelljén, amelyet ma a tábor múzeumában őriznek. A fürdő zuhanyrózsái alatt sűrű sorokban állnak a Häftlinge, ömlik a forró víz. A kép címe: Meglepetés – víz folyik belőle.

Lénárt Gábornak, a hullakommandó kápójának visszaemlékezése

A táborban a hullaszállító csoport vezetője voltam, kápo. A hullákkal megrakott szerkezet vontattuk a kijelölt helyre, megástuk a négyszer hat méteres gödröket. Bent a táborban a hullákkal nem volt semmi dolgom. Hallottam, ott kivették az aranyfogakat – nem láttam, ezt mondták, mesélték. Negyvenöt eleje volt, a távolból néha hallottuk az ágyúzást, vártuk, hogy jönnek az oroszok, de nem jöttek. A németek már előkészítették a visszavonulást.

Kerestünk a táborban egy biztonságosabb helyet, az emelet alatti lépcsőfeljáratot, ott leraktunk vizet és kenyeret: szükség esetén néhányan elrejtőzhetünk néhány napra – volt egy ilyen tervünk. Szereztünk valami fegyvert, talán egy pisztolyt vagy puskát, soha nem járt a kezemben.

Dörnhauban a volt garanyi internáltak csoportja igyekezett egy bogban maradni. Egymás melletti priccseken helyezkedtünk el. Vadász Feri, Fehér Lajos, Holló Imre, Schwartz Jenő, a parancsnok csicskása, Paszternák Frédi. Én javasoltam, hogy Adler Lacit vegyük be a kollektívába, nagyon rendes ember volt.

Minden este beszélgettünk. Adler Laci, Holló Imre is dohányos volt, dohány, mahorka csak ritkán akadt. Papírt csavartunk cigaretta formára, úgy tettünk, mintha az is lett volna. Volt egy pipánk is, szájról szájra járt. Holló Imre időközben rajzolt, én verseket írtam...

Ez így történt, de nem képzelődtünk arról, hogy ezzel valamilyen „művet” készítettünk. Csak arra gondoltunk, ha nem éljük túl a háborút, ha elpusztítanak valamennyiünket, ki fog beszámolni a történelekről? Ez volt a cél, az elgondolás, nem a MŰ.

Kölcsönösen inspiráltuk egymást. De én úgy emlékszem, hogy Imre rajzai között néhány szimbolikusan értelmezhető is volt. Az egyik versemben írtam Holló egyik ilyen grafikájáról, a birodalmi sasról és a horogkeresztről, csőrével vagy karmaival fogja a horogkeresztet – erről a szimbólumról írtam, és arról, hogyan képzelem el, mi lesz ennek a vége. Azelőtt gyakran olvastam Adyt és Kosztolányit, sokat tudtam kívülről.

Salvatore Quasimodo
Auschwitz

Ott lenn, Auschwitzban, távol a
Visztulától,
szerelmem, az északi síkság mentén,
haláltábor: hideg, gyászos eső
cseperész a szöges drótkerítés hálójára
és rozsdás vascsölpjeire,
és fa nélkül, madarak nélkül maradt
a szürke levegő,
és gondolatunk is ilyen kopár, nincs
bennünk más, csak ernyed
fájdalom, mely süket csendbe taszítja
az emlékezetet, hol már gúnyt s haragot
se találsz.
Nem akarsz elégiákat, idilleket: csak
töprengsz sorsunkon, itt e helyen,
hisz erőtlén vagy az ész porlekedéseire
és bizonytalan az élet
egyértelmű helyzeteiben. És íme itt az
életet jelenti
minden nem! melyben bizonyosság
dereng föl:
itt halljuk majd sírni az angyalt, a szörnyet,
jövendő óráink
kongatják a túlvilág ítéletét, mely itt van,
az örök
létben és a mozgásban, nem az álom
s a lehetséges könnyörület képeiben.
És itt vannak az átváltozások és
a mítoszok.

Jelképek neve nélkül vagy egy isten neve
nélkül.
Ők maguk a tények láncolata, a föld
térsegei,
ők: Auschwitz. Szerelmem, milyen gyorsan
változott füstté, árnyékká
Alfeus és Aretusa drága teste!

Ebből a pokolból, melynek fehér
felírása: „A munka felszabadít” –
szakadatlanul gomolygott
asszonyok ezreinek füstje, akiket hajnalban
lökdöstek ki, egy jeladásra, vackaikból
a kivégző
falhoz, vagy fuldokolva, csontváz-
szájuk a víznek üvöltött
kegyelemért a gázcsap alatt.

Megtalálod őket, katona, a te
sorsodban mint folyókat, védtelen vadakat,
vagy te magad is Auschwitz hamuja vagy,
emlékérme a néma csendnek?
Megmaradnak üvegurnákba zárva a
hosszú
hajfonatok, meg amulettek fogják össze
őket,
és zsidógyerekek kis cipőinek és
szalagjainak végtelen árnyai: egy ész-kor
emlékjelei, mikor tudását fegyverek
kiagyalására
tékozolta az ember: íme, a mítoszok, íme
átváltozásaink.

A síkság fölött, hol sínylődik a szeretet
és a sírás, az undok esőben,
ott lenn, ezt döngte mellünkben a szív:
Nem!
S ez a nem – ítélet volt a halál fölött,
mely meghalt Auschwitzban, hogy ebből a
hamu-gödörből ne ronthasson ránk
többé a halál.

(Fordította Képes Géza)

B. Gáspár Judit

Miért?!

Dadogó szavak

Heller György

Auschwitz naplójáról

„Az embernek szinte az lehetett az illúziója, hogy emberi módra viselkedtünk.”

A holokauszt utáni művészet az első pillanattól küzd a büntudattal: lehet-e, és ha lehetetlen, hogyan lehet mégis beszélni arról, amiről lehetetlen, de muszáj beszélni.

Most én is megpróbálok gondolkodni és szólni egy, a holokauszt lezárulása (?) után 62 évvel született műről.¹

Miért?!

Miért, hogy nemcsak a tanúságot tevők, de mi, másod-, harmadgenerációs túlélők (és nemcsak zsidókra és cigányokra gondolok!) sem csömörlünk meg újabb és újabb tanúságtételek megkövült, döbönt bámulásától, a Medúza-fő meredt tekintetétől? Mazochista önbüntetés vagy öngyűlölet hajt bennünket? Büntudat gerjesztette vezeklés vágya, vagy a felkészülésre, az ismétlés elkerülésére tett kísérlet mozgatja ezt a kimeríthetetlen közlés- és befogadásvágyat?

A zsidó hagyomány az évente visszatérő ünnepeken a választott nép történetének állomásait idézi föl soha nem szűnő, átélt ismétléseiben. Az egyházi év Jézus életének és mártíriumának stációit hivatott újra

és újra tanúsítani, átélni. A tanú-evangélisták (János már „csak” a szinoptikusok, a tanúságtevők tanúja) terhe így a tanú mindenkori szenvedése: az elégtelenségérzés, a szorongás, hogy képes-e kellő hitelességgel tanúsítani az átélt tragédiát, hogy a hallgató számára kellő intenzitással átélhetővé és aztán újból továbbadhatóvá váljon az igazság.

Heller György 62 év elmúltával szánta rá magát, hogy mégis papírra vesse „élményeit”. A tanúságtevő kínjáról tesz bizonyosságot, hogy korábban úgy érezte: *„Mi vagyunk az egyetlen nép a világon, amelyiket mindenütt gyűlölnék”* – *„Ézért semmi értelme [...] tudásra adni a világnak, amit átéltünk. [...] Hallgatni fogunk, mindhalálig hallgatni.”* – *„Nincs jogom, hogy embertársaimtól részvétet, sajnálatot várjak el...”* – *„Ha valaki nem akarja, ám ne higgye el...”* Szinte ő maga sem hitte el saját és társai történetét! *„Teljesen közömbös volt számunkra, hogy kik és min mentek keresztül – mi újat tudtak volna mondani?”* – *„A múlt nem érdekes, a jövő szintén nem...”* Így azután valóban hallgatótt, évtizedekig, mígnem egyszer csak találkozott Horst Bienek *Felső-szléziai krónika* című művével, melynek 1218. lapján (ez volt az ő fogolyszáma is!) egy annak idején 14 éves parasztfiú kései beszámolóját olvashatta 20000 fős, Auschwitzból Dachaubá terelt halálmenetük elvonulásáról faluja mellett: *„teljesen hangtalanul [...] egy hangtalan kísértetekből álló hadsereg a bőfűvásbán.”*

És neki végre ő is elhithette. Tanú a tanúnak, és végre leírhatta saját tanúvallomását, ha másért nem, hát azért, mint az utószóiban mondja, *„hogy képes legyek igaz érzelmekre”*. Előtolakodtak emlékei az *„emberekből álló baromcsoárdá”*-ról, *„a magyar rabszolgákról, manókról kőporban”*. Az addig elfeledett elhátározásról: *„Nem. Nem adjuk föl. Kitarítani az utolsó lebeletünkig – hogy majd egy napon tanúságot tebessünk, mit képes cselekedni az ember embertársával. Tovább, csak tovább.”*

De a könyv igazából nem, vagy elsősorban nem erről szól, hanem saját és tár-

¹ Heller György: *Auschwitz napló*. Budapest, Oriold és Társai, 2013. Pfitzner Rudolf előszavával és interjújával. Eredeti kiadás: Georg Heller–Franz Memelsdorf: *Im KZ. Zwei jüdische Schicksale 1938/1945*. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 2012.

sai küzdeleméről emberségük morzsáinak megőrzéséért. A holokauszt utáni dilemma, hogy lehetséges-e még művészet, csak járuléka az alapkérdésnek: létezik-e, lehetséges-e még emberség.

Ez az ember nem *sorstalánként* tekint magára, mint Kertész Imre. Utolsó véréig küzd a felelősségvállalás lehetőségéért. Fenntartja magának a jogot, hogy etikája és büntudata legyen akkor is, ha minden arra inti, hogy ő itt már nem tehető felelőssé semmiért, ő itt már csak áldozat lehet, bűnös nem. Minden rémség, amelyet elősorol, erről az ellenállásról szól. Ellenállni a test megölésénél is súlyosabbnak: a lélekgyilkosságnak. Ettől válik az olvasó élménye teljesen átélhetővé, új életet lehelve az obligát kérdésbe: én mit tettem volna, mit tennék, mit fogok tenni?!

„Átlényegülés”

Heller György *átlényegülésnek* nevezi az erkölcsvesztés minden pillanatát, és precízen elszámol vele. Tárgyilagos stílusban végigvezeti az olvasót az önelvesztési és önmegőrzési kísérletek stációján. Először is: hogyan viselkedik az ember vécépapír, zsebkendő, kanál, ivópohár, fogkefe nélkül, pizsamában egy barakkban, lábtól-fejtől összefek-

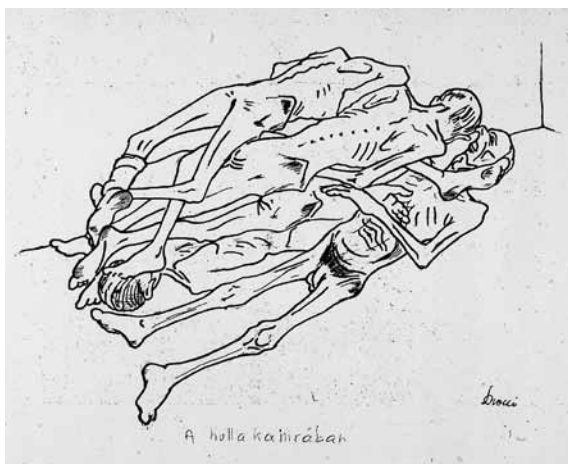
tetve idegenekkel. Aztán a szelekcióján való ügyeskedésről („*Magyar honvédség tagjai előrelépni!*” – kiáltással menti meg egyikük társait a kiszektálástól, az SS-tiszt legnagyobb megörökönyödésére), a birkenauai „emberistállóban” végzett első „*erkölcsstelen munkáról*”, a „jobb” munkáért, „jobb” szerszámért, az ebédosztáskor való „jobb” helyért való küzdelemről, számtalan más „élettechnikai” akcióról – „*egy bátor pillanat*”-ig, amikor – hogy az utolsó percekben ő lehessen gázkamrára ítelt társaival – szembeszáll a blokkfőnökkel: „*Dehát ezek a testvéreim! Hagyd őket békében meghalni!*”

És látja őket: „*Tágra nyílt szemekkel, amelyek már semmit sem érzékeltek.*”

És tovább a halálmenetben, a kőbányában. Hullanak mellette az emberek, valószínűleg és istenhitükben megsemmisülve. Az *Istenhit és Auschwitcz* című fejezet felidézi egyik gázba menő társa, Chaim, a tutajos utolsó szavait: „*Elvesztettem Isten!*” „*Elért a legborzalmasabb, ami csak megeshet a magunkfajtával.*”

Kiábrándultan sorolja a feszültséget, vetélkedést, ellenségeskedést a rabok különböző rétegei között: „funkciós” rabok, „öreg” rabok, politikaiak. „Szemüvegesek, dohányosok, Paul a francia (akinek utolsó szava: „*Embrasse moi, mon ami!*”²), Vlado a szerb, szlovákok, a lengyel katolikus pap, a budapesti és a vidéki zsidók... (Őszintén szólva, én sem értem, hogy miért vagyunk úgy oda Horthytól, mert eleinte „csak” a vidéki zsidókat engedte elvinni.) De nem marad adós a méltányos megemlékezéssel sem: egyszer egy SS szándékosan hangosan Heint szavalva ment mellettük, és a volksbundisták nem voltak szadisták...

Egy beszélgetésükben felmerül a kérdés: „*Az életben a legfontosabb? – Maga az élet.*” Saját válasza viszont ez volt: „*Egy kedves embert tudni magam mellett.*” És valóban, végig küzd

² Ölelj meg, barátom!

kedves embereiért. De végül „*Csak a színész és a két jogász maradt életben.*”

De még nincs vége! Nyolc nap a vagonban, étlen-szomjan, vécé, levegő, ülőhely nélkül, állva... Állnak a „hullalében”, a többiek ostromolják a sarkot, ahol ők vannak, mert egy kiszakadt deszka miatt ott mintha volna egy kis levegő. „*Hátunkat a falnak feszítve, kezünket, lábunkat előre nyújtva vissza tudtuk verni az ostromot.*” Észreveszi, hogy valamin mintha guggolna. Egy koponyával „*Egy rándulás és már nem mocorgott többé.*” „*Én öltem meg?*” – kérdi.

Folyamatosan faggatja magát: mi lehetett az oka életben maradásuknak. Visszavisszatér a motívum: talán értelmiségi voltuk, kiirthatatlan ragaszkodásuk a szellemi léthez volt az egyik legfontosabb. Ugyanaz, amiért annyian gyűlölik őket, az, hogy elkobzott csomagjaikban élelmiszer, ruha helyett sokszor hangszereket, könyveket találtak. És ezeket akár cigarettáért is kilopták a raktárból az ott dolgozó fogolytársakkal. A nyolcnapos vagonút alatti erőfeszítésüket is megőrökíti: „*Most éppen mit olvasol?*” Válaszok: Halál Velencében, Mozartot hallgatók, a Requiemet. „*Micsoda szerencséd van?*” Tamás a Háromgarasos opera szimbolikáját fejtegeti. Imre a Buddenbrook házat, ő a Pingvinek szigetét „olvassa”. Mire kinyitották a vagon, húszan maradtak életben. Aztán Dachau, szökés, a befogadó német parasztember, és végre: 1945. június 8.

De a kérdés marad: miért?

Balla Zsófia

A dolgok emlékezete

A dolgok emlékezete újra és újra megaláz. Nekem nem emlékeim, csak fogalmain vannak, s mellettem naponta *in memoriam* ég a gáz.

Várdy Péter

Epitáfium Sjonny d'Hondt emlékére¹

1966. augusztus 15-én álltam munkába. A személyzeti osztály dolgozója elkísért Enschede északi városnegyedébe, ahol a van Poelgeest családnál, a Ganzediep utcában kaptam albérleti szobát. A város, az új munkahely a kollégákkal és a személytelen berendezésű szoba a freiburgi diákévek után száműzetésnek tűnt. A szemem alatt táncolni kezdett egy izom, és csak évekkel később csitult el. Reggelit a háziasszonytól kaptam, ebédet és vacsorát a személyzeti kávézóban. Olykor a kollégák is meghívtak vacsorára, mégis minden idegen volt. A város lélektelen, a környezet idegen, munkaköri feladataim homályosak, a két éve indult TH Twente retorikája üres.²

A háziasszony látta rajtam, hogy nem jól érzem magam, és egy este meghívott vacsorára. Van Poelgeest, az ura, szakács volt a katonai reptéren. Vacsora után a háborús múltjáról beszélt. A német megszállás idején angol és amerikai pilóták mentésében vett részt. Az ellenállási mozgalom hadifó-

¹ Karády Viktornak ajánlva

² Az elvetélt ún. „campusfilozófia” – többek közt – az egyetemisták és az oktatószemélyzet integrációját akarta megvalósítani rendszeres esti vizitek előírásával.

³ Dr. de Jong, L.: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog 1–14*. 1969–1994, Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, s'Gravenhage. Vö. *Pilotenbulp* in 5/2. kötet, 792–796 (1941. március–1942. július), valamint 7/2. kötet, 942–957. o. (1943. május–1944. június). Az évek folyamán átcsépeztetett pilóták pontos száma ismeretlen, de becslések szerint összesen ezer és kétezer, a hadifogoly szökevényeké négy- és nyolcezer között mozoghat.

goly szökevényeket és Hollandia fölött lelőtt szövetséges repülőket segített Belgium, Franciaország és Spanyolország irányába és vissza Angliába. A pilóták, akiket előbb elbújtattak, polgári ruhát és élelmet kaptak, majd kézzel kézre adva átcsempészték őket az országon és a belga határon.³ Veszélyes munka volt. Egy alkalommal például van Poelgeest kerékpárral kísérte a pilótáját, s majdnem igazoltatásba futottak. Szerencsájükre a német katonák éppen befejezték a szolgálatot, és bevonultak, mire odaértek hozzájuk. A pilótamentés veszélyes volt főleg a beépített árulók miatt. Van Poelgeest úr is így bukott le, és került az amersfoorti internálótáborba,⁴ később pedig egy német koncentrációs táborba. Ezen a ponton van Poelgeest úr egyszer csak a zsidó rabokról kezdett beszélni.⁵ Az alábbi döbbenetes történetet negyvenöt év távlatából és emlékezetből idézem fel:

A zsidók gyánák. Minden zsidó gyáva. Azaz egy kivétellel találkoztam: Sjonny d'Hondtnak

⁴ *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort*, a négy holland büntetőtábor egyike, 1941 és 1945 között három hónap megszakítással működött. Maximális kapacitása a működése vége felé 4 000, négy év alatt itt összesen mintegy 35 000 rab volt őrizetben: kommunisták, ellenállók, bujtatók és bujkálók, szökevény kényszer munkások, feketézők, feketén vágók, Jehova tanúi, túszok, lelkészek, zsidók és 100 orosz hadifogoly. Az őrszemélyzet német és holland SS-ekből állt, akikhez csatlakozott tíz lebukott kommunista ellenállóból toborzott kápo; őket 1942 januárjában Buchenwaldból helyezték át Amersfoortba. A tábor tisztasági és egészségügyi viszonylatban, élelmezési és fegyelmi szempontból a legrosszabb volt a négy holland tábor közül: a körülményeket – különösen 1943-ig – a kényszermunka és alutáplálás okozta éhségödémák, pizsok és élősködők jellemezték. Anarchia uralkodott, a foglyok egymást lopták meg. Mind a táborparancsnokság, mind az őrszemélyzet, németek és hollandok egyaránt terrorizálták és bántalmazták a foglyokat, kiváltképp a több mint ezer zsidó rabot, köztük harminc ún. „fajgyalázót”: zsidó

bívták. Amszterdami munkás volt, nagy darab ember. Akkora keze volt, mint egy lapát. Egy nap

férfiakat, akik a városházán nemzsidó jegyesükkel együtt (legálisan!) házasságkötésre iratkoztak fel. Egyikük sem élte túl a koncentrációs tábor. Amersfoortban a szolgálati napló szerint csak 1942. november-decemberben tizenegy zsidó foglyot lőttek le („*auf der Flucht erschossen*”). A halálos áldozatok száma – legálabbis egy vizsgálati fogság és internálótábor viszonylatában – magas volt, mindenekelőtt a zsidó foglyok között: a tábor első időszakában a 8500 fogolyból 142 vesztette életét; rajtuk kívül 100 szovjet hadifogoly, akiket 1941 szeptembere és 1942 áprilisa között gyilkoltak le. Az 1943 júniusától kezdve beszállított mintegy negyven zsidó fogolyból a német és holland SS-ektől elszenvedett kegyetlenségek következtében, becslés szerint, öten haltak meg. Amersfoort tehát, ha nem is megsemmisítő tábor, hírhedt büntetőtábor volt. Vö. Dr. de Jong: I. m. 8/2. kötet, 583–627.

⁵ Amersfoortban elfogott ellenállók, bujkáló munkakötelezettek, feketézők és polgári túszok mellett főként zsidó rabokat tartottak fogva. A legkegyetlenebbül őket hajtották és ütlegették.

ott álltunk egy csoportban a téren, és néztük, hogy két SS hogyan szórakozik egy kisfiúval. A gyerek lehetett talán tíz-tizenkét éves. A két katona megfogott egy nagy kátránytekerceszt, és rátette a gyerek hátára, hadd vigye. De a tekercs baromi nehéz volt, a gyerek nem bírta vinni, és összeesett a súly alatt. A két SS meg röhögött, felállította a kisfiút, újra felemelte a kátránytekerceszt, és rádobta a hátára. A gyerek megint csak összeesett, a katonák meg nevettek. Mi meg ott álltunk egy csoportban, és néztük. Egyszer csak hozzánk fordul a Sjonny, és azt mondja: „Isten veletek, Fiúk, én ezt nem bírom tovább nézni!” Azzal odaugrik az egyik SS katonához, a nagy lapát kezébe fogja a fejét, és egy mozdulattal kitékeri a nyakát. Az ott nyomban szörnyet is halt. Akkor a Sjonny a másik katonához ugrik, és egy csapással leüti őt. Ott helyben elvitték a Sjonnyt, hogy kivégezzék. Igen, a Sjonny bátor volt. De különben minden zsidó gyáva.

Legyen hát ez a történet Sjonny d’Hondt virtuális sírfelirata.

Ahogy van Poelgeest úr elhallgatott, szólni se tudtam. Elnémított a történet az ismeretlen ember utolsó perceiről. Meg talán még valami: az a tudat, hogy minden zsidó közt ott ülök én is a vádlottak padján.

De hihető-e ez a történet?⁶ Az elbeszél emléket számomra talán éppen paradoxális jellege hitelesíti: miközben a többiek némán nézik, hogyan kínozzák a kisfiút, egy zsidó fogoly az egyetlen, aki fellázad. Az ellenállás hősei lapulnak, a gyáva zsidók közül pedig feláll egy ember, aki nem bírja tovább az embertelenséget. Az előítéletes kezdetből váratlanul bontakozik ki a neki ellentmondó fejlemény, és ez magát az elbeszélőt is meglepetésszerűen éri. Számomra pedig épp azért hiteles az emlék, mert következetlen: antiszemita ízü általánosítással indít – „minden zsidó gyáva” –, de ami erre következik, az ellentmond az előzménynek.

De ellentmond-e igazán? Megcáfolja-e Sjonny d’Hondt története a gyáva zsidó toposzát? Aligha. Hiszen mi az, ami szembeállítható a százezres nagyságrendű szervezett holland ellenállással, amely nemcsak szövetséges katonákat csempészett, hanem titkos rádióadóvevő-forgalmat bonyolított, tömegsztrájkot és illegális sajtót szervezett, zsidó csecsemőket csempészett ki a gyűjtőhelyekről, három éven át mintegy 24 000 zsidó embert bűjtatott és mentett meg a deportációtól, szabotált, papírokat hamisított, és merényleteket hajtott végre? Alig valami. És ez talán érthető is, tekintettel a zsidó kisebbség elszigetelt társadalmi helyzetére, és a társadalomból való kitaszításának sikerére, akár Hollandiában, akár másutt.

De Sjonny d’Hondt története nem valamely előre megfontolt hőstettéről szól, hanem egy céltalan és haszontalan spontán gesztusról, amelyet egy védtelen kisfiú látványa robbant ki váratlanul a téren ácsorgók egyikéből. Mégpedig a megvetett zsidóból.

És tudnivaló, hogy a fogolyhierarchiában a zsidóké volt a legutolsó hely. A táborban az első időben egyetlenként a zsidók viseltek megkülönböztető jelet, sárga háromszöget, nem volt szabad borotválkoznuk, büntetőszázadban dolgoztak, nehezített munkát végeztek, és különös kegyetlenséggel bánt el velük a német és a holland táborőrök, a kápók és az előmunkások. Minden

⁶ Nem találtam adatot rá, hogy gyermekfoglyok is voltak az amersfoorti táborban.

fogoly alultáplált volt, de miközben a többi fogoly kaphatott otthonról levelet és havi 20 gulden pénzküldeményt – 1943-tól kezdve csomagokat is –, zsidónak ezek a privilégiumok nem jártak. Zsidónak segítséget nyújtani vagy ételt adni a büntetőkülönítványeikbe való besorolás terhe alatt tiltva volt. A zsidókkal való érintkezés máskülönbben is veszélyes, a többi fogoly már ez okból is kerüli őket. Egyébként is megvetik és szidják a zsidókat, merthogy fegyelmetlenek, hangoskodók, civakodnak, üzletelnek, az öregek és gyengék pedig sírnak és panaszkodnak.⁷

Ez a látszatra empirikus ítélet a nemzsidó foglyok körében közkézen forgott. De tudnivaló az is, hogy élő hagyományra támaszkodhatott: Hollandiában is széles körben elterjedt volt az antiszemita előítélet, nemcsak a holland nációk, hanem az ellenállók és a kommunisták körében is.⁸ Igaz, míg a kommunista kápók is gyilkoltak, áldozataikban nem annyira a zsidót, inkább a szociáldemokratát vagy a Szovjetunió ellenségét látták.⁹

A zsidó foglyok minden bizonnyal nem voltak szentek, de egy tanú szerint a nemzsidó foglyokra nem kevésbé áll ez a megállapítás: „Jegyzők, orvosok, lelkészek,

⁷ Dr. de Jong: I. m. 2. kötet, 611 sq.

⁸ Presser, Jacques: *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940–1945 1–2*. Den Haag, 1965. Presser az ellenálló Anne de Vries *Het gejaagde volk* című visszaemlékezéséből idéz, amely szerint szinte mindannyian gyűlölték a zsidókat: „A nemzetiszocializmus sikerrel apellált vétkes szenvedélyeinkre, és zsidóellenes propagandája gazdag táptalajra talált országunkban [...]. Itt [ti. Amszterdamban] és mindenütt máshol az volt a túlnyomó többség hozzáállása, hogy semmi közünk a zsidókhoz” (2. kötet, 129).

⁹ Az SS 1942 januárjában a buchenwaldi koncentrációs táborban kiválasztott és átszállított az amersfoorti táborba tíz foglyot a *Geuzen* kör lebukott kommunista ellenállóí közül, akik azután kápo és előmunkás beosztásban szolgáltak. Így azt a három kommunistát is,

káplánok, hivatalnokok [...] lopják fogolytársaik kenyérét, feketéznek, erkölcs és közösségi tudat híján vannak”. Két másik tanú hasonlóképp számol be a nemzsidó foglyok harcairól egy darab kenyérért, egy cigaretta-csikkért, egy külön kanál levesért.¹⁰ Mind ez élet és halál kérdése mind a zsidók, mind a valamivel jobb körülmények között internált nemzsidók számára. A büntetőtábor adta körülmények közt nem könnyű hősnak lenni, hacsak valaki nem halálra szánt.

Másrészt mind a zsidók, mind a nemzsidók közötti segítőkészségről, önzetlen orvosokról és lelkészekről is vannak beszámolók. A prominens foglyok, kápók, előmunkások, ápolók és orvosok életet is tudtak menteni, ha jószándékkal voltak. A zsidó orvos de la Parra például lopott ópium segítségével mentette meg egy vérhasban szenvedő ellenálló életét.¹¹ Ami a zsidó foglyok gyávaságát illeti, egy protestáns lelkész visszaemlékezése ezt sem erősíti meg: az ő tanúsága szerint a zsidók általában bátran viselkedtek a táborban.¹²

akik 1942 novemberében S. R. de Miranda szociáldemokrata városi tanácsost agyonverték. A szefárd zsidó családból származó és köztisztviselőben álló de Miranda 1919 és 1939 között szolgált Amszterdam lakosságát, korszerű intézményeket (vásárcsarnokokat, szociális lakásokat, munkaellátást, fürdőtelepet) hozott létre (vö. Dr. de Jong: I. m. 8/2. kötet, 610, Presser: I. m. 1. kötet, 435). A kommunisták más rabokat is, akik vagy szociáldemokraták voltak, vagy a sztálini kirakatpercek hatására eltávolodtak a kommunista párttól (őket „renegátok”-nak nevezték) megpróbálták meggyilkolni (vö. Dr. de Jong: I. m. 601). De ne általánosítsunk: az egyik kommunista fogoly 1942 karácsonyán 450 guldent gyűjtött össze a nincstelen rabok javára, amelyből a zsidók is részesültek (vö. Dr. de Jong: I. m. 8/2. kötet, 612).

¹⁰ Idézi Dr. de Jong: I. m. 8/2. kötet, 614.

¹¹ Uo. 598, 601.

¹² Ds. C. N. Impeta 1942 májusa és októbere között raboskodott Amersfoortban. Viszsaemlékezését idézi Dr. de Jong: I. m., 612.

Bátor és *gyáva* nem történeti kategóriák, amelyekkel a megszállt Hollandia halálra üldözött zsidósága megítélhető lenne.

Sjonny d'Hondt halálra szánt ember volt, akiben mások szenvedése láttán az etika mélymagmaja tört felszínre. Bátor ember volt? Ha a bátorság esély és veszély józan mérlegelése, akkor nem volt bátor, hanem botor, mivel tette nem józan számítás eredménye volt. Platón az *Állam* 4. könyvében így határozza meg a bátorság fogalmát: tudni, hogy mitől kell félnünk, és mitől nem. Sjonny d'Hondt halálra szántsága nem számító tudásból fakadt, hanem a bölcsesség legmélyebb, ösztönössé vált rétegeiből. Mitől nem félt Sjonny d'Hondt? A haláltól. De mitől kell igenis félnünk? Az embertelenségtől, amely a Deuteronomium védtelenein, az özvegyeken, árvakon és idegeneken éli ki erőszakát.

Ha számon tartanók az emberiség erkölcsi világörökségét, Sjonny d'Hondt lenne egyik csendes hőse.

Balla Zsófia

Izkor

Ébren lenni, a gyertya tövig ég.
A gyűlölet elkopott, elhamvadott.
Fáradt a szárny, fáradt a sírás.

Légy ébren, ébren, ne aludj,
szerepbe zártan jól bicegsz,
nehéz a lábad, rohansz egyik
ajtón ki, másikon be, egyik
feladatból a másik arculatba.

A gyertya ég, kettő, nyugodhatsz.
A szombat esti dal leszállt.
Apád fölött a csillagok
születésnapj fénye zeng.
„Most lenne...” az, ki már soha.
Fiatal arca halkuló.

Egy viaszmeleg csókpecsét
az agyag fölött úszik el.

Füzéki Bálint

Levél lányomnak Drezdába

Amikor nálatok jártam a múlt héten, egyik este a vacsoránál arról beszélte, hogy valaki, akivel telefonon intéztél valamit, a kiejtéséről rájött, hogy magyar vagy. Kibukott belőle, hogy az ő apja 1944–45-ben Magyarországon – tán éppen Budapesten – volt katona. Hangod megkeményedett, s hosszan, borúsan elmerengtél azon, vajon mit csinálhatott itt. Idegenkedéseden nem csodálkozom, hiszen bizonyára emlékszel még az enyémmre. Gyermekkorodban elmeséltem neked, hogy 1947-ben – 10 évesen – milyen eltökélten utasítottam vissza, hogy németül tanuljak. Erről s ennek előzményeiről, a háború borzalmairól akkor sokat beszélgettünk.

A háborúnak idestova 70 éve vége már, sok minden történt azóta itt is, ott is, kívül is, belül is. Mostani kérdésemre mit is mondhattam volna? Nem ritkák az efféle kérdések. Kerengnek a levegőben, majd elhalnak. Én sem tudtam válaszolni neked. Zavaros képek és történetek, még zavarosabb gondolatok keltek életre bennem, de rendre mindet elűztem magamtól. A kérdés sokáig dolgozott bennem, nem hagyott nyugodni.

Itthon aztán ismét kezembe került Sztéhlo Gábor könyve, az *Isten kezében*.^{*} Történetét ismered, tudod, hogyan mentett meg 2000 embert, leginkább gyerekeket, erről is beszélgettünk korábban, nem csak a kegyetlenkedésekről és a gáztettekről. Most ebből a könyvből szeretnék bemutatni neked egy történetet. Érdekes ezen is elmerengeni. Az előzményekből annyit hadd elevenítsek fel, hogy a 32 Sztéhlo-otthon közül

^{*} Budapest, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984.

az egyik tűzvonalba került, emiatt lakóinak – 30-40 gyereknek és 5 felnőttnek – el kellett hagyniuk a házat. Gábor bácsihoz menekültek. Az ostrom kellős közepén, éjnek évadján zörgettek az ajtaján – s innen szóljon ő maga: „a »ki az?« kérdésekre odahajló arcban Stiasznyi Évát, a Bogár utcai otthon vezetőjét ismertem fel. Mögötte két német katonát látok... A lélegzetem is elállt egy pillanatra. Az villant át az agyamon, hogy a németek felszámolták a Bogár utcai otthont [...]. Éva elmondta, hogy frontvonalba kerültek, két napja ott kuporog a gyereksegreg a kazánházban [...]. A német frontszakasz parancsnoka küldte kísérőül ezt a két katonát, ők segítenek elszállítani a gyerekeket, ha valahol találnak helyet, ahová mehetnek. [...] Rövidesen megérkezik az első csoport. Amikor ajtót nyitok, majd elnevetem magam, meglátva a német katona nyakában

az erősen szemita jelleget viselő apróságot, amint fázós kezét a katona nyakán melengeti. [...] A fiúk megérkezése után átmentem a német frontszakasz parancsnokához, és megköszöntem segítségét. Kedvesen fogadott és azzal hárította el a köszönetet, hogy hiszen ez természetes... Egyikünk sem beszélt arról, hogy kik ezek a gyerekek, de rögtön úgy éreztem (és később egyszer ő is elárulta), hogy nagyon jól tudja, kikről van szó, és mi milyen munkát végzünk. Fáradt, fásult embernek látszott, aki bizonyára tisztában van a harc kilátástalanságával. Mélyen megsajnáltam, arra gondoltam, hogy ez az ember mást érdemelne, semhogy itt pusztuljon el ebben az értelmetlen harcban”.

Talán az egyik német katona fia telefonált neked, aki hiába várta haza apját... Talán...

Téged ölel a te apád

2014. március 8.

Gergely Ágnes Temető Pannóniában

Szép, hosszú tér megannyi kő
és cipruslomb alatt –
nevét ha kérded, azt mondják:
a Kozma utca 6.

Ha fájó szűd pihenni vágy,
mint bús galambcsapat –
kitért ölébe visszavár
a Kozma utca 6.

Rákoskeresztúr, Farkasrét,
Kerepes kertje nagy –
de kicsiny, intim, drága hely
a Kozma utca 6.

A katolikus temető
katolikust fogad –
de nem tudni, kit hantol el
a Kozma utca 6.

Ha lutheránus, baptista,
 ha kálvinista vagy –
 nincs feltüntetve cím gyanánt
 a Kozma utca 6.

Ó, istenem, úgy kedvelem
 a szimbólumokat –
 de mit jelképez voltaképp
 a Kozma utca 6?

Vajon az antikoymaság
 egyszerre megszakad,
 ha két zárójel közt az áll,
 hogy (Kozma utca 6)?

Az élet csupa jelbeszéd –
 a halál álmosabb:
 egyformán ásít bárkire
 egy Kozma utca 6.

Csak a szemérem nem kopik
 a pannon ég alatt –
 miféle információ
 a Kozma utca 6!

Ne hidd, hogy jobb a semminél
 egy pusztá számadat.
 Itt éltél. Több vagy holtan is,
 mint Kozma utca 6.

(1980)

Az elkészelt segítség (Mar. Horosov)

Pfítzner Rudolf

70 év után

Emlékek és recepciójuk

*„Az élet nem az, amit az ember átélt,
 hanem az, amire visszaemlékszik, és
 ahogy emlékszik rá, mikor el akarja mesélni.”
 (Gabriel Garcia Márquez)*

Emlékezni sokszor nem könnyű. Igyekszünk rossz emlékeinket elfelejteni – főleg ha saját szerepünk bennük negatív –, s általában sikerül is. Könnyebb a szép, kellemes, pozitív élményekre emlékezni, mint a kellemetlenekre, esetleg terhelőkre.

Életünk folyamán emlékezetünk tartalma is változik. Életrajzunkat többször újraírjuk, emlékeink nyernek vagy veszítenek jelentőségükből, egyiket elfelejtjük, a másikat megszépítjük. Objektív életrajz nincs, de rendszerint pozitív mérlegre törekszünk. Szembenézni terhelő élményeinkkel is munkába kerül, de segíti elhelyezni a dolgokat, s növeli önmagunk és mások megértését.

Megkísérlem megvizsgálni életem egyik fiatalkori fejezetét, 84 éves fejjel feleleveníteni néhány emlékemet – különösen a II. világháború éveiből –, megérteni, milyen jelentőséggel bírtak ezek az események az életemben. Néhány közülük oly mélyen véssődött belém, hogy felejtetlenné vált. „Ami fontos, azt nem felejtet el soha” (Márai Sándor).

*

De ki is vagyok én?

A középosztályhoz tartozó családban születtem 1930-ban Nyugat-Magyarország egyik városában. „Keresztény-nemzeti” szellemben nevelkedtem, nem annyira a családban, mint inkább az iskolában, a cserkészletben, később a leventében, a naci-

onalizmus és a Trianon utáni revizionizmus ideológiája befolyásolta fejlődésemet.

Apám okleveles gépészmérnök volt, evangélikus, anyám katolikus, „reverzális” folytán katolikus templomban kereszteltek. A vegyes házasság előnye volt, hogy vallási téren természetes tolerancia uralkodott a családban. Apám húsvét körül az ateistából megtért Papini könyvéből, a Krisztus történetéből olvasott fel, és anyám nagypénteken – egyszer egy évben – elment apámmal az evangélikus templomba. Katolikus iskolába, a szombathelyi premontrei gimnáziumba jártam. Ott sem észleltem semmit az akkor még „divatos” protestánsellenességből.

Apám magának való, introvertált ember volt. Kerülte a társaságot, mert társadalmi osztálya konformista zömével nem értett egyet. Szkeptikus volt minden ideológiával szemben. Nem lázadt, inkább hallgatott, és a természetben keresett kedvére való környezetet. Anyám jó lélek volt, aki igyekezett minden konfliktust elkerülni vagy elsimítani. Apámtól kitűnő könyveket kaptam ka-

rácsonykor, amelyek gazdagították általános műveltségemet és szókinccsemet. De politikáról, társadalmi-szociális problémákról alig esett szó. Néma család voltunk. Kérdéseimmel jobbra egyedül maradtam.

Így ha lett volna is kérdésem, amely nyugtalanított, hallgattam inkább. Ami körülöttem történt, nem kérdőjeleztem meg. Jólnevelt fiú lévén naiv módon elhittem, ha jól tanulok és jól viselkedem, akkor minden rendben lesz, és elnyerem jutalmamat is. Ha gyanítottam is időnként, hogy valami még sincs rendben, nem kérdeztem szüleimet vagy másokat, igyekeztem elfelejteni, félretenni ezeket a dolgokat. Elfogadtam az akkori – főleg jobboldali – média híreit, interpretációit. Baloldali sajtó nem került a kezembe, hiszen az akkoriban istentelennek, bolsevistának számított a manipulált közvéleményben, így az egyházak felfogásában is. Például a spanyol polgárháborúról is nagyon egyoldalúan értesültem. A köztársaságiak voltak a rosszak, főleg mert kolostorokat támadtak meg, és papokat, apácákat gyilkoltak. Franco állt az „igazak” élén, az övéi kegyetlekedéseiről vagy Guernicáról semmit sem hallottam.

Lelkesített a Felvidék és Erdély „hazatérése”. A háborút inkább mint kalandot éltem meg, sok – számomra akkor izgalmas – élménnyel: a honvédelmi ismeretek az iskolában a fegyverek leírásával és használati utasításával, a közelharcokat imitáló hadijátékok (számháborúk) a militarizálódott cserkészlet keretében, a légiveszély-jelentések a rádióban, a légiriadók, az átvonuló amerikai repülőgépek, a bombázások mind megmozgatták serdülő fantáziámat. Hős akartam lenni, megvédeni hazámat, harcolni a gonosz ellenséggel, akit természetesen legyőztem volna. Teljesen azonosultam az akkori magyar középosztály túlnyomó részének elképzeléseivel, beállítottságával. Nem kérdeztem, imitt-amott azonban éreztem, hogy valami nincs rendben.

9 hulladék hegyin gyűjtötték
el tőlünk.

És néhány emlékem a széleskörű és egyre hangosodó antiszemitizmusról. Ez is hozzátartozott az akkori közvéleményhez. Szörnyű rigmusok: „Erger, Berger, Schossberger: minden zsidó gazember”, ez és hasonlók napirenden voltak. Mégis megdöbentett, amikor megláttam az első táblákat az üzletek kirakatában – még ma is tudom lokalizálni, hogy hol –: „Keresztény üzlet. Ne vásárolj zsidónál!” Nem értettem, de nem kérdeztem, otthon sem került szóba a dolog. Megdöbentem, aztán napirendre tértem fölötte.

Egy másik élmény 1944-ből, 14 éves koromból. Páncélosárkokat ástunk Kőszeg közelében. Munka végeztével a vonathoz menet lerongyolódott, bőrig fogyott csoport mellett mentünk el: munkaszolgálatos zsidók voltak. Egyikük enivalóra akart cserélni egy pár elhasznált cipőt. Maradék zsíros kenyeret odaadtam neki, a cipőt nem fogadtam el. Szerencsére nem vették észre az örök, de nem is voltam tudatában, milyen bajba keveredtem volna, ha észreveszik. Itt is megdöbentem, és ez is gyorsan elmerült emlékezetemben.

Máig képszerűen él bennem egy 1944. májusi eset, akkor erről sem tudtam senkivel sem beszélni: állok az akkor még működő szombathelyi villamos egyik megállójánál. Velem együtt még ketten várnak a villamosra: egy negyven év körüli kaftános zsidó férfi és egyik osztálytársam édesanyja. Szidja, mindennek elmondja, köpködi a szerencsétlen, megalázott zsidó embert, aki tehetetlenül áll, és akit valószínűleg néhány hónappal később Auschwitzban elpusztítanak. És én hallgatok, nem szólok bele a felnőttek dolgába. Máig szégyenlem magam emiatt. A számomra érthetetlen viselkedés egy olyan asszony részéről, akinek fia a premontrei gimnázium diákja, felejtethetlen, és szimbolikus kulcsélménnyé vált. Ha a Magyarországon újraéledő antiszemitizmusról hallok vagy olvasok, ez a kép jelenik meg emlékezetemben, olyan élességgel, mintha tegnapi történt volna.

Aztán jött az „összeomlás”. Kibombázás, menekülés Nyugatra, hazatérés 1945 októberében, a gimnázium 5. osztályából különböző vizsga, így tanévet nem vesztettem. Megváltozott közhangulat, infláció, Rákosi és a moszkoviták egyre hangosabb és erőszakosabb fellépése, a „fordulat éve”, a totális diktatúra kezdete. A Horthy-rendszer társadalmi és ideológiája hazugnak bizonyult, de még mindig vártuk az amerikaiakat. A rend, amelyben felnőttem, összeomlott, számomra, a kamasz számára, ez nagy veszteség volt. Én is megváltoztam, kételkedni kezdtem, nem voltam már olyan jó fiú, mint régen. Olvasmányaimban kerestem tájékozódást, Ady, a népi írók, főleg Németh László írásai segítségével. Kritikus lettem, minden ideológiával és tekintéllyel szemben bizalmatlan.

1950-ben, már orvostanhallgatóként kommunistaellenes röpcédulákat terjesztettem. 1951 januárjában letartóztattak, csak a forradalom alatt, 1956. október 27-én szabadultam. A börtönének tapasztalatai, a találkozás a különböző rangú és legkülönf-

lébb politikai beállítottságú rabtársakkal, megnövelték hallásom érzékenységét a politikai programok hazugságaira vagy igazságainak ideiglenességére. A börtönben „meztelen” – címek, rangok, hierarchikus pozíciók nélküli – emberekkel találkoztam. Itt az emberség és a bajtársiasság volt az igazi mérce. De konfrontálódtam önmagammal is, mert nem voltam az a hős, akinek lennem kellett volna kamaszkori ideáljaim alapján. Az illúziók elvesztésével járó gyász-munka nem volt fájdalommentes.

A levert szabadságharc után Németországba menekültem, itt pszichológiát, később pszichonálízist tanultam, és tovább kerestem a választ sok-sok kérdésre, amelyekre ifjúkoromban nem kaptam. Nagy segítségemre volt pszichoanalitikus öntapasztalásom: megtanultam, hogy kérdezni kell, hogy nem szabad a dolgokat kritika nélkül elfogadni, hogy a *honnan* és *miért* kérdése megkerülhetetlen. Emlékeim értelmet nyertek, jelentőségük megtalálta helyét életem-

ben. Betegeimmel való tapasztalataim és ifjúkorom élményei nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy pszichoanalitikusi érdeklődésem súlypontjává az egyéni és a kollektív trauma vált: a holokauszt és a börtön traumatikus élményei, az előítéletek és az antiszemitizmus pszichológiája, a regresszív társadalmi folyamatok analízise. A magyar holokauszt kollektív traumájának megértéséhez lényegesen hozzájárult Virág Terézhez fűződő baráti és szakmai kapcsolatom. Ő úttörőként kutatta a vérkorszak túlélőinek és leszámazottaiknak a traumáit, és nagy odaadással segített feldolgozásukban.

A mélyebb megértés eredményeként nőtt bennem a tolerancia önmagammal, de másokkal szemben is, és egyúttal az intolerancia a hazugsággal, a történelemhamisítással, a népbutító ideológiákkal, az antiszemitizmussal vagy anticiganizmussal szemben. Döbbenet látom, hogy a mai Magyarországon újra kiszabadultak a palackból gyermekkorom kísértetei!

*

Ez volt az én műtfeldolgozásom. A felelős emlékezés, amely gyász munkával jár, de felszabadít és gazdagít is. A gyász munka rádőbbenést jelentett ifjúkori illúzióim fájdalmas elvesztésére, a szomorúság mellett dühöt is kiváltott belőlem, hiszen úgy éreztem, becsaptak, kérdéseimmel egyedül hagytak. És szűgyenérzetet is, hogy milyen vak és süket voltam. Ugyanakkor igyekeztem megérteni szüleim és az akkori magyar társadalom hallgatását is. Ne szólj szám, nem fáj fejem – az a generáció az elvesztett háború, a vörös és fehér terror tapasztalatai, Trianon sokszor személyes vesztesége alapján és a „fortélyos félelem”¹ atmoszférájában inkább hallgatott. Nem akarok senkit vádolni, mégis: „vétkesek közt cinkos aki néma”². Ez a beállítottság

¹ „Fortélyos félelem igazgat / minket s nem csalóka remény.” (József Attila: Hazám)

² Babits Mihály: Jónás könyve

mindig a felelőtlen hatalom malmára hajtja a vizet. Csak az egyéni és kollektív múltunkkal való felelős, őszinte szembenézés szabaddít fel, tehet bennünket kritikus, manipulálhatatlan, gondolkodó, felnőtt emberekké, akik aktívan részt vállalnak a társadalom formálásában.

Múltfeldolgozásom nem fejeződött be, amíg élek, tovább folyik.

Balla Zsófia

Bach: F-dúr preludium és toccata

Úgy ülünk mint hármassoltár
Három angyal itt a székből
Csúcsosodnak fejünk felett
Megfaragott koponyácskák
Magiszterek helyén ülünk
Az erfurti dóm homályán
Meggondolnak a harangok
Legnagyobbak német földön
A szandálon mezítlábon
Rajta a por nincs ki mossa
Az oltáron az Úr teste
Vérrel poros nincs ki mossa
A szentanya gyermekecskét
Szorít repesve magához
A szentanya halott fiát
Szólongatja mosolyognak
Buta szentek számárfejen teveháton
Özönlenek Betlehembe
Ülünk itt mint hármassoltár
Hetven lépcső tetejében
Hetven lépcső tetejéről
Az a tábor csak egy ugrás
Szűzanyának vére csattan
Elfolyik a gyenge gyermek
Felnőtt férfiak lehullnak –

Ülünk hárman összezárva
Feszítők és feszítettek
Erfurt dómjában hódolván
Az orgonás ítéletnek.

Ribáry Márton

Franz Rosenzweig és a zsidó élet eszméje

Jogfosztottság és népiértés között mintegy 150 évig virágzott a német ajkú zsidó kultúra. A korszak szimbolikus kezdetét Moses Mendelssohn 1783-ban megjelent *Jeruzsálem* című munkája jelenti, amelyben Mendelssohn a vallási türelem és a zsidó egyenjogúság mellett érvelt.¹ A korszak végét pedig Adolf Hitler hatalomra jutása jelöli 1933-ban, amelynek következtében a német zsidóság rövid másfél évtized alatt elpusztult vagy külföldre menekült. A II. világháborút követően a zsidó kultúra szellemi központjai Amerikában és az 1948-ban megalakult Izraelben erősödtek meg angol és héber nyelven. A német nyelven született zsidó könyvtár gyakorlatilag olvasók nélkül maradt.

Franz Rosenzweig (1886–1929) egyik utolsó gondolkodója volt az együttélés 150 évének, írásait még jelentős német ajkú zsidó olvasótábor forgathatta. 1921-ben megjelent főműve, *A megváltás csillaga* (*Der Stern der Erlösung*)² történeti-metafizikai rendszert kínált az emberi élet keretbe foglalására. A

¹ A szöveg Kisbali László nemrég megjelent kitűnő fordításában magyarul is olvasható: Moses Mendelssohn, *Jeruzsálem: Írások zsidóságról, kereszténységről, vallási türelemről*. Fordította Kisbali László, szerkesztette V. Horváth Károly (Budapest, Atlantisz, 2011). Figyelemreméltó módon Kisbali László posztumusz közölt fordításával szinte egy időben Mendelssohn filozófiai esszéje Rathmann János (Budapest, Jószoégy Műhely, 2010) és Szilágyi Gál Mihály (Gödöllő-Máriabesnyő, Attraktor, 2010) fordításában is megjelent. A magyar könyvkiadás jelenét is jól illusztráló három fordításról Kelenhegyi Andor és Veres Máté barátaimmal írtunk csípős és talán egyben tanulságos kritikát („Ki simítja el a sűrűlódási felületeket?” Egy Mendelssohn-esszé három magyar fordítása. *BUKSZ* 2011. november, 254–261).

testét lassan felemésztő betegség éveit alatti sokoldalú fordítói és oktatáspolitikai tevékenység révén Rosenzweig a *Stern* gyakorlati megvalósításán fáradozott. A német nyelvű zsidó liturgia és vallási gondolkodás megalapozásához írásain túl 1920-tól 1929-ben bekövetkezett haláláig a frankfurti *Szabad Zsidó Tanház* (*Freies Jüdisches Lehrhaus*) vezetőjeként is hozzájárult.⁴ A náci hatalomátvételt követően Rosenzweig szelleme leginkább a Jeruzsálemi Héber Egyetem alapítói révén élt tovább, de Izraelben immár nem német, hanem héber nyelven. Mint akinek nyelvét vágták ki, Rosenzweig német nyelvű öröksége elnémult.

A 18. század végétől Mendelssohnt követően kibontakozó „zsidó felvilágosodás” – bevett héber nevén a *Haszkeala*⁵ – nemcsak a többségi társadalommal egyenlő politikai jogokért harcolt, hanem igyekezett megtörni a zsidó tudomány és kultúra bezárkózását is.⁶ A bezárkózás azonban a zsidó közössé-

gek tagjainak védőburkot és előre huzalozott identitást is kínált, amely a fizikai és szellemi gettó kapuinak megnyílásával kérdésessé vált. A kettős identitás feszültségeire igen különböző válaszok születtek. Az asszimiláció, a zsidó vallás elhagyása és a keresztiség felvétele egy volt a többségi társadalommal való együttélési stratégiák közül. A zsidó vallás bezárkózó vonásait enyhíteni kívánó liberális és reformmozgalmak további utakat kínáltak. A zsidó identitást a *Wissenschaft des Judentums* mozgalom a történeti szaktudományok segítségével kívánta megőrizni, míg a cionista mozgalmak a zsidó nemzeti újjáéledést egy független állam keretei között képelték el.

Rosenzweig számára a fenti utak egyike sem volt elfogadható. Értelmezésében a reform- és liberális mozgalmak a zsidó nép újjáélesztésének hevében szem elől tévesztették Istent; a zsidó ortodox közösségek tehetetlenségi nyomatókuktól elnehezülve a törvényt ültették Isten helyébe; a cionista mozgalmak a zsidó nép politikai függetlenségének oltárán feláldozták a zsidóság kitüntetett kapcsolatát Istennel; míg a *Wissenschaft des Judentums* tudósai antikvárius törekvésükben egy élettelen zsi-

² Magyarul egy rövid részlet olvasható Bíró Dániel fordításában: A megváltás csillaga (részlet). Fordította Bíró Dániel. *Magyar Műhely* 27 (1989): 8–18. Németül új kiadásban, angolul William W. Hallo pontos és elegáns fordításában olvasható a *Stern: Der Stern der Erlösung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1988, valamint *The Star of Redemption*. Fordította William W. Hallo. Notre Dame, IN, Notre Dame Press, 1985. A részletet a *Szombat* 2003. májusi száma újraközölte.

³ Rövid életrajzi bevezető kíséretében Rosenzweig betegségéről a *Hét Hár*s 2013. évi húsvét–pünkösd számban jelent meg novellám.

⁴ A Szabad Zsidó Tanház megnyitó beszédének vázlata (1920) magyarul *Új tanulás* címmel a *Szombat* 2006. januári számában Surányi László on-line is hozzáférhető fordításában olvasható. Németül *Neues Lernen* címmel olvasható: Franz Rosenzweig, *Kleinere Schriften*. Berlin, Schocken Verlag, 1937, 94–99.

⁵ Az absztrakt főnév a középkori zsidó filozófiában többek között Moses Maimonidész (1135–1204) révén nagy karriert befutott „ész” vagy „értelem” jelentésű héber „szekhel” gyökből származik.

⁶ Jacob Katz e korszakról szóló alapműve Pap Mária fordításában magyarul is olvasható: *Kijelöl a gettóból*. In Komoróczy Géza (szerk.): *A zsidó emancipáció évszázada*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995.

dó múltat őriztek meg könyveik lapjain.⁷ A Rosenzweig által képviselt szabad szellemű, de karakterét tekintve vallásos német zsidó reneszánsz nem illeszkedett a kettős német-zsidó identitás meglévő alakzatainak egyikéhez sem. A zsidó vallás és a humanisztikus német polgári kultúra között húzódó senki földjén Rosenzweig saját erejéből akart szálást verni. Ahogy Amos Funkenstein írja: az idegenlét nézőpontját belülről kívánta megragadni, „hogy *ön maga* lehessen, előbb *másnak* kellett lennie”.⁸

Zsidóság, kereszténység és németség egyaránt jelen volt Rosenzweig családjában. Felmenői között számon tartotta Martin Luthert (1483–1546), valamint a talmu-

⁷ Rosenzweignek a *Wissenschaft* mozgalommal szemben megfogalmazott kritikája Friedrich Nietzsche *A történelem hasznáról és káráról* című polemikusszerű esszéjéé, mely magyarul Tatár György fordításában a *Korszerűtlen elméletek* (Budapest, Atlantisz, 2004) című Nietzsche-válogatásban olvasható.

⁸ Amos Funkenstein, *Perceptions of Jewish History*. Berkeley, CA, University of California Press, 1993, 305.

di irodalom egyik kimagasló alakját, Rabbi Júda Löv ben Bezalet (1520–1609)⁹, akit a prágai gólem legendájának hőseként is megőrzött az emlékezet. Rosenzweig maga német polgári neveltetést kapott, a zsidó ünnepeket hagyománytiszteltből ülte meg a család. Unokafivérei, Hans és Rudolf Ehrenberg kikeresztelkedtek, és 1913-ban kis híján Rosenzweig is hátrahagyta örökölt hitét. Egy éjszakába nyúló beszélgetés alkalmával szintén kikeresztelkedett barátja, Eugen Rosenstock „kiszorította” Rosenzweigit „az utolsó relativista pozíciókból”, melynek révén rá kellett döbbsennie, hogy „krisztianizált zsidósága” valójában „judaizált kereszténység”. Identitásának megrengetett alapjait csak két módon lehetett helyre állítani. Vagy Rosenstock és az Ehrenbergék mintájára formálisan is kereszténnyé kellett válnia, vagy örökölt zsidóságát komoly szellemi erőfeszítések árán kellett új alapra helyeznie. A július 7-i beszélgetést követő három hónap kulcsfontosságú időszak lehetett Rosenzweig identitásának alakulásában. A kereszttség felvételétől végül az október 11-i engesztelőnap (héberül jom kippur) istentisztelet tántorította el: „hosszú, és ahogy én látom, alapos megfontolás során arra jutottam, hogy döntésemet [ti. hogy kikeresztelkedjem] visszavonom. Nem tűnik számomra többé szükségszerűnek, s ezért az én esetemben lehetségesnek sem. Egyszerűen zsidó maradok.”¹⁰

⁹ Paul Mendes-Flohr, *German Jews: A dual identity*. New Haven, CT, Yale University Press, 1999, 70.

¹⁰ A kikeresztelkedés szándékáról és végül örökölt zsidó hite mellett a kitarásáról Rosenzweig egy 1913. október 31-i levélben írt Rudolf Ehrenbergnek, aki harmadik résztvevője volt a július 7-i sorsfordító beszélgetésnek. Az itt idézett rész a levél néhány nyitó mondata, mely magyarul Tatár György fordításában olvasható: *Nem hang és füst. Válogatott írások*. Szerkesztette és fordította Tatár György. Budapest, Holnap, 1990, 5–6. Rosenzweig döntéséről bővebben a 2000 című folyóirat on-line is olvasható 2011. évi novemberi számában *Jom Kippur Rosenzweig* címmel megjelent esszémben írtam.

Hogy nemcsak családjában a felmenők révén, de Rosenzweig életében is mennyire erősen jelen volt a zsidóság, kereszténység és németiség, arról tanúskodik az a rövid köszöntőbeszéd, amelyet kikeresztelkedett unokafivére, Rudolf Ehrenberg, 1920 márciusában Rosenzweig esküvőjén mondott. A családi hagyományoknak megfelelően Rudolf egy borral telt ezüsterleggel köszöntötte Franzot, melyet annak idején közös ükapjuk, Samuel Meyer Ehrenberg (1773–1853) kapott diákjaitól a wolfenbütteli Szabad Zsidó Iskola vezetőjeként. Halálos ágyán Samuel Meyer Ehrenberg úgy rendelkezett, hogy esküvőjükön az utódok a serlegből német bort ürítsenek. Rudolf ezekkel a szavakkal köszöntötte az esküvőn Franzot: „Ez a serleg, amellyel zsidó tanítványai köszöntötték idős zsidó mesterüket, német borral telve igazi jelkép lehet számodra: a zsidó serleg – az edény, a fém, a forma – mindaz, ami változatlan, amit a zsidók hagyománynak hívnak; [és a német bor,] az állandóan változó tartalom, az éltető víz, amely napjaink hevében érlelődik.”¹¹

Rudolf Ehrenberg szavai érzékenyen tapintanak rá Rosenzweig identitásának legfőbb forrásaira, a zsidó hagyományra és a kereszténység gondolataival átszőtt humanisztikus német polgári kultúrára. Unokafivérével szemben viszont Franz elutasította *Judentum* és *Deutschtum/Christentum* szembeállítását, melyek Rudolf értelmezésében Rosenzweig identitásának statikus és dinamikus elemeit alkották. Mikor 1913 októberében végül örökölt zsidó hitének megtartása mellett döntött, éppen amellel kötelezte el magát, hogy életet leheljen statikussá, kimerevítetté és szinte hallottá vált zsidó énjébe. Az „élet” kínál kiutat a lélek halálos betegségeből, a kiúttalan spekuláció-

ból Rosenzweig magyarul is olvasható *Könyvecskéjében*¹², és erre a gondolatra fut ki főműve, a *Stern* is. Ahogy a *Könyvecskének*, úgy a *Sternnek* is legfontosabb célja, hogy a halott gondolattól a tevőleges életig vezesse olvasóját. Nyitó és befejező szavai, *vom Tode* és *ins Leben* között, „a halálból” „az életbe” tart a *Stern*.¹³

Rosenzweig éppen a dinamikus, tevőleges élet princípiumát hiányolta a német-

¹² Rosenzweig a *Stern* 1921-es megjelenése után kiadójára kérésére filozófiai rendszerének alap gondolatait egy rövid, közérthető nyelven megfogalmazott könyvben foglalta össze. Félve rendszerének banalizálásától a könyv publikálását végül visszavonta, melyet végrendelege ellenére frankfurti barátja és munkatársa, Nahum Glatzer először angol fordításban (1953), majd német eredetiben (1964) jelentetett meg. Tatár György fordításában és előszavával a *Könyvecské magyarul* is olvasható: *Könyvecské az egészséges és a beteg ember értelemről*. Budapest, Atlantisz, 1997.

¹³ A *Stern* három részre oszlik az elem, pálya és alak filozófiai kategóriái szerint. Isten–ember–világ elemei a viszonyaikat alkotó pályákon, a teremtés–kinyilatkoztatás–megváltás pályáin keresztül hozzáférhetők. Ezek közül a teremtés Isten és a világ, a kinyilatkoztatás Isten és az ember, a megváltás pedig ember és a világ viszonyait jelölik. Elemek és pályák mint két, egymással szembefordított háromszög fonódnak egymásba, hogy a hatágú Dávid-csillag szimbolikusan foglalja össze a rosenzweigi rendszer alapszerkezetét. Rosenzweig rendszerének összefoglalására a 2000 című folyóiratban megjelent esszémben tettem kísérletet.

¹¹ Mendes-Flohr, *German Jews*, 73, valamint az esküvői beszédről bővebben 66–74.

zsidó identitás feszültségeire választ kereső korabeli mozgalmak mindegyikében. 1914-es *Ateista teológia* című esszéjében¹⁴ párhuzamot von a kereszténység Jézus személyére, valamint a zsidóság Izrael népére leszűkített teológiája között. Értelmezésében a kimerítet, történeti múltba révedő személy-, illetve népteológia azzal a veszéllyel fenyeget, hogy kereszténység és zsidóság képtelenné teszi magát Isten jelenlétének érzékelésére. A múltbeli teremtés és a jövőbeli megváltás mozzanatait a tevőleges élet jelenében tapasztalt kinyilatkoztatás köti össze, amelynek befogadását a statikus személy- és népteológiák ellehetetlenítik.

Dinamikus karaktere miatt a kinyilatkoztatás Rosenzweig rendszerében sokkal inkább az élethez, mint a statikus egységek szerint működő gondolkodáshoz tartozik. A *Stern* harmadik részében Rosenzweig amellel érvel, hogy a kinyilatkoztatáshoz a közösségekben mondott ima és a tudatos liturgikus cselekvés vezethet vissza.¹⁵ A filozófiai program lezárásával ennek megfelelően figyelme a zsidó liturgikus nyelv, valamint a zsidó közoktatás megújítása felé mozdult el.

Rosenzweig meggyőződése szerint a német irodalmi nyelvet születésének körülményeinél fogva átítatta a keresztény szellemiség. Luther bibliafordítására visszavezethetően a német nyelvű gondolkodás alapvetően keresztény karakterű volt, és így Rosenzweig szerint a német nyelvet először meg kellett tanítani zsidó módon szólni. A *Stern* filozófiai grandiózusságához mérhető nyelvi vállalkozás jegyében 1920-ban vékony kötetben jelent meg a zsidó asztali áldás, közismert magyar-jiddis kifejezéssel élve a „bencsolás” szövegének Rosenzweig-féle német fordítása.¹⁶ 1924-ben, majd bő-

vített formában 1927-ben a középkori zsidó gondolkodó, Júda Halévi (1075–1141) himnuszainak fordítását jelentette meg. Az egyes fordításokhoz Rosenzweig rövid jegyzeteket kapcsolt, amelyek rálátást engedtek németesítésének (*Verdeutschung*) filozófiai alapjaira.¹⁷ Drasztikusan romló egészségi állapota ellenére 1925-ben Martin Buberrel közösen a Héber Biblia újrafordításához fogott. Rosenzweig és Buber nyelvi bravúrok sorozatával igyekeztek a biblikus terminológia erős keresztény felhangjaitól elszakadni, és a Biblia zsidó szellemét német nyelven visszaadni.¹⁸

¹⁷ Franz Rosenzweig: *Sechzig Hymnen und Gedichte des Jehuda Halevi*. Deutsch. Mit einem Nachwort und mit Anmerkungen. Konstanz, 1924, valamint *Jehuda Halevis 92 Hymnen und Gedichte*, Berlin, 1927.

¹⁸ A Józsué könyvének megszakadt közös vállalkozást Buber 1955-re fejezte be. A fordítás teljes egészében hozzáférhető a következő kiadásban: *Die Schrift. Aus dem Hebräischen verdeutsch von Martin Buber gemeinsam mit Franz Rosenzweig* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1992).

¹⁴ Magyarul Tatár György fordításában olvasható. Franz Rosenzweig: *Nem hang és füst*, 24–42.

¹⁵ *Über die Möglichkeit, das Reich zu erben* címmel erről szól a *Stern* harmadik részének bevezetője.

¹⁶ *Tischdank. Jüdische Bücherei XXII* (Berlin, 1920).

Rosenzweig egyedülálló módon kölcsönös támaszt keresett a vallásos zsidó és a német humanisztikus identitás között. Örökölt zsidó hitéhez visszatérően nem tagadta meg korábbi német polgári nevelését, éppen ellenkezőleg, annak révén kívánt a zsidó kultúra mélyére hatolni. A német nyelv zsidó szellemében való megújítása mellett különös hangsúlyt fektetett arra, hogy a későbbi zsidó generációk vallásos, de a modern kulturális környezetbe illeszkedő oktatást kapjanak.¹⁹ A *Stern* születése alatt, 1917-ben jelentette meg *Itt az idő! (Zeit ists)* című esszéjét, melyben a német alap- és középszintű iskolarendszerbe illeszkedő zsidó képzési programot javasolt. A tudatos vallási gyakorlat oktatásának központjában a héber nyelv elsajátítása, valamint a zsidó liturgia és filozófia forrásainak ismerete állt, míg a hagyományos zsidó képzési rendszerrel éles ellentétben a Talmud tanulmányozását teljesen mellőzte. Rosenzweig elképzelésében az éves tanulmányi anyag követte a zsidó év ciklusát, melynek filozófiai jelentőségét a *Stern* harmadik részében vázolta.²⁰

A felkészült oktatói állomány hiányát felismerve Rosenzweig szintén a *Zeit ists* esszéjében tett javaslatot egy felső szintű akadémia felállítására, melyben a francia École Normale Supérieure mintájára a kutatói és oktatói erények azonos hangsúlyt kaptak volna. Az Akadémia 1919-ben meg is alakult, de Rosenzweig csalódására hamar betagozódott a *Wissenschaft des Judentums* kiváló, ám szűk szakközönseget célzó tudományos programjába. A Szabad Zsidó Tanház (*Lehrhaus*) 1920-as megnyitásának alkalmával hangot is

adott elégedetlenségének. A zsidó oktatás és tudomány hanyatlását annak tulajdonította, hogy megfeledeztek mozgatórugójukról, az élet princípiumáról. A statikus, pusztán spekulatív, holt tanulással szemben Rosenzweig dinamikus tanulást javasolt, amelyet a közoktatási reform kudarca után a *Lehrhaus* falai között a felnőttképzés területén kívánt megvalósítani. A megnyitó beszéd így fogalmaz: „Új tanulás, amelynek fordított az iránya. Nem a Tórából vezet az életbe, hanem az életből, a törvényről mit sem tudó vagy vele mit sem törődő világból vissza a Tórába. Ez az idők jele.”²¹

A német ajkú zsidóság a II. világháború végére a népiirtás és a kivándorlás következtében gyakorlatilag megszűnt, és vele együtt az a termékeny feszültség is a vallásos zsidó és a német humanisztikus identitás között, amelyből Rosenzweig életműve született. A második vatikáni zsinatot (1962–1965) követően a vallásközi párbeszéd gondolkodói fedezték fel maguknak Rosenzweiget, aki a *Stern* harmadik részében zsidóság és kereszténység közös üdvtörténeti küldetése mellett érvelt.²² Amerikában a szekuláris

¹⁹ Ehhez lásd Eliezer Schweid, Rosenzweig's contribution to the curriculum of Jewish thought. In: *Paradigms in Jewish philosophy*. Szerkesztette Raphael Jospe. Cranbury, NJ, Associated University Presses, 1997, 179.

²⁰ Bíró Dániel költői fordításában a részlet magyarul is olvasható a *Magyar Műhely* 1989. évi 27. számában.

²¹ „A Szabad Zsidó Tanház megnyitó beszédének vázolata (1920).” Fordította Surányi László. *Szombat* 2006. január.

²² A témát röviden érinti a *2000* című folyóiratban megjelent esszém.

gyökerű zsidó vallási újjáéledés talált alkalmas hőst Rosenzweig személyében, akinek életútjában és írásaiban a hitéhez visszatérő zsidó (*baal teshuva*) mintapéldáját ünneplik mind a mai napig.

Közvetlen hatást Rosenzweig szelleme Izrael államban gyakorolt a *Lehrhaus*beli munkatársak, többek között Hugo Bergmann (1883–1975), Akiva Ernst Simon (1899–1988) és Barukh Kurzweil (1907–1972) révén. Az izraeli német ajkú értelmiség jelentős szerepet játszott abban, hogy a Jeruzsálemi Héber Egyetem a világszínvonalú kutatás mellett évtizedekig az európai szellemiségű, liberális, humanisztikus ellenzék védőbástyája volt, és a jeruzsálemi vallásos túlsúly ellenére karakterét többé-kevésbé a mai napig őrzi. A kirekesztő cionizmust elutasító és a kettős nemzetiségű (zsidó-arab) állam mellett kardoskodó *Brit Shalom* (*Békeszövetség*) hangadói között is Rosenzweig egykori barátai és munkatársai, Buber, Bergmann vagy Gershom Scholem (1897–1982) tűntek fel.

Ahogy szellemiségének német nyelvű társadalmi bázisa lassan kihalt, úgy lett Rosenzweig Izraelben is egy letűnt kor hőse, egy *kor*-szerűtlen német-zsidó identitás megtestesítője. Karakterét nagyszerűen foglalja össze a rövidebb írásait tartalmazó kötetének címe, *Zweistromland*²³, amely a görög eredetű „Mezopotámia” név bevett német tükörfordítása. A vallásos zsidó és humanisztikus német polgári kultúra „folyóközében” Rosenzweig virágzó szellemi birodalmat épített, amelynek társadalmi bázisát felemésztette a 20. század történelme. Csak reménykedni lehet, hogy az a világ, melynek kapuit a *Stern* zárószávaival megnyitni kívánta, nem tűnt el örökké.

²³ Franz Rosenzweig: *Der Mensch und sein Werk. Gesammelte Schriften*. III: *Zweistromland. Kleinere Schriften zu Glauben und Denken*. Szerkesztette Reinhold és Annemarie Mayer. Dordrecht, Martinus Nijhoff, 1984.

²⁴ *Der Stern der Erlösung*, 472.

„Alázatosan járj a te Isteneddel” (Mik 6,8) – e szavak állnak a kapu felett, amely az isteni szentély titokzatos-csodálatos fényébe vezet, ahol ember nem maradhat életben. Hova nyílnak hát e kapu szárnyai? Nem tudod? Az életbe.”²⁴

Balla Zsófia Emlékünnepély

Ki venné le gyászodat
ki hajolna le érted
Ki veheti el gyászodat
Ki szólhat illő szavakat
kellőket hogy előomoljon
a szemedből az alkony

Kinek van joga szólni
ki beszélhet vonítva érted
ilyenkor is
elverheti a gyászodat
elütheti visítva köpve
öklét rázza a szónok

A kórus ne zendítsen indulóra
Ég a városka *Es brennt*
Ég olthatatlanul induló ez
Ne mondd senkinek hogy végső útra mész
ki venné
el a gyászod ez itt gyászakol

Emlékezz bezárt szobában
 üres piactéren egy fűvel benőtt
 sír előtt vigy két kavicsot
 gyertya lángját szél oltja ki
 hajad mögött imádkozz értük
 énekedet fújd el magad
 vonszold a sárcomót cipődön

kigördül szemedből a sín
 zakatolsz a földrész félfelén
 megindulsz a füstölgő kémény
 feltartott ujjá felé *Megohvas*

tömjént mirrhát
 ne hagyd a gyászod
 gyertyapuha tócsában ázni
 Fogózz az ajtófélfába
 fogózz pici megtört anyádba
 fűjj szürke szétsírt hajába

Ó ne hagyd megdögösíteni gyászod
 ne indulókat ne a marsot
 ne a vonító számonkérést
 ne a bosszút ne a pallost

a hamvakat ne érintsd
 te magad

telisteli vagy alvadt viasszal
 parázsló hússzín hamu vagy
 Ne engedd hogy pénzdarabokkal
 fedjék be szemed szájadat
 ne aludj gyászoló fák alatt
 ne fogadd el a szavakat melyek
 nem Istenről szólnak

ó Uram add hogy ne vegyék el
 tőlem pirosuló gyászomat
 Engedd hogy csöndben meghajoljak

Élnek ők
 kik eloldhatják gyászodat

Franz Rosenzweig

Tanulni mivégre¹

„A sok könyv írásának nincs vége,
 és a sok gondolkodás elfárasztja a testet.”
 (Préd 12,12)

Jelen világhallapot szerint számos kívánatosnak tetsző dolgot kell elhalasztanunk – nem egy jobb nap, hanem egy jobb évszázad reményében. Aligha égető szükség a zsidó tudományok (*Wissenschaft des Judentums*) újjászervezése, vagy a zsidó témákról szóló vég nélküli könyvgyártás ösztönzése, műveljék azt akár zsidó, akár nemzsidó tudósok. Manapság legkevésbé könyvekre van szükségünk. Inkább, mint valaha, vagy mint mindig is, emberekre van szükségünk. „Zsidó emberekre” (*jüdischen Menschen*), hogy olyan kifejezést használjak, melyet meg kéne szabadítani a ráakódott pártos mellékíztől. A kifejezést nem abban a látszólag igen tág, a valóságban azonban igen szűk „zsidóskodó” értelemben (*kleinjüdischen Sinn*) használom, amelyben a pusztán politikai vagy még inkább, a pusztán kultúrnationalista cionizmus érteni szeretné. Sokkal inkább úgy értendő, mint ami – amellet, hogy kétségtelenül érinti a cionista jelentéstartalmat – magában foglal azon kívül sok más egyebet. A „zsidó ember” – a kifejezés itt nem jelent elhatárolódást az emberi mivolt egyéb köreitől, nem kellene itt válaszfalnak épülnie, hiszen az egyes emberben magában is több kör érintkezhet vagy metszheti egymást. Ennek va-

¹ Részletek az 1920-ban Eduard Straussnak írt nyílt leveléből, amelyben Rosenzweig a zsidó oktatás, és különösképpen a népfőiskolai oktatás megújításának szükségessége mellett érvelt. A fordítás alapjául a következő kiadás szolgált: Franz Rosenzweig: *Bildung und kein Ende*. In *Kleinere Schriften*. Berlin, Schocken Verlag, 1937, 79–93.

lóságát csak a makacs önfejtés képes letagadni. Jóllehet ez az önfejtés és ellenpárja, a gyáva tagadás, e kettő alkotja a jelenkori zsidóság fő profilját. Mikor a dilemmát a szélsőségesek (cionista és asszimilációpártiak egyaránt) így zsidóság és németiség dilemmájaként fogalmazzák meg, akkor a választás valóban csak vagy-vagy lehet önfejtés és tagadás között. A zsidó ember zsidóságát azonban igazságtalan dolog németiséggel összemérni. A zsidó ember német nemzetisége kizárja az egyidejű francia vagy angol hovatartozást. Egy német végtére is német, és nem egyidejűleg francia vagy angol is. Figyelemre méltó módon a nyelv áll annak ellen, hogy természetes módon beszélhessünk német emberről. A német pusztán német, nem „német ember”.² Az ember németisége és embersége közti összefüggésen a történetfilozófusok ugyan elrágódhatnak, és az összefüggés megvalósítása lehet az eleven és menetelő történelem feladata – de az ember zsidósága és embersége között nincs „összefüggés”, amelyet felfedezni, megrágni, megtapasztalni, vagy megvalósítani kellene. Itt más a helyzet: zsidóként ember, és emberként zsidó. „Zsidó gyermek” (*jüdisch Kind*) minden lélegzetével. Valami, ami hol gyengébb, hol erősebb módon keresztüláramlik az ereinken, egészen az ujjvégekig. Az áramlás lehet igen gyenge, de tapinthatóan jelzi, hogy lényében a zsidó (*der Jude*) nem más területek által körülhatárolt összetevő, hanem hol kisebb, hol nagyobb erő, amely egész lényét áthatja.

Ahogy ez az erő az egyes zsidó emberen belül nem körülhatárolt, ugyanúgy nem határolja őt körül ez a külvilággal szemben sem. Éppen hogy nyitottá teszi az em-

² Rosenzweig itt arra utal, hogy németül a *deutscher Mensch* kifejezés bántja a nyelvérzékét, helyesebb egyszerűen *Deutschének* mondani.

³ Az alig magyarítható német eredeti így szól: „Nur Begrenztes kann an Begrenztem seine Grenze finden. Unbegrenztes begrenzt sich nur an Unbegrenztem.”

beriség felé. Hangozzék bár furcsán a begyepesedett nacionalista agynak: a zsidólét (*Judesein*) nem korlát, amely a zsidót a körülhatárolt mástól elhatárolja. Csak a határolt leli saját határait a határoltban. A határtalant csak a határtalan határolja.³ A zsidó ember saját határait nem a németben vagy a franciában leli, hanem csakis abban, aki hozzá hasonlóan emberi módon határtalan: a keresztényben vagy a pogányban. A zsidó ember csak velük mérheti össze magát. Csak öbennük lel olyanra, aki hozzá hasonlóan azt állítja, hogy feleleli az ember teljes lényét, felette áll a népeket és államokat elválasztó határoknak, felette áll az ember és ember közt különbséget tevő képességeknek és jellegzetességeknek. A zsidó ember számára saját zsidósága nem lehet kevésbé átfogó, átható, mindenre kiterjedő, mint a keresztény számára a maga kereszténysége, vagy a pogány számára maga pogánysága.

Mégis hogyan? Már megint az a vén, jó évszázada ismétlődő dallam a zsidóságról mint „vallásról”, sőt mint „hitvallásról”? Már megint az évszázados kísérlet,

amely a zsidó ember egységét pár száz rabbi kedvéért a „vallás”, pár tízezer jólszituált polgár kedvéért pedig a „hitvallás” fogalmára kívánta finoman visszavezetni? Istenments’, hogy újra feltegyük ezt a recsegő lemezt, ha egyáltalán volt valaha tiszta hangja e lemeznek. Nem, számunkra a zsidóság, a zsidó ember zsidó léte nem ragadható meg valami „vallásos irodalomban”, valami „vallásos életben”, nem valami „hitvallás” az, melyet az állami hatóságok „bejegyezhetnének”. A zsidóság egyáltalán nem „valami” (*kein Etwas*), nem egy rekesz a rekeszek közül, nem egy meghatározott része az életnek, amelyre az emancipáció évszázadának kultúrbugzósága korlátozni szeretne volna, az embert zsidóvá a bensejében található, egyszerre kitapinthatatlanul apró és felmérhetetlenül óriási dolog teszi, amely az ő megközelíthetetlen titka, ugyanakkor minden mozdulatban és szóban utat tör magának, és leginkább akkor, amikor oda sem figyel. A zsidóság, amelyre én gondolok, nem „irodalom”. Nem ragadható meg könyvgyártásban és könyvfogyasztásban. Bocsássá meg nekem a modern korszellem, de még csak nem is „élhető át” (*erlebt!*) Legfeljebb megélhető (*ge-lebt*), de talán még az sem. Az ember csak úgy van. (*Man ist es.*)

Az ember csak úgy van, de természetesen ez az úgy-lét is létezik (*auch es ist*). És amint létezik, mivel itt van most, itt volt énelöttem, és itt lesz énutánam, ennek révén, de *csakis* ennek révén, egyben irodalom is. Csakis ennek révén vetődik fel a zsidó művelődés kérdése is, mert az irodalom csak-

is a formálódó ember kedvéért íródik, annak kedvéért, aki mindannyiunkban örökké formálódik. A zsidó nyelv, amely nem ismer „olvasást”, amely egyben nem „tanulás” is,⁴ kikotyogta minden irodalom titkát. Habár aligha óriási titok, ezekben a művelődésbe temetkező időkben mégiscsak titok, hogy a könyvek csupán közvetítik a már elértet (*Gewordenes*) a még formálódónak (*dem Werdenden*), de annak, ami a már elért és a még formálódó közt található, a napnak, a mának, a jelennek, az *életnek*, nincs szüksége könyvekre. Ha egyszer *vagyok*, mi taníthatna engem? Vagyok, és kész. De jönnek és kérdezetnek a gyerekek, és felébred a bennem is lakozó gyermek, aki még nincs, nem kész, nem élt, és kérdez, tanulni és formálódni akar – de mégis mivé? Valami elevenné, valamivé, ami van. Ez ad értelmet a könyvgyártásnak. [...]

Kutatás és oktatás, tudomány és tanítás: haldokló területek ezek miköztünk, zsidók közt. Ez a kijelentés talán sokak fülét bántja, de mikor kimondom, a legjobbakközt érzem magam, legyen szó akár fiatalokról, akár idősekről – hál’ Istennek, hi-

⁴ Rosenzweig itt a héber *likró* ige (szólni, olvasni, tanulni) liturgikus jelentésáryalatára utalhat. A majd évszázados hétköznapi nyelvhasználat révén a modern héber likró igéje már nem hordozza ezt a tartalmat. Modern héberül már lehet „tanulás” nélkül „olvasni”. Rosenzweig az ehhez hasonló jelentésvesztések miatt volt az Eliezer Ben-Yehuda (1858–1922) által Izrael-Palesztinában terjedő héber nyelvújító mozgalom kritikusa.

szen nélkül hogyan bízhatnék magamban? Mendelssohn és Zunz óta tudományunknak nincs kellő bátorsága ahhoz, hogy ön maga legyen, inkább tisztos távolságból követi „mások” tudományát. Tisztos távolságból. Mi egyeseknek lejárt lemez, nálunk ünnepelet újdonság – legalábbis abban a szűk körben, ahol még egyáltalán követik ezt a vásári mulatságot. Amiről már a verebek csiripelnek a szellemi Németország háztetőin, nálunk az még mindig hallatlan eretnokség. Elhagytuk a régi gettót, hogy rögvést egy újba zárjuk el magunkat. Csak ez egyszer erről tudomást sem kívánunk venni, és olyan tudományt űzünk, amely kevés kivételtől eltekintve éppolyan kevésbé német, és éppolyan kevésbé zsidó, mint „német” családneveink, amelyeket az emancipáció első hevében ükapáink magukra öltöttek.

Az oktatás sincs jobb helyzetben. Nem ismétlem el, amit három évvel ezelőtt már részletesen elmondtam. Az azonnal elérhető eredményekre való tekintettel oktatásterv-utópiámat megakadályozták, és úgy hitték, ezzel együtt a jelenkori tanítóüzem-

ről szóló kritikámtól is megszabadultak. Ám a kritika áll, még ha minden reformjavaslatom örültség volt is – bár nem volt az.⁵ A kritika ugyanis úgy szólt, hogy vallási nevelésünk kudarcának tulajdonítható az a kikeresztelkedési hullám, amely évről évre a legjobbakat, és nem a leghitványabbakat, ahogy hamisan vélik, téríti el tőlünk. Max Brod *A megkeresztelt zsidókhoz* című költeményének erről szóló sorai úgy igazak, mintha csak prózában írták volna őket. Valóban, az egyén többnyire ártatlan, ilyen dolgokban sok minden közrejátszik. Nincsenek tanítóink, mert nincs tanítói hivatásunk. Nincs tanítói hivatásunk, mert nincs tudósi hivatásunk. Nincs tudósi hivatásunk, mert nincs tudományunk. Oktatás és kutatás egyaránt hanyatlik. Hanyatlik, mert hiányzik az, ami a tudást és tanítást élővé teszi – az élet.

Az élet. A tanulás két birodalma és vég nélküli könyvgyártás között több mint száz éve szakadék tátong. Az emancipált német zsidóságból hiányzik a zsidó élet, amelyen a könyv nélküli jelen alapulhatna. Az emancipáció idejéig az ősi zsidó jog korlátai, a zsidó otthon és a zsinagógai istentisztelet biztosították ezt az alapot. Az emancipáció viszont megrengette ezt az alapot. Megvan ugyan még mindhárom rész, de már csak külön részekként, és nem szoros összefüggésben. Pedig ez lehetne az alapja a valóságosan és most megélt életnek, amelyet tudomány és oktatás csupán szolgálna, és amelyből ugyanakkor a legfőbb erejét is merítené.

Ahol a nyugat-európai zsidóságon belül még egyáltalán tartják a Törvényt⁶, már ott sem jelenti ez az élet paragrafusokból táp-

⁵ Rosenzweig itt az 1917-es *Zeit ists* esszéje utal, melyben amellett érvelt, hogy zsidó vallási nevelést a humanisztikus német közoktatási rendszeren belül kell megújítani. Ezt a témát érinti az ebben a számban közölt kísérőtanulmány.

⁶ Ti. a zsidó törvényt, a halakhát, a Biblia „írott” és a rabbinikus hagyomány „szóban őrzött” törvényét.

lálkozó, mégis magától értetődő „zsidós” vonását („*Jüdischkeit*”). A Törvény az élet fókuszpontjává vált, amely eredeti szándéka ellenére nem kívülre, hanem arra a zsidóságon belüli többségre szegeződik, amely nem tartja már magát a Törvényhez. A Törvény megkülönböztető ereje ma sokkal inkább érvényesül zsidó és zsidó közt, mint zsidó és nemzsidó közt.

Ahogy az otthonnal és kultusszal alkotott hármasságból kirobbantott Törvény már nem az, ami volt, úgy változott meg a másik kettő is. Ahol még egyáltalán feszesen kitartanak mellette, a zsidó otthon már ott sem a szív, amelyből a zsidó élet vérárama kiindul, és ahova visszatér. A család lassan, de biztosan elveszítette a zsidóságon betöltött szerepét. Az élet kívülről érkezik, és saját követelményeket állít. A zsidó otthon talán képes lesz a külvilággal szemben fenntartani magát, de a kiálláson túl többet nem érhet el. Az otthon és munka által meghatározott élet egysége reménytelenül megtört. Ahogy a legszigorúbb ortodoxia is kénytelen ifjait a tanulmányok két világába bevezetni, ahogy Tóra és *derekeh eret*⁷ egykor alig számottevő szembenállását új jelentőséggel kellett felruházni, úgy vált az otthon is pusztán az élet „egyik” területévé, melyhez kapcsolódik egy „másik”, immár rajta kívül álló terület. A másik, a munka, a nyilvános tevékenység többé nem az otthon természetes meghosszabbítása. Az otthon többé nem foglalja egységbe a zsidó életet.

Végül a zsinagóga – ahonnan még leginkább ered egy vékonyka erecske, amely révén – ha nem árasztja is el, még mindig csepeg a zsidó emberbe némi zsidó élet. Még a legasszimiláltabb asszimiláns is ügyel arra,

hogy halottaitól búcsút vegyen, és saját esküvője vagy legalábbis saját temetése révén részt vegyen a zsinagógai életben. A zsinagógáról nem fog becsúszni az, aki tudja, vagy netalán tapasztalta is, micsoda erők pihennek a pusztán jom kippuri zsidóságon, mely ma sokak számára örökölt kincsük utolsó aranyfillére. Ám ugyanazon oknál fogva, ami miatt az otthon és a Törvény elzárult a zsidó élet teljessége elől, elzárult a zsinagóga is. Legyen bár esély arra, és szerintem igenis van, hogy abból a kicsiny maradványból kiindulva, amely sokunknak az egyetlen, ami maradt, apró lépésekben újra-egyesítsük az egészet, az egész maga többé már nem egész. A zsinagóga ugyanis többé nem egy tag, amelyet kapcsolni lehetne az eleven élet húsához. Nem dörömböl már a „sul”-ba⁸ hívó hitközségi szolga az ajtókon. A német tagállamokban manapság vajon hány zsinagógában található az imádság terme mellett közvetlenül egy tanulónak szánt terem, amely a Törvény és kommentárjainak súlyos faliújságjaitól roskadozik? A mindent külön rekeszekbe helyező kultúr-buzgó 19. század felfogásának megfelelően a zsi-

⁷ A héber kifejezés jelentése „az világ útja”, mely a Tóra szerint élt vallásos élettel szemben a világi életet és annak etikai követelményeit fedi.

⁸ 'Iskola', a zsinagóga bevett jiddis elnevezése.

nagóga a „vallási épülés helyszínévé” vált, legalábbis ezt állítják. Egy biztos, félreeső sarkocskát keres magának a „vallás”, amelytől az élet megtagadta a helyét, és teljes joggal, mert holmi holt területkövetelés-szel szemben az élet joggal védi meg magát. Sarkocskát, amely mellett az élet észrevétlenül folyik tova. Amire a Törvény és az otthon nem képes, nem képes arra a zsinagóga sem: a német zsidóság számára alapot nyújtani a zsidó élethez.

Mi tartja vagy tartotta egyben a német zsidóságot az emancipáció kezdete óta? Miben mutatkozik meg jelenkori életünk egysége, amely egyedül képes átvezetni minket a meghaladott múltból az alakuló jövőbe? A válasz rémisztő. Az emancipáció kitörése óta egyetlen dolog egyesítette a német zsidók életét valami úgynevezett „zsidó életben”: az emancipáció maga, a zsidók jogegyenlőségi küzdelme. Egyedül ez érint minden német zsidót, és egyedül ez érinti csak a zsidókat. Ebből kell hát kiindulnia a jelenkori erőknak, amelyek a múltat a kutató tekintet, a jövőt pedig a vezetésre hivatott férfitú akarattal előttr megnyithatják. Mindenki tudja, hogy ez valójában mit jelent. Tulajdonképpen ez a végső oka annak, ami miatt tudományunk és oktatásunk egyaránt kritikus helyzetben van. Tulajdonképpen ez a polgári és társadalmi jogokért folytatott küzdelem volt az egyetlen „éltető” erő, amely a valóságos életről a tudomány és az oktatás felé áramlott. Így pedig egyik sem volt képes megszabadulni az apologetika szemellenzójától. Ahelyett, hogy áterez-

te és átadta volna a sajátos feletti örömet, mindkettő csupán bocsánatot kívánt kérni érte. És úgy jutunk el oda, ahol most vagyunk.

A diagnózis felállításában zseniális, de a gyógy-módban igencsak közép-szerű cionizmus felismerte a kórt, de rossz kezelést írt elő. Felismerte, hogy hiányzik a sajátos jelenkori zsidó élet, melynek fel kell mutatnia valami más közös javát, mint a *Wissenschaft des Judentums*-nak nevezett, alig ismert könyvszagú holt tudás és az „antiszemitizmus-sal szembeni védelem”. Felismerte továbbá – és ennek révén egyenesen a patológiában, nemcsak a diagnózisban tüntette ki magát –, hogy a zsidó emberben egyedül egészséges és egye-

dül teljes a zsidó ember maga. Tudva vagy tudattalanul, a cionizmus újból és újból hitet tett amellett, hogy a zsidó ember egysége az, ami minket valójában egybefog, ami egyedül biztosít alapot a zsidó élet egyes történeti tartópilléreinek, korábban a földnek, az államnak és a jognak, később a Törvénynek, a kultusznak és az otthonnak. Abban a pillanatban viszont, amikor a nagy kérdést felteszik, hogy akkor mi legyen, hogyan lehet ezen a feldúlt, mégis elpusztíthatatlan talajon a zsidó közösségi élet összeomlott tartópillérei helyett újakat emelni, hogy ezekre támaszkodva az egyén a régi, örökké kimeríthetetlen forrás nedvét újra saját erein vezesse keresztül – ebben a pillanatban a cionizmus csődöt mond. [...]

Aki a pillanattért, a máért kíván tenni anélkül, hogy a munka terhére egy bizonytalan holnapra hártaná át, az nem állhat rá a

cionista vágányra. Annak a zsidó emberrel a maga egészében kell komolyan számot vetnie. De mégis hogyan?

Az egyedüli módon, ahogy az ember minden olyan nagy vállalkozásba fog, melyről tudja, hogy vagy teljes körületekkel érhető el, vagy sehogy, vagyis – kellő szerénységgel. Korlátozott célhoz rendelhető egy korlátozott, világosan kidolgozott terv, és az „megszervezhető”. A korlátok nélküli viszont ellenáll a szervezésnek. A távoli cél csak a közvetlen, a mindenkor pillanatnak megfelelő cél szerint érhető el. Minden „terv” már eleve elvetélt, pusztán mivel terv. A legfontosabb dolgok nem tűrik a szervezést. Velük szemben valójában a készenlét minden. A bennünk lakozó zsidó ember számára semmi mást, csakis készenlétet nyújthatunk. Az akarat finom kis lökését – talán e szó, *akarat*, is túl sok. Egy finom kis lökés, amelyet magunknak nyújthatunk, amikor egy örült világban magunk számára is alig hallható módon egyszer csak azt mondjuk, „mi zsidók”, amivel először kötelezzük el magunkat egy örök kezességnek, amely – ahogy a régi mondás tartja – az egyes zsidót a többi kezésévé teszi. Semmi egyebet nem feltételezünk, mint egyszer megfogalmazni ezt az egyszerű döntést: „nem idegen tőlem semmi, ami zsidó”. Aligha döntés ez, csupán egy apró lökés, hogy körül- és magunkba tekintünk. Ki merné megjósolni, mit lát majd ekkor az egyes ember?

Én is csak ennyit merek jósolni: látni fogja az egészet. Ahogy lehetetlen az egészet másképp elérnie, mint szerényen, a közvetlenül adottal kezdve, ugyanúgy igaz ez megfordítva is, hogy mikor valóban megtalálta az erőt ahhoz az egyszerű, szerény kezdethez, lehetetlen el nem érnie az egészet, az ember számára meghatározott egészet. Aki egyszer megszabadult minden ostoba igénytől, amely zsidóságot (*Juden-„tum”*) erőszakol rá bizonyos jól körülhatárolható „zsidó kö-

telességek” (vulgár-ortodoxia), „zsidó feladatok” (vulgár-cionizmus) vagy – Istenments’ – netán „zsidó gondolatok” (vulgár-liberalizmus) kánonja szerint, aki egész egyszerűen készen áll arra, hogy bármit, ami vele történik, hivatását, némettségét, házasságát vagy akár még saját zsidóságát is *zsidó módon (jüdisch)* tapasztalja meg, az biztos lehet benne, hogy ezen egyszerű és határtalan kezességvállalás révén valóban „teljesen zsidóvá” lett. Így van, nincs más módja annak, hogy teljessé váljon. Nincs más módja annak, hogy zsidó emberré váljon. Legyen bár ortodox,cionista vagy liberális, minden recept csak az ember karikatúrájához vezet, annál nevetségesebbhez, minél pontosabban követik a receptet. Az ember karikatúrája pedig a zsidó embernek is karikatúrája, mert zsidóként sem lehet az egyiket a másiktól elválasztani. Egyetlen recept létezik, amely az embert zsidóvá, és amennyiben zsidó és zsidó életre hivatott, egyben igaz emberré is teszi: a receptnélküliség receptje, ahogy ezt, úgy érzem, egyszerű és gyenge szavakkal itt eldadogtam. Őseink szép, kifejező szót használtak erre: bízalom.

A „bízalom” fejezi ki azt a készenlétet, amely nem keres receptet, fogai között nem a „mit tegyek hát?” és „hogyan tegyem?” kérdéseit forgatja. A bízalom nem retteg a holnaputántól. A mában él, lába gondtalanul lépi át a mából a holnapba vezető küszöböt. A bízalom csak a legközelebbit ismeri, és éppen emiatt a teljességhez tartozik. A bízalom csak előre halad. Észrevétlen módon körülötte felmérhető és mégis végtelen körré zárul az út, amely a félelemmel élőnek a végtelenbe veszik.

A zsidó embernek tehát nincs másra szüksége, mint készenlétre. Aki segíteni akar, az csak a készenlét üres formáit nyújthatja neki, üres formákat, amelyet egyedül ő, és csakis ő tölthet meg. Aki ennél többet nyújt, kevesebbet nyújt. Csak a történetre nyitva álló üres formák, csak „a tér és idő”

tarthatók készenlétben. Valóban semmi másra nincs szükség, csupán térre és időre a beszédhez (*eine Sprebraum, eine Sprechzeit*). Ez az egyetlen, ami előre „megszervezhető”. Igen kevés. Szinte semmi. [...]

(Fordította Ribáry Márton)

Balla Zsófia

Legyen a szárnyas győzelem

A Győzelem röpit, ölelget,
a részeg, bomlott, isteni — —
de adja vissza azt, ki elment!

Sorozzad, hívd magad mögé
az elcsámborgott életet,
teremts világot, hogy ne szégyelld,
olyat, hogy ne szégyelld benne
életed és az éneked;

az igazi békét, Irénét
röptesd, hozzad magaddal
Őt hirdessék a trombitáid,
Níké, te szárnyas angyal!

Süveges Gréta

A „palesztínai anya” árvája

A világ leginkább forgatókönyvíróként ismeri, hiszen e szakma mögé bújva alkotott. Ahogy életrajzában fogalmaz: „Én, az illegális író...”. Az 1932-ben Kijevben született, 2002-ben Berlinben elhunyt Friedrich Naumovics Gorenstein életének tragikus hetven éve tipikusan huszadik századi.

Politikai közgazdaságtannal foglalkozó osztrák édesapja a kommunizmus iránti meggyőződésből emigrált Oroszországba, de 1934-ben a Gulagra került, ahol egy sikertelen szökési kísérletben életét veszítette. Gorenstein édesanyjával bujkált évekig, aki kitelepítésük során 1941-ben szintén meghalt. A gyerek Gorenstein előbb édesanyja Ukrajnában maradt családjához Bergyicsevbe, majd gyermekotthonba került. Az előbbi helyszínt idézi 1975-ben született, leginkább zsidó témájúnak tartott darabja, a *Bergyicsev*.

Gorensteinnek Oroszországban kizárólag első szépirodalmi műve, a *Tornyocskás ház* jelenhetett meg (1964-ben). Számos filmre vitt forgatókönyve közül Magyarországon Andrej Tarkovszkij *Solarisa* és Nyikita Mihalkov *A szerelem rabja* című filmje a legismertebb. 1977-től írásait főként emigráns irodalmat publikáló francia és német lapok közölték, 1979-ben pedig maga is Bécsbe, majd Nyugat-Berlinbe emigrált, itt élt aztán magányos elvonultságban haláláig.

Gorenstein élete a mindenhonnan ki- és elutasítottság sűrű koncentrációja volt, élet az orosz és zsidó lét határán, beleszületve ebbe a kettősségbe, benne mégis elhagyatva. Ismerte a Bibliát, de oroszul. Volt zsidó tudata, amelyet azonban magányosan, egyedül élt meg. Érzékenyen érintette a ju-

daizmus és kereszténység szembenállása, amelyet az anya és gyermek erőszakos elválasztásához hasonlított – talán mert ő maga is az elvesztett anyát siratta életében és kulturális-vallásos identitásának megfogalmazásában egyaránt. Üldözött volt Oroszországban, először az apja, majd saját maga miatt is: leleplezte a szovjet antiszemitizmust a maga hétköznapi egyszerűségében, rávilágított az elnyomók és az elnyomottak hierarchiájára, és nem kímélte az oroszot, a keresztényt, a zsidót, a pravoszlávot, a kommunistát, az ukránt, a németet, a parasztot, az értelmiségit sem. De nem kellett a Nyugatnak sem: nem értették traumatikus, sok-sok identitásréteget megkaparó, csendes fájdalomú írásait. Úgy volt érkezése és maradása Berlinben, mint Nabokov lakóinak a vasút melletti panzióban: idegenül az újban, kénytelen-kelletlenül az orosz-zsidó emigráns létben. Zsidó identitása Oroszországban belső feszültségként érlelődhetett benne, de e tekintetben Berlin sem hozott számára felszabadulást, ott sem lett a zsidó közösség tagja. Zsidóságában is azt az „árvalétet” élte meg, amely tízéves kora óta kísérte, akaratlanul is a keresztény-zsidó identitás kettősségének szürke mezején mozgott.

Ugyanakkor ez az egyik oldalhoz sem tartozás és kivetettség sajátos érzelmi-szellemi éleslátáshoz segítette hozzá. Műveiben nem áll egyik vagy másik oldal mellé, és nem mond erkölcsi ítéletet. Ábrázol, s hagyja, hogy az olvasó döntsön. Kétség kívül ez a nehezebb út: nem kimondani, hagyni gondolkodni, érvényesülni engedni több egymás mellé rendelt igazságot. Gorenstein ennek volt mestere.

1975-ben írta első nagyregényét, a *Zsol-tárt!*. A novellái után rögtön ezzel a fajsúlyos alkotással lépett a regényírók sorába.

A mű számos eleme életrajzi ihletettségű, ami nemcsak hitelessé, hanem realiztikus-sá teszi az ábrázolást. A regény a harmincas évek orosz és ukrán falusi-kisvárosi sorsait mutatja be öt fejezetének egy-egy főszereplőjén keresztül, egészen a hatvanas évek Moszkvájáig. Különleges narrációjának köszönhetően egyszerre olvasható valós történelmi síkon, a földre szálló Antikrisztus hallgató szemlélődésén és olykori részvételén, valamint az író-narrátor filozófiai eszmefuttatásain keresztül. A mű többszólamúságra épülő szerkezete Bulgakov *Mester és Margaritáját* idézi, mély filozofikussága pedig Gabriel García Márquez *Száz év magányának* rokonává avatja.

Gorenstein azonban tagadhatatlanul újat és egyedit alkotott a újraértelmezett bibliai gondolatokkal és filozofikus kommentárjaival. A judaizmus és a kereszténység összevetése, magyarázata, történeti alakulásának bemutatása, és egyáltalán: a judaizmusnak mint a kereszténység elfeledett „*palesztínai anyjának*” említése még aligha fordult elő a világirodalomban. A regény mindezt huszadik századi történelmi síkra vetíti, ezáltal

¹ Горенштейн, Фридрих: *Псалом*. Москва, Слово, 1991.

mindkét szál új értelmezési lehetőségeket nyer. A történetet az Antikrisztus alakján és szemlélődésén keresztül ismerjük meg, Gorenstein bibliikus-mágikus realizmusa misztikussá és különlegessé teszi a regényt.

A mű öt fejezete egy-egy ószövetségi történet egészen sajátos interpretációja. Az orosz-ukrán közegbeli történetek a négy isteni büntetés – kard, éhezés, paráznaság, betegség – köré szerveződnek. Az Antikrisztus végigkíséri a valós szereplők életét, és a mű első pillantásra különállónak tűnő fejezetei az ötödik részben az ő összekötő alakjának köszönhetően egységessé válnak. Szó van a Messiás–Krisztus és Antimesziás–Antikrisztus eredetéről, a bűn milyenségéről, a hit három lehetséges fajtájáról, arról, hogy a kezdeti bizánci görög idegenkedés a judaizmustól hogyan válik a pravoszláv felfogásban ellenségessé. Ézsaiás, Jeremiás és Jézus alakja, a kiragadott történetek nem lesznek az író-narrátor filozófiai elmélkedésének preparációjává, hanem megőrzik bibliikusságukat. A mű e világi alakjaiban Gorenstein ársóságának és szovjet-zsidó identitásának motívumai fedezhetők fel. A magukra maradt gyerekek, a hosszú vonatutak, a kórházi jelentek mind az író bujkálásának és menekülésének emlékei.

Az elbeszélés mitológikus jellegét erősítve a motívumok körkörösen ismétlődve bukkannak fel, legyen szó vonatról, utazásról, zoltármondásról vagy a minden fejezet főszereplőjének megjelenő „Isteni Jelről”. A regény legszimbolikusabb tárgya, az író világlátását leginkább kifejező bibliai elem a törött serleg. Az ötödik fejezet címe – *Példabeszéd a törött serlegről* – nem csak az Úr által adott, borral telt serlegre² utal Jeremiás könyvében, hanem tágabb szimbólum, amely a judaizmusban és a keresztény liturgiában egyaránt fontos szerepet játszik.

Nem véletlen, hogy Gorenstein regénye és különösen a bibliikus elemek akarva-akaratlanul azokat a szentírási szöveghelyeket

idézik föl, amelyek a zsidó és a keresztény hagyomány számára egyaránt fontosak. Talán éppen ez a céljuk: rámutatni, hogy nincs véletlen. A judaizmust mint a kereszténység őspanját nem lehet elfeledni, még kevésbé elutasítani, hiszen ezzel árvává, értelmét vesztett magányosságában pedig ellenséggé lenne a gyermek. Az író-narrátor számos filozófikus gondolatában éppen azt rója fel a keresztény egyháznak, hogy idegenné, ellenséggé tette a judaizmust: a héber, a Tóra nyelve titkosírássá lett számára, és a judaizmus ellenében értelmezte magát. A serleg a közös bibliai eredet tiszta kútforrását jelképezi, amely azonban az évezredek során törött cseréppé vált, s darabjai önálló életet kezdtek élni, de önmagukban a serlegdarabkák értelmezhetetlenek. A serleg – „minden egész” – eltört, a törmelék együtt sem idézi vissza a valaha volt nagy egészt.

Mikor az olvasó átverekszik magát az önmagukban is tragikus és feldolgozhatatlan sorsfordulatokon, Isten által küldött büntetéseken, akkor következik a végső megvilágosodás az odáig elhallgatott ötödik büntetésről, amely – ahogy a regény utolsó fejezete fogalmaz – az „örök várás és vágyakozás az Örökkévaló Szavára”. Ebből és ettől nincs szabadulás. A világ pedig a többi büntetéstől csak Isten örök emlékezetével menthető meg.

² E serleg jelképe egy népek közötti nagy háború felszításának a babiloni fogság hetven éve után, mintegy a fogság büntetéseként: „Ezt mondta nekem az ÚR, Izráel Istene: Vedd el kezemből ezt a serleget, amelyben a harag bora van, és adj inni belőle minden népnek, amelyhez küldelek. Igyanak és tántorogjanak eszeveszetten a fegyver miatt, amelyet én küldök ellenük! [...] Ha pedig nem akarják elvenni kezemből a serleget, hogy igyanak belőle, ezt mondj nekik: Így szól a Seregek URa: Ki kell innotok! Mert ha először arra a városra hoztam romlást, amelyet az én nevemről neveztek el, ti talán büntetlenül maradhattok? Nem maradtok büntetlenül! Mert a föld minden lakója ellen fegyvert küldök – így szól a Seregek URa.” (Jer 25,15–16.28–29)

Friedrich Gorenstein

Példabeszéd a bűnös ember szenvedéseiről¹

Részlet a Zsoltár című regényből

Ahogy nap napot követ, vagy éjszaka éjszakát, úgy ismétli önmagát az élet, ismétlődnek a sorsok. A létezés mégsem csak ismétlés, nem utánzás. Nappal váltja az éjszakát, éjszaka a nappalt. Az egyik tavasz hasonlít a másikra, az ősz az őszre, s minden ismétlődés, így a létezés alapja is a racionális rend. Ez az isteni klasszicizmus. Izsák sorsa másolja Ábrahámét, Jákob sorsa Izsákét. Minden magasabb rendű, ami isteni értelemmel bír, s minden földi, ami isteni ösztönökkel él, ismétli és utánozza önmagát. A klasszicizmus Isten tükröződése az értelemben, vagy az isteni világhé az ösztönökben. A próféta Istent másolja, a nép az isteni világot. De minél tovább haladunk az emberi civilizációban, annál több az újítás, és annál kevesebb a klasszicizmus. Először a dogma jelenik meg. A klasszicizmus haldoklik, meggyötörve elkorcsosult tisztelítőtől. Az újító, akinek nincs elég ereje, hogy szembeszálljon az élő klasszicizmussal, ráveti magát a holtra, és győzelmet ül. S ekkor, ahogy Jeremiás próféta megjövendölte, széttöri a fájármot, és vasra cseréli azt. Eképpen lép színre az újító próféta, aki az ösztönével, és a népi újító, aki az értelmével kíván élni.

Az ösztönével élő újító próféta teremti meg az idealista materializmust, az eklektikus szociális utópiát. Az értelemmel élő népi újító pedig létrehozza az emberisteniséget és a bálványimádást. Így az ember

jobb esetben ateistává válik, rosszabb esetben bálványimádóvá. Mindenki arra törekszik, hogy valami egyénit hozzon létre, és valami megismételhetetlent mondjon ki. De az ősatyák nem olyant teremtettek, ami önmaguknak felelt meg, hanem ami Istennek, s a próféták nem saját gondolataikat mondták ki, hanem az isteni eszmét... A kis pásztor nép ugyanolyan ostoba volt, mint a többi nagy vagy kis nemzetség térben és időben hozzá közel és tőle távol. Csupán abban különbözött a többitől, hogy ősatyáit és prófétáit maga az Úr választotta ki.

Jeremiás próféta így szólt:

– Utaid és cselekedeteid tettek méltóvá erre. Szerencsétlenségedre ez oly keserves lesz számodra, hogy a fájdalom elér szívedig.

És Ézsaiás ezt mondta:

– Törvénytelenységünk, mint a szél sodor el minket...

De az emberek mindig túlságosan bíznak mindenben, ami új, és reménykednek sorsuk másságában. S akkor az utánzás, amelytől elfordulnak a tőlük függő boldogság reményében, olyan csapással sújtja majd őket, amely tőlük független.

(Fordította Süveges Gréta)

¹ A fordításban való segítségükért hálás köszönetet mondok Lukács Pali bácsinak és Irma néninek. (S.G.)

Balassa Péter

Jeruzsálem kapujában

Nem én. Nem én. Nem én. Nem én.
NEM GOMBROWICZ

Soha nem jártam Jeruzsálemben. De azt nem mondhatom ugyanilyen bizonyosan, hogy soha nem láttam.

„Gyere! Ne nézz! Süllyedj velem” – mondja nagyapapa Simon Péternek az *Egy családregény végében* (Nádas Péter), amikor a Simonok, Simeonok több ezer éves történetét mondja el, ahogy az ő nagyapja, meg amazé (Eliézer) stb. mesélte. Magam is süllyedek egy ideje, egy ismeretlen, rokoni templomváros mélyére, ahol minden világít a homályban. Valahová *indítanak*, ami láthatatlan, de ismerős, átmenetileg távol van, ahonnan azonban sem nem jöttem el, sem nem térek vissza, nem, nem, ami nyilvánvalóan mozdulatlan, mint egy kő, mégis, rejtett ösvényeken szökik, kóborol, bolyong, vándorló, megtalálhatatlan botránkozás-köve, elgurított szikla, tiszta ellentmondás – rokoni, igaz, valódi világ-csalás, bohóc-törvény: kőrakás.

Egy ideje nyilvánvalóan történik valami magával ragadóan lényeges, anélkül, hogy kívül megessen. Ülök a mélyén valaminek, benne vagyok, pontosabban a kapujában. A világosság a mélyben világol, amit még vagy már nem fogadok be (hiszen úton vagyok), de látom – vakítja a szememet, holott soha nem jártam ott. Ahogyan *A varázsfülvölában*: jó és rossz titkai kivétel nélkül a templom mélyén, talapzatán történnek – a fény a sötétbe vetve vagy fordítva, a ki-

törni kész sötét, melyre hirtelen fény derül. „Kóré másnap megint kijavít, hogy ez már a hetedik nap. – Hogyan? Közben éjszaka is volt? – kérdezem. Nem vettem észre. S hallom, ahogy a hátam mögött suttognak: – Vigyázz! – Vezessétek a szamarát... – Disán, menj a jobb oldalán... – Te, hebroni ég! Ez tényleg megvakult... – Csak nem meri mutatni?” (Mészöly Miklós: *Saulus*) Megfogadom hát a nagyapapa felszólítását, elfogadom hívását: nem nézek semerre, csak hunyorogva figyelek, vakon nézek, és süllyedek. „Akkor a nagy sötétségben, amiben fuldokol, néha felsejlik ennek a pillanatnak a fénye, de nem érti a fényt: Simon nem érti, sötétsége a fényt nem tudja befogadni, pedig a fény a sötétségben világít... Világosságért imádkozik az Úrhoz, de közben nem veszi észre a fényt.” (Nádas, ugyanott) Süllyedésem, lát-nivaló, eleinte csak mondatok látásában, újra-találkozásokban történik – szövegek látványa, nem helyeké, nem alakoké. „Az út a személytelenbe egyedül a kivételes figyelem útja lehet...” (Simone Weil: *Ami személyes, és ami szent*) „Figyelmeztetés. Minden figyelmeztetés valamire.” (Nádas, ugyanott) Türelem!, pontosabban türelem, várj még, mondja Pilinszky, mondja Simone, s mondja Kafka Gustav Janouchnak a prágai utcaköveken sétálgatva.

Süllyedésem, nem kétséges, a városon belül vezet. Mert a vándorlás, a menekülés, a kiűzetés meg a vissza nem Jeruzsálemtől vagy Jeruzsálembé, hanem *benne* zajlik. Az áttekinthetetlen, küismerhetetlen városban, amit nem építettek és nem romboltak, hanem ami van és történik. Hiszem és remélem: *gálút*¹ nincsen, merő káprázat és félreértés (amibe persze, Kafkával szólva, még belepusztulhatunk). *Csak Jeruzsálem van*: itt, mindenütt, mindenkor. Az út süllyedé-

¹ A *gálút* vagy *galut* a zsidó nép közel kétezer éves diaszpóralétét, száműzetését jelölő szakkifejezés (A szerk.)

sében, melyről még nem biztos, hogy az enyém vagy sem, éppen azt sejtem (sejteni: látni, de nem tudni, nem mondani), hogy nem térít el s vissza valahonnan/valahová, hiszen nem is jöttem el sehonnan – onnan. Látom, amint ott vagyok, ahol sohasem jártam. Látom: *zavaros* város ez. A keresztnevem a Simonoktól származó halászé – zavaros, nyomorult kis alak *lehetett*; róla énekl egy altária, amolyan „ewig Weibliche” tónusban: „Erbarme dich mein Gott...” (ismétlés, másolás: a 47-es számú ez Bach Máté-passiójában, közvetlenül Péter háromszoros tagadása után – Nem vagyok! –, amikor szól a kakas; Qumrán évében, 47-ben születtem, Bach 47-ben: 1747-ben komponálja a „Zenei áldozatot”; körülbelül abban az évtizedben vándorolnak be?, ki? apai őseim Németországból – *ide.*)

Látom: Jeruzsálem – zajok, tumultus, közelség, zsúfoltság, rossz szagok – főként a másoké! –, kiáltozás mindenféle nyelven, szakrális egzotikum, üdvtörténeti izgátság, az a bizonyos, végidő előtti, ideges szerepijáték és -tévesztés, bűn és gyötrellem, rohanás, lihegés: szájból szájba. Zűrzavaros, terv nélküli, áttekinthetetlen város ez, „urbanisztikai szempontból értelmezhetetlen”. Nincs leírása, csak története, ami

odacövekel a kapujához, a küszöbére. Benne csak eltévedni lehet. Benne, ez azt jelenti: ki nem jutok onnan többé, még ha akarnék se (nem akarok). Valójában Jeruzsálem az, ami, aki örökké a Törvény kapujában várakozik, maga Jeruzsálem az áttekinthetetlen kapubejárat. Merülünk.

– Nos – kérdezi a diák egy órán – mindenki számára érvényes-e hát a Törvény, vagy csak egyeseknek? – Közös-e – kérdi a másik –, amelyhez sok egyéni út vezet, vagy még csak nem is közös? – Mit mond hát Kafka? Hogy a Törvény, holott törvény, gonosz, mert megismerhetetlen, és az ember dolga mindössze, hogy elismerje, elfogadja? Nem a legrohadtabb hatalom fedőneve csupán az egész? – Mi dolog az, hogy nem mondják meg az embernek „vom Land”, hogy a kapu csak az övé, csak az általánost mondják, az egyszemélyes feltételt nem? – Miért nem lép be, miért várakozik csupán? Ez volna maga az út, amellyel teljesítette élete parancsát? Ez esetben a Törvény kapujában lenni: a türelem törvénye? Hiszen úgy tűnik, ez az ember mindent megtett, amit megtehetett egyáltalán! – Ha a tudás a Törvénynél van, akkor az időtlen, életre szóló várakozás törvényen kívüli? Vagy épp ez volna a kimondhatatlan tudás?

Akkor viszont nem biztos, hogy a tudás a Törvénynél van! – Nem arról van-e szó, hogy ha a titok kimondható lesz, értelmét veszti? Nem az-e a mű maga, hogy *ezt* tudjuk, de nem mondhatjuk ki, ahogyan, mondjuk, a Törvény valamely parancsolatát, mondatát idéznénk? Kafka vagy a művészet tudása nem mondatok összességével azonos. Nem úgy van-e, hogy nincs betűhív szövegmagyarázat, nincs teljes megfelelés valami azonos

nyelvi értelemnek, hanem kimondhatatlan egyértelműség ez, mint csak a misztikában és a szerelemben: „észrevesz a sötétségben valami fényt, mely kiolthatatlanul árad a Törvény kapujából”? Nem ennyi ez, s ez az, ami nem megnevezhető? – kérdezem vissza végül, nyitva hagyva az órát s kaput, a választok eltörlésének izzó reményében.

Mert benn, odabent, legbelül lehet, hogy igaz, amit a nagypapa bizonygat Nádasnál: „Az arányok! Jeruzsálemben mindent törvény igazgat... s minden, ami a törvény logikájából kihull, piszok és hulladék!”, de én nem ezt a Jeruzsálemet látom, nem a végső rendet, hanem a mérhetetlen *káoszban*, a megmérhetetlennek mélyén a rend váratlan, pillanatnyi, természetellenes, logikátlan, villanásnyi, libbenésnyi kegyelmét. A tóhúvábóhú mélyén a törékeny Templomot. Ahol minden megtörténik, de még az is, amire nem számítottunk; ott vagyunk. „Az »ormótlan vadállat«, vagyis a társadalom állata egészen megegyezik az Apokalipszis fenevadjával... A társadalom mint az ember és az Isten között levő akadály... melyet egyedül Isten léphet át.” (Simone Weil: *Töredékek a Görög kútjából*) – nos, ez most, aznap, azóta Janouch egyik, jellegzetesen „jeruzsálemi” följegyzéséhez vezet: „– Aki hisz, nem tudja meghatározni, mi az; aki nem hisz, meghatározásán mindig ott lesz a kegyelem hiányának árnya. A hívő nem tud róla beszélni, a hitetlen jobb is, ha nem beszél. A próféták tulajdonképpen mindig csak a hit álláspontjáról szólnak, sosem kizárólag magáról a hitről. – Az önmagáról hallgató hit szól hát belőlük? – Igen, így van. – És Krisztus? – Kafka lehajtotta fejét. – Fényteli szakadék. Le kell hunyni a szemünket, nehogy belezuhanjunk.” Csak abban nem vagyok egészen biztos, hogy akkor, ott, Kafka Jézusról, a Krisztusról mondta ezt, vagy „csupán” Jézusról, a zsidóról, aki sokaknak az, másoknak nem – és ez ennyi volna s lehetne.

Jeruzsálem így, ahogy most, aznap, itt gondolom, mindenütt van és mindenkor. Az irodalmi szövegek kevésbé tévednek, mint bármi más, hiszen nem tudni akarnak. (Bach Máté-passiójáról Nietzsche: „*Nem aszkétikusan nem akar.*”) Jeruzsálem például *itt* van: „Elindultunk hát, ki-ki a maga könyvecsomagjával a hóna alatt, keresztül a Prikopýn, föl a Vencel téren, bal kéz felől elhagytuk Szent Vencel emlékművét, jobb kéz felől az új Német Színházat, így jutottunk el a Városi Parkba, ott a Bredau utca sarkán megittunk egy pohár tejet a kis árudában, elálldogáltunk egy darabig a kis kacsás tónál, a csobogó mesterséges vízesésnél, majd a mögötte kanyarodó út enyhe kaptatóján kimentünk a villamoshoz, s azzal fel a Várba... A Hradzsín északi részén nem szálltunk ki a villamosból, mentünk egy darabig a Mariánké hradbyn, majd az U prasnéhu martun át, keresztülvágtunk két várudvaron...” (Janouch) Vagy nézd csak, most meg *itt* van:

„Ha valaki befordul egy téli éjjel a Rákóczi útról a Klauzál téri piacra, ahol fél kettő és kettő között most olyan kihaltak a standok, és bizonyos érzelmeit elfeledve, más érzelmeit a nyelve hegyén egyensúlyozva vagy a torkán ízlelgetve átvág a Dob utcának azon a...” (Nádas Péter: *Út*, melynek teljes szövege Esterházy Péter: *Bevezetés a szépirodalomba* című könyvében található.) Út: Ámen. Vagy például itt: „A Földközi-tenger felől érkező sötétség eltakarta a helytartó szeme elől a gyűlölt várost. Eltűntek a templomot a féltelmetes Antonius-erőddel összekötő függőhidak, s az égből leereszkedő feketeség előntötte a Hippodrom szárnyas isteneit, a lőrés falú palotát, a piacot, a karavánszerájt, az utcákat, a tavakat... Elveszett Jerúsálajim, a hatalmas város, mintha sosem létezett volna. Mindent felfalt a sötétség, amely...” (*A Mester és Margarita*), vagy ugyanott, egy „másik” városban: „Egy meleg tavaszi estén, az alkonyat órájában, a Patriarsije Prudin...” Andrzejewski *A Paradicsom kapui* végén, amire nem is gondoltam (Hommage à G. A.). Jeruzsálem *várhatóan* legközelebb: nyelvi megközelítése azonban mégis talán ez: „Nyelvünket úgy tekinthetjük, mint egy régi várost: mint egy zezugos térséget utcácskákból és terecskékből, régi és új házakból, különböző időkből származó toldásokkal; és ezt csomó új előváros veszi körül egyes és szabályos utcákkal és egyöntetű házakkal.” (Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*, 18. §), hogy végül Kertész Imre angol lobogós, 1956-os Múzeum körútjára érkezünk aznap, azóta.

Jeruzsálemben mindenesetre vannak mindenféle nyelvek (szövegek?), „melyeken beszélni fogtok”, de én inkább csak hallgatom őket, legföljebb zsúfoltan dadogok, mint egy bennszülött idegen. Hallgatásom: zavaros elnémulás. Merülök hát, és ez jó. *Minden jól van*, ezt mintha egyenesen Jóbnek kellene ismételnem, hiszen végül minden elsüllyed.

Mert a lassú, már-már epikus süllyedés csakugyan Junggal kezdődött, amikor elolvastam válaszát Jób könyvére (mennyire nem szeretem ezt: válasz!), és egyben az is kivilágosodott, hogy nem félnem kell – süllyedésem nem zuhanás még –, hanem figyel-nem. Feltámadnak s támadnak a szellemhatalmak – rendjén való. A Jung-könyv rögtön *nevem* terhére terelte lefelé hajózó figyelme-et; teher ez, mivel elképesztő kapukat tár fel előttem fáradhatatlanul, kifogyhatatlanul (*nem én, hanem a nevem*). Ez a név vitt magával a mélybe, újra a város kapujához, arra az útra, amelyen szövevényes, néma összefüggések, úgynevezett véletlenek, rímek és keveredések, csengő-bongó együttállások: csodálatos és ijesztő találkozások várnak mindazzal, ami – ismétlem – nem én, hanem amiben: a száműzött burokból, benne ül valaki vagy valami. „Az emberi lét nem térhet ki a kollektív vonzása elől, csak ha a személyes fölébe emelkedik, hogy a személytelenbe hatoljon. Ekkor föltűnik *valami* benne..., ami fölött a kollektívnek már nincs többé hatalma” (Simone Weil). Amikor ez a *valami* szelíden húzni-vonni kezdett, éppen fordítva: a kollektív, forró, testszagú tumultusba hatolt velem, hallomások, álmok, fosztások és ráfogások, ragadványok és maradványok rohanó, lihegő lejtőire, nos, mondjuk: akkor, aznap egy *drága* öreg barát, közel a hetvenhez Izraelbe indult éppen, miután életajándékul egy utazás esett az ölébe, Pészah és Húsvét idejére ama városba. Mondta is búcsúzóul, rekedten a telefonba: „Minden együtt lesz ott, Péter!” Amit úgy hallottam távolról: „minden egy”, vagy „mind egyik”, nem tudom, de világos. *Neki* is írom hát ezt, előttem az időközben megérkezett képeslapjával az asztalon: nézegetem a Jeruzsálem-anzix négy „részletét”. Meg írom, szét² – mindhiába, an-

² Balassa Péter *Szét* című írása az Újhold-Évkönyv 1991. 2. kötetében jelent meg, a Hét Hárs 2008/1. száma újraközölte.

nak a csaknem vele egyidős, pár napja öreg férfinak is, akinek a sorsa: hosszú, szörnyű betegsége évek óta *izgat*, mintha *valami* csak nekem, *vagy* egyáltalán nem nekem szóló közöm lenne hozzá (de mi?, de mi?); a megfellebbezhetetlen Alzheimer-dekonstrukció ez a betegség, valóságos és teljes, végleges lassított zuhanás, amelyben minden szét, s amelyben a szelleme, a szellemek, mintha már csak egy-egy ritka, fantasztikusan éles, tiszta mondatban, felkiáltásban kísérték volna el hajóútján. A szellem-szavak bűnről és árulásról, földrajzról és szerelemről, magyar történelemről és politikáról, zsidóságról, árvaságról és Mozarról szóltak. Az agyhalál kapujában – mondják – még mindig szólt mellette egy kazettáról *A varázsfwola* végső próba-jelene, sötétben, a két vértés félelmesen archaikus, polifon énekével. Ez az egész titok: a *felejtés*, ami ebben az öregemberben káprázatos győzelmeket aratott, s ami *az ellenkező út* volt ezekben az időkben, mint amelyiken most több-kevesebb türelemmel lefelé hajózom, ez a szétmosódás annál is rejtélyesebb, mivel a halála után tudom meg, hogy ötven-ötvenöt éve ez a férfi Junggal készült találkozni, elmenni vele a *közös emlékezésbe*, mélyütra a személyesen túl, vissza a Valamibe, az archaikus városba, mely túl az énen és túl a kollektíven terül el, *ott valahol*. Kitalálható – nem jutott el hozzá. Halálhírére eszembe jut: ami nem jött létre, az az egy vagy sok találkozás, a felejtésben róttá rá aránytalan és enigmatikus büntetését. Hiszen a Törvény-körakás nagypapa emlegette arányairól, igazságáról, értelmességéről csak hallomások, mendemondák járják a halandók, vagyis hát azok között, akik a Törvény kapujáig jutnak. De ki tovább? A „fényteli szakadék”? Vajon nem Ő, ez a nem-valaki, nem-valami vár-e a megszámlálhatatlan kapun és az egyre hatalmasabb örökön túl? A Törvényen kívül tehát, vagy még mindig a Törvényben?

Lassú lefelé hajózásom, Jeruzsálem körbehajózása közben így jutok el a város egyik

útjához, utcájához, a neveméhez, ami eredetileg már régóta visz engem. A Péter-úton apám réges-régi felejtése (tagadása?) világosodik ki, hogy elfeledte *idejében* közölni velem: nevem később jelenti majd a sziklát, előbb, kezdetben egyszerűen kavics, kövecské. Amikor évekkal ezelőtt rálépek a római (jeruzsálemi, konstantinápolyi, moszkvai stb.) Péter-templom körívén Michelangelo rajzolta szavakra, a betűk fölé (per pietà): „Et super hanc *petram* aedificabo...”³, hirtelen tériszony, szédülés, émelegés fog el, hátrahőkölök. Lemenekülök a Kő magasából az utcakövecskékre; a rosszullét elmúlik. A gyász kövei, kövecskéi jelennek meg, „nekem”, aki nem vagyok? Talán azért is hallgatott az öregúr, feledvén az alapjelentést, mert éppen ezt tartotta tudata alján, hátsó szegletében igazán *petra scandalinak*⁴, és nem azt, amiről a Biblia mondja? Vagy talán azért, mert meg kellett tagadni – noha ő *nem* Péter volt – a kicsinység esélyét attól, aki őbelőle, őáltala az övé? A kő mondja el saját mítosztát? Hiszen őt, Apámat eredetileg, kezdetben, tizenkilenc évig Salamonnak hívták? És az ő nevének terhe egészen más, mint a fiáé: neve a Szentély építőjéé, a nagy és bölcs királyé, aki a Szövetség ládáját a Kerubok szárnyai alá rejtve beállította azt Jeruzsálem szívébe (1Kir 8, 23–25). Így „kerek” a homály, amikor már Pilinszky vakító szavával, senki, tehát Jézus „semmit se lát”? *Ez ama örökös, néma „levél apámhoz”?* – Nem tudom. Csak erre a mostani, süllyedő félálomra összpontosítok, az utak, ösvények, útvesztők, zsákutcák, tévutak, keresztutak, keresztutak, kanyarok és sikátorok, átjárók és hirtelen benyílókozásaira, kusza, girbe-gurba, „urbanisztikailag értelmezhetetlen” értelmére, melyet nem lehet összeolvasni egyetlen jelentéssé. A „MENNI” törzséhez tartoztunk – erede-

³ „és erre a sziklára építem fel...” – Mt 16,18 (A szerk.)

⁴ botránykönek (A szerk.)

tielég? „Merülünk?” (Vihar) Vagy süllyedek?

Apám roppant, ormótlan és festői felejtése, nagysága, de nem bölcsessége engem, jóval később, az ellenkezőjére: emlékezésre – menni, menni – kötelezett, elsősorban keresztnevem terhére és kétféle olvasatára, amihez körömszakadtáig, *zavaros halászzattal* ragaszkodom: „a két Simon összeér bennem”, ahogy a Nádas-nagypapa mondaná.

A „harmadik kakasszó” jelenetét, ami visszaértelmezi a sziklaormot, a kősziklát kavicszá, Péter halálpontos mondatával: „NEM VAGYOK”, egyedül és főként apai *nagyanyám* megidézésével, jelenlétével, ittlétével lehet enyhíteni. Leonóra volt a neve. Vele távolodhatok el Péter egyik, sötét arcától, vele gurítottam arrébb a botránkozás követ (Petra – a *női* Péter, aki *nincs*, akivel rejtetten mindig is összetalálkozom). Nevem, valójában, nem én tehát, Leonóra emlékezetére szorított, húzott, vont és hívott, akit – természetesen – sokszor láttam, de soha nem találkoztam vele; születésem előtt huszonegy évvel meghalt. Persze mindig is Fideióval azonosítottam, a hűségessel, aki álnéven él, ezúttal nem börtönben, hanem hallgatag, falusi zsidó „ewig Weibliche”-ként, és akivel pásztorlányszerű alakváltoztatásban felnőttkoromban *valóban* találkozom, végleg. Biztosan tudom: *Leonóra küldte őt,*

hiszen a legsötétebb, elképzelhetetlen éjszaka mélyén jelent meg hirtelen, alig pislákoló mécsessel kezében.

Apámmal mindig nevetgélünk azon, hogy sokbeszédű, vérbő nagyapámat, erős apámat (minket) hívtak eredetileg *Schweigemek*, nem a hallgatag, szelíd Leonórá. Nevem, neveim terhéhez tartozik, hogy nagyapám és nagyanyám házasságában mindig valami testvériséget, már-már incesztuózus mo-

tívumot képzeltem, a nevük közelsége miatt: *Svájger Gazsi bites felesége Schweitzer Leonóra*. *Svájci* lett volna az a szegény pára, úgy, mint a szigorú, protestáns lelkész-fiú, Jung doktor? Hogy van ez, istenadták? Merülünk még?

Most, aznap, 1992. április 7-én kedden, pontosan hat évvel, egy hónappal és egy nappal az után, hogy írni kezdtem a Halálnaplót – mely egy napló gyötrelmes, gyatra halála lett –, órám *A törvény kapujában*ról beszélgetek diákjaimmal, értelmezzük, nézegetjük, így meg amúgy: mint fent. Éppen elkanyarodik az egész, idézem Pilinszkyt, aki Kafkát „az Atyának háta fordító Angyal”-nak nevezte, a most legközelebbi Franz Rosenzweig közelébe érek épp, idézem, mutatom, mit ír leveleiben a keresztiség föl nem vételéről, szóba kerül Simone Weil, Edith Stein is, felolvasom Rosenzweig fantasztikus, pontos mondatait arról, hogy egyház és zsinagóga a végidőkig szóló, örök egymásrautaltságban fonódik össze, karmolva egymást, ha tetszik, ha nem, előkerül exodus és húsvét, széderest és nagypéntek ünnepi vitája, *agóniája* (tusája), hogy mindez: vizsaly, párbeszéd, szakadás, lezárulás és folytatódás-folytathatóság (ez lenne maga a vita), épp a napokban ismét *itt*, hogy a Biblia, akár egy, akár két részből áll: egyetemes

beszélgetés, amelyben nem lehet szakadatlan az egyetértés, de a szakadás sem, hogy *ez* a hermeneutika legmélye, a változó jelentésadás és nem a leolvasás, amelyben *természetes*, hogy senki nem érezheti magát biztonságban, garantáltan a kapukon belül, hiszen talán csak a kapu előttről, a küszöbről lehet valamit tudni egyáltalán, hogy maga a város, Jeruzsálem is küszöb, habár az igazi, meg hogy ez a kettő egy és más, összeérve, összesúrlódva, horzsolódva egymástól és szüntelen sebezve egymást, összehajolva-dulakodva, *ez az, ami egyedül van* („minden jól van” – válasz *belyett* Jóbnak), ami egyáltalán létre s létesülni érdemes, hogy Jeruzsálem egyedül mint ez a párbeszéd érdekel, *ez és semmi más, egyébről nincs is tudomásom*, csak azt kérdezhetem, amit már eleve tudok, tudattak, legyen ez egy gyengeelméjű zavaros vallomása, ám legyen (ez utóbbi szavak talán mégis utólagos *betoldások*...), ámen jönne, út eleje, út vége, amikor a földszinti tanterembe, az udvarról, barátságosan beíntegtet, köszönt, nyilván véletlenül, kalapját lengetve, elmenőben, mintegy jóváhagyólag (?) egy mosolygó (?) férfi. Nagyanyám unokatestvérének unokája ő, távoli

jó ismerős, rokonom, aki alkalmasint felismert, s talán épp szolgálatra siet – egy rabbi, innen a (mindenkori) városból. Motyog-nám, de nem lehet, hiszen magam is épp dolgozom: *Salom*.

És akkor elnémulok végre, végre, ez a Schweiger, és tisztán megpillantom a várost. Igen, ez az: Jeruzsálem *egyik* zömök kapujában ülök, egy kövön, szabadban, a bejárat előtt, amit csak az én számomra jelöltek ki. Itt rajtam kívül senki be nem léphet. Látom, vakon. Mint egy kavics.

Balla Zsófia

A harmadik történet*

(A Soah)

Gyanús minden utókor. A csend is csupán gyanús mellékútja a tagadásnak. Az ókori regék s a Biblia után e pusztítás füstjeit látod szent írásnak.

Mi történt? Megtudnod két ezredév kevés. Csontig felrótta Jób. Örökölték a holtak. Az éterben kereng minden talált lövés. Isten elrendel. Csak a gonosz indokolgat.

Ők mérik súlyodat, akik megsemmisültek.

Szerelmed keserű só. Nincs szabadság a más testben - soha nem teljesülhet szorongásban szenvedély: virrasztani kell meztelen tükörként, hogy ne takard el álmoddal létüket. Jelük ne vétsed el.

Te sem menekülhetsz, hiába vagy utód. Ha büntelen, tudod, az vak szerencse. A botrány sík olaj - eláraszt és befén. Csak róluk, mindegyre róluk beszél velem az Isten. Életét adná, hogy a halált elejtse.

*Kertész Imre esszéi – Táborok marandóság, és A holocaust mint kultúra – nyomán.

Mártonffy Marcell

Írott corpus

Borbély Szilárd-blaszfémiák

A Hét Hárs 2008-as második számában közöltük Borbély Szilárd *Átbillenni, átbukni, átfordulni, leválni...* című írását Nádas Péter *Saját halál* című könyvéről és Tamás Ferenc recenzióját az *Egy gyilkosság mellékszálai* című esszékötetről. Mártonffy Marcell írásával az idén februárban meghalt íróra, költőre, irodalomtörténészre emlékezünk, akinek a közelmúltban megjelent *Ninostelenek*¹ című regényében többször előke-
rül a magyar só: a tragédia utóélete is tragikus, az ember végül is magára marad kidadoghatatlan kínjaival.

„...ameddig vagyok”
(*Zsoltárok* 146,2)

„Az utolsó beszélgetésük a gyilkosság előtti órákban történt. Huszonharmadikán este nyolc óra tájt hívta fel őket. Ahogy máskor is. Ilona vette fel a kagylót. Amikor közölte vele, hogy ma nem sikerült elindulniuk, és ha holnap mégis megpróbálnák, beláthatatlan ideig kellene a volt járási székhelyen buszra várakozni, vagy kisvárosból kivezető út mellett autóstopban reménykedni, akkor Ilona azt mondta, hogy inkább ne menjenek. Azt mondta, hogy jobb lesz, ha nem most mennek. Majd Karácsony másnapján, mondta, bár nagyon szerette volna, ha most jönnek, mert nem tudja, hogy meddig él még, és valamit, ami nem teleföntéma, meg kellene beszélniük, fűzte még hozzá, és aggodás volt a hangjában.”²

¹ Borbély Szilárd: *Ninostelenek. Már elment a Mesijás?* Budapest–Pozsony, Pesti Kalligram Kft.–Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft., 2013.

Borbély Szilárd szülei a 2000. december 24-ére virradó éjszaka a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Túrricsén rablógyilkosság áldozatai lettek. „Az újsághír arról tudósít, hogy Szenteste hajnalán négy tettes betört egy házba, és a házban alvó idős asszonyt baltával, vasrúddal és egy ágassal agyonverti, de a férfi túléli életveszélyes sebesüléssel. [...] A hírben szereplő áldozat az édesanyám és az édesapám.”³ Az apa 2006-ban hal meg – költő, író, irodalomtörténész fia, a debreceni egyetem oktatója 2014. február 19-én, szerdán, ötvenévesen. Előtte, hétfőn Budapesten a Művészetek Palotája Literárium sorozatának vendége. „Ott volt a Műpában, de máshol járt már, odaátrol szól a hangja, alig hallhatóan, önnön mérhetetlen fájdalmának fáradt, bizalmas cinkosaként”⁴.

*

Korai és közeli halála még sokáig ellenszégül az emlékezés rendjét helyreállító felejtés törvényének. Februárban az olvasás otthonos, valamikor talán majd újrahaznosítható fogalmi mintáinál érvényesebben szövődött be műveibe hiányának – az ő szavával visszaélve – „mély mintázata”⁵. Holbein és Mantegna *Halott Krisztusa* a 2008-ban megjelent prózakötetek, az *Egy gyilkosság mellékszálai* és az *Árnyképrajzoló* címlapján már nemcsak az esszékre vetül rá tükörrajzolatként. A *corpus* allegóriája a fennmaradt fényképeket és a megőrzött emlékképeket is

² Borbély Szilárd: *Árnyképrajzoló*. Pozsony,

³ Borbély Szilárd: Az igazi nevem nem ismerem. Beszélgetés Lucie Szymanowskával és Kiss Szemán Róberttel. In Borbély Szilárd: *Egy gyilkosság mellékszálai*. Budapest, Vigilia Kiadó, 2008, 93–94.

⁴ Keresztury Tibor: A hét verse – Borbély Szilárd: 37. A Testhez. URL: <http://www.litera.hu/hirek/a-het-verse-borbely-szilard-37-a-testhez> (elérés: 2014. 02. 24.)

⁵ Borbély Szilárd: Virrasztás, virrasztó. In *Egy gyilkosság mellékszálai*, 156.

hatálya alá vonta. Kölcsönösségük azáltal, hogy végérvényessé vált, a tárgyiasító vizsgálódás számára hozzáférhetetlen kapcsolódásokat hozott létre nyelvi szerkezet és valóságvonatkozás, ikon és befejezett életrajz, irodalom és test, Borbély Szilárd halálábrázolásai és saját halála között. A *Halotti Pompa* első kiadásától kezdve a halál – a legitim poétikai megközelítéseket erőszakosan kijátszva – a szövegeket és a pályaképet szétválaszthatatlanságukban értelmező instanciává lépett elő. A művekről most még úgyszólván lehetetlen anélkül beszélni, hogy ne szerzőjük eltávozásáról, a befejezésről és az azt megelőző folyamatról beszéljünk, és viszont: nehéz a megszakadt barátságokról, a távolságtartó közelségről, személyes emlékekről, interjúk közvetítette gondolatokról és személyiségjegyekről szólni anélkül, hogy az arcképet kiemelhetnénk a személyiség megalkotásának nyelvi médiumából, a halott emlékét a halála köré szerveződő textusból.

„A megidézett hagyomány [...] kezébe adta a maga gazdag, meghökkentő ellentmondásosságát; egyben pedig halálcentrikuságát is, obszesszióját a *memento mori* témája iránt” – írja Szűcs Teri a felfoghatatlan bűntény áldozatainak emléket állító kötetéről⁶, a gyász lírai szertartáskönyvéről. Az erőszak okozta mérhetetlen szenvedés és az újra elsajátított tradíció viszonylatában a hatás csak kétirányú lehetett. Az alkotót a meghatározó dátum, s a gyilkosság utóidejében a létezés tehetetlenségének eluralkodó, egyre elviselhetlenebb érzete fordította a halál kulturalizációjának, közösségi elfogadásának és kimondásának („feldolgozásának”) nagyrészt elfeledett praktikái felé. Ugyanakkor az egyszerre szigorúan kötött és változékony jelentéstartalmú archaikus műfajok: a mítosz, az egyházi népének és

a hászid apoftegma újrahasonosítása a *Halotti Pompa*ban – szemközt a gonoszság gépezetével – nem az Írás megfellebbezhetetlen válaszát elevenítette meg, hanem a hit végső, megválaszolatlan kérdését hozta el és véglegesítette. Azt a belátást, hogy az isteni tekintély „pozíciója felfüggesztődött”, s hogy „az Autoritásként elgondolt teremtő alulmarad a gyakorlattal szemben”.⁷

„Az ars moriendi [...] igen nagy tudomány, arra jutottam. Negyven után pedig úgy gondolom magamról, hogy ideje elkezdenem készülni a halálra. A jó halálra. És imádkozni a halottaimért” – nyilatkozta az alkotó 2004-ben.⁸ A meghalás művészete, amely nyilvánvalóan az élet minőségét gyarapító „tudomány”, az életművészet része

⁶ Szűcs Teri: *A felejtés története. A Holokauszjt tanúsága irodalmi művekben*. Pozsony, Kalligram, 2011, 188.

⁷ Borbély Szilárd: Töredékek a gyilkosságról. In *Egy gyilkosság mellékszálai*, 11.

⁸ Borbély Szilárd: Az igazi nevem nem ismerem. In *Egy gyilkosság mellékszálai*, 96.

– esztétikai és morális techné –, fokozatosan átváltozik a halál megállíthatatlan növekedését rögzítő beszédfunkcióvá. *A Testhez* című utolsó verseskötet⁹ anyja a tudat önmegfigyelését és önleírását végrehajtó nyelv, amely a testet mint önnön anyagi kiterjedését és hordozóalapját („grammatikáját”) észleli. A versalany nem törekszik többé az egyénre szabott vallási beteljesülésre vagy bölcs életformára, amelyre a „jó halál” toposza utal, hanem mintegy személytelen működésével tanúsítja saját nyelviségének jelen idejű túlélését a test és a lélek eszményített egységéhez képest.

Az *Egy gyilkosság mellékzárlatában* összegyűjtött esszék és interjúk nagyrészt 2004 (a *Halotti Pompa* korábbi változatának megjelenése) után keletkeztek. Borbély Szilárd életének utolsó évtizede az ezredforduló sorseseeménye és kényszerítő korszaknyitánya, a karácsonyi gyilkosság jegyében áll. A soha be nem gyógyuló seb az első, nagyszabású válasz: a rituális búcsúztató lírai közegében elvégzett gyászmunka ellenére sem válik „érezstelenített területté”.¹⁰ Ellenkezőleg: állandósítja annak érzékelését „hogy egyszerre minden kiesik az összefüggéseiből, hogy el lehet veszíteni azt a biztonságtudatot, hogy én egy európai országban élek, dolgozom, rendes családba születtem, nevelődtem, tanítottak, hétköznapi, átlagéletet élő ember vagyok, és egyszer csak ez az egész fölborul, és minden fölborul velem együtt”.¹¹ Az elemi humán és civilizációs viszonyok felbomlásával (amelynek viszolyogtató jelzése és előmozdítója a büntényt környező hatósági közöny és cinizmus; a go-

noszság újabb és újabb mélységeinek megnyílása a tény mögött; a hamis tanúságok tudati-nyelvi káosza; a tettesek büntetlensége is, de mindenekelőtt az anya szétroncsolt arcának látványa – a közelségnek az a foka, amely mintha a valóság irodalmi átlényegítésének nélkülözhetetlen minimumát számolná fel, a költőben a költészetet) a létezés egésze kerül a jelölés közmegegyezéssel módjait végképp eltörölő irónia hatálya alá. Az értelmezés tárgya a halál értelmetlensége marad. Lírájában ettől kezdve a rossz mérték-telenségének evidenciája vezérli az irodalmi szép elemi összetevőit, az összhangzatosság túl nemritkán a nyelvtani szabályokat is elutasító szövegalkotás ismétlődő aktusait. *A Nefejejs* című szöveg az idegenbe vetett anyanyelv dokumentumaként szólal meg. A vészszakra emlékező *oral history* töredezett dikcióját a következetesen végigvitt beszédritmus és a tetszőlegesnek ható sortörések ismétlődése – az emlékezést lejegyző „kéz” hangsúlyos jelenléte – vezeti át a megrendülés szólamába.

„A nyilasok a gyerekeket gyűjtik udvarra.

Rendezve sorba,
hajtják ki utcára. Menet Duna parti
sétányra. Felsorakozni
vízpartra, kabátot, cipőt lábhoz lerakva.

Kezdiük lőni a sort.
Fogytán a lőszerük. Sajnálják, ha nem
maradna mindenki számára.
Hármasával kötik össze a gyerekeket.

A középsőre lőnek,
hogy berántsa a Dunába. Szélre kerültem.

Öntudatlan mozgok
a vízbe. [...]

[...] Boráros tér környékén
kapaszkodom ki. Hajnali sötétség, kihalt utcák.

Lépkedek
köveken csendben mezítláb. Apám ismerősei
fogadnak be Gát
utcába. Egy hétig melengetnek. Így állok lábra.

Menni kell

⁹ Borbély Szilárd: *A Testhez. Ódák & Legendák*. Pozsony, Kalligram, 2010.

¹⁰ Vári György: „Valami muszájság van benne” – Borbély Szilárd író. [Interjú.] *Magyar Narancs* 2009/17 (április 23.) URL: http://magyarnarancs.hu/konyv/valami_muszajsag_van_benne_-_borbely_szilard_iro-71214 (elérés: 2014. 02. 21.).

¹¹ Uo.

*továbbra. Megyek városba. Városligetbe találok.
Mekyek
gettóba. Hosszú sorban bukkanok anyára.
Majd válunk balálra.*¹²

A *Testhez* című kötet „legendái” közé „valójában verses formába tördelt prózaversszerű képződmények tartoznak, amelyek egyes szám első személyben írják le különböző női elbeszélők szenvedéseit. E szenvedések a (művi) elvetélés, a holokauszt és a nemi erőszak megaláztatásainak »legendái«, mélyen átélt, sorsszerűen megélt történetei”, amelyekben a „szenvédtörténetek tört-roncsolt archaikus versnyelvét”¹³ bármiféle értelmes abszolútum eredendő hozzáférhetetlenségének tapasztalata formálja.

*

„Nem vagyok poeta doctus, nem is kívánok az lenni. Meglehetősen tudatlan vagyok, nagy szikes foltok vannak a műveltségemben. De azt igenis gondolom, hogy a költészet egyfajta alapkutató, tehát kérdések nyomában van, kutatja a nyelvet és a beszélőt, amely elválaszthatatlan egymástól. A költő és nyelve között van valamilyen differencia, de a kettő végül is nem gondolható el külön. A költő és nyelve között például a teste van, amely nem csupán burkolat, sátor, sárház, interfész, vagy az én számam, mérő instrumentum, ahogy Szent Ferenc mondta. Nem egy külsőlegesség. Rése a jelölésnek és a jelentésnek” – vallja a szerző abban az interjúban, amelyet Csokonairól szóló kolozsvári előadásához kapcsolódóan közölt az erdélyi *Helikon*.¹⁴ A test

beíródása a szövegekbe az írói életrajzba az egzisztencia önátadásának krisztusi gesztusával, az „...értetek adatik” alapító igéjével is párbeszédet létesít. Az értelem kérdésére mindvégig a keresztény hagyomány megszakadt folytonosságában választ kereső Borbély Szilárd a „nyelven kívüli valóság” és a retorika nyelvi-figurális dimenziója közti különbség megszűnését kettős értelmű művelettel vonja be a megtört és sokakkal megosztott test újszövetségi emlékeztének szemhatárába. Egyfelől folyamatosan megkérdőjelezi ugyan az – ebben a távlatban áldozati cselekményként megjelenő – alkotás megváltó hatását: a test (ön)szemléletét is magába foglaló nyelvi konstrukció, legalábbis egy lehetséges olvasata szerint, nem közvetít transzcendens üzenetet. Másfelől azonban az írás (nehezen emészthető, intenzív befogadói részvételt igénylő) táplálékként kínálja fel a mások történetét is magára öltő és helyettük elbeszélő, saját agóniáját velük és értük elszenvedő alkotói személyiséget.

Az adakozás Pilinszky János kiemelten fontos előzménynek tekinthető lírájában főként az evangéliumi üzenet átadásaként realizálódik, míg Borbély Szilárdnál – a test és a reflexió/az írás, ezzel együtt pedig a racionalitás és a jelentések ismeretlen tartománya közti határ eltűnése folytán – mint az alkotásfolyamat önközlése. Az *Egy fénykép hátlapjára* című Pilinszky-vers, amely a

¹² Borbély Szilárd: *A Testhez*, 143.

¹³ Pogrányi Péter: „Mert ím, az út a testmélybe vezet”. Borbély Szilárd: *A Testhez. Új Forrás* 2011/4: 63.

¹⁴ Demeter Zsuzsa: A költészet: alapkutató – Beszélgetés Borbély Szilárd költővel, irodalomtörténész-szel. *Helikon* XXII. (2011) 24. (590.) szám, december 25. URL: http://www.helikon.ro/nyomtat.php?m_r=2780 (elérés: 2014. 06. 20.).

katolikus költő szobája falán ikonként őrzött (és Auschwitzra adott válaszának is emblémájává vált) fotográfia egyik alakjának fiktív belső beszéde, még a megsemmisülés felé tartó, összekapaszkodó szeretet bizonyosságával előlegezi meg az elvárt befogadói választ:

*Görbülten megyek, bizonytalanul.
A másik kéz mindössze három éves.
Egy nyolcvan éves kéz s egy három éves.
Fogjuk egymást. Erősen fogjuk egymást.*

A *Halotti Pompa* „Haszid Szekvenciák” című Harmadik Könyvének elején viszont ugyanezen Auschwitz-fotó „belerajzolása” a szekvenciák előző két könyvét bevezető „barokk metszetek közé [...] egészen nyilvánvalóvá teszi a távolságot és a közvetítettséget, amely e látványhoz való viszonyunkat meghatározza”¹⁵. Szűcs Teri joggal feltételezi, hogy „az átrajzolás ironiája” esélyt adhat „egy differenciáltabb viszony kialakítására”¹⁶ az ikonikusan megjelenített eseménnyel. 2010-ben, egy emberöltővel a Pilinszky-vers keletkezése után *A Testmélyhez* című parafrázis – *A Testhez* egyik „ódája” – klaszszicizáló strófákban, *A walesi bárdok* ritmusára éppúgy visszautal, mint a korai Pilinszky (jambikus) látomásaira és eksztatikus felkiáltásaira. A más verstani konvenció szerint végrehajtott patetikus újraírás a jelzőkkel túldíszített jelenetező részletek tetszőleges variálásával saját ellentétét, a szövegnél szuggesztívabb látvány emlékezeti elsőbbségét erősíti meg, és tanulságként is érthető konklúzió helyett magát az alkotói manipuláció során végbemenő bevésődést, a testbe égő kép magánvalóságát adja át:

*„A hátat látod. Ott, ahogy,
a súly, a láb, a rongy...
Mögötte sértett dacosan
a zsebre gyűrt nagyobb*

*gyerek halad. Egy vad kabát! –
Ó mennyi holt szövet.
Feszés sínek. A kerítés.
Gyilkos áram követ*

*minden lépést. Mert ím, az Út
a Testmélybe vezet.
Miként eretnek stációk:
ez égő Őt Sebek.”¹⁷*

Válaszul arra a felvetésre, hogy (miként Márton László a *Halotti Pompáról* írt kritikájában megállapítja) a régies műfajok újrahasznosítása visszavon „mindenfajta üdvbizonyosságot, feltámadást, [...] visszavonja az evangéliumokat”, a költő vitatja, hogy „a visszavonás a kinyilatkoztatás inverze volna. Visszavonni legalább akkora súlyú tett, mint kinyilatkoztatni, ami távol álljon tőlem. Inkább az elbizonytalanodás, az erős kétely bejelentése a kötet. A dolog nem működő voltára való figyelmeztetés, arra, hogy hatalmas szakadék tátong a valóban létező civilizációnk és kultúránk és ennek deklarált értékei között, és ez a szakadék nőttön-nő, és közben elnyel olyan dolgokat, amelyekről azt gondoltuk, hogy megrendíthetetlen értékek”¹⁸. A tradíció kiürülésével a költészet szakrális közegében¹⁹ termelődő energiát állítja szembe feltétlen és feltétel nélkül megosztandó értékként: „A művészetek az emberi létezés alapvető traumájára irányu-

¹⁷ Borbély Szilárd: *A Testhez*, 109.

¹⁸ Vári György: „Valami muszájság van benne” – Borbély Szilárd író, i. m.

¹⁹ „[...] a költői szóznak, a költői beszédnek a tisztelete bennem egyfajta szakrális tisztelet. A költészet művelése nem evilági tevékenység” (Demeter Zsuzsa: A költészet: alapkutató – Beszélgetés Borbély Szilárd költővel, irodalomtörténnel, i. m.).

¹⁵ Szűcs Teri: *A felejtés története*, 189–190.

¹⁶ Szűcs Teri: *A felejtés története*, 190.

ló terápiai. Kulturális gyógyászati segédeszközök. A személyes tragédiáról nem akartam írni. És csak úgy vált költészeti kérdéssé, hogy a személytelen kerestem benne. A Testhez kötetben az együttsszenvedés témáit kerestem. A részvét alázatát követel és önmegtagadást. A gyilkosság kérdésétől nem tudok elszakadni, ezt egyre kevésbé értem. Ezért kényszeresen visszatérek hozzá.”²⁰

*

A gyilkosság tényével való közeli találkozás végzetesen egyértelmű feleletet adott azokra a kérdésekre, amelyekkel Borbély Szilárd a keresztény kinyilatkoztatás felé fordult. Bizonyára elkerülhetetlen, hogy művészi és gondolkodói teljesítményének értékelését a gyász zaklatott idejének elmúltával is nagymértékben befolyásolják majd a rossz személyes megtapasztalásából és a sebzett én szükségképpen tragikus öntelmezéséből fakadó világnézet elemei. Egyetlen regénye, a 2013-ban megjelent *Nincstelenek. Már elment a Mesijás?*, amely remekműnek kijáró fogadtatásban részesült, kulcsregényként olvasva a zárt szegényparaszti világot, a gyerekkori depressziót, a magányos, idegen, kitörésre ösztönző páriálatet²¹ ajánlja kiegészítő magyarázatként szerencsétlenség és kilátástalanság, vereséget szenvedő hit és önfeladás szoros oksági összefüggésére. A közreadott beszélgetések és az értekező prózák nemcsak alátámasztani látszanak az életmű ilyenfajta biográfikus megkö-

zelítését, hanem gyakran a művek komplex értelemösszefüggéseit létrehívó nyelvi szubjektumot is az átélt és elfogadott sors felől világítják meg. Borbély Szilárd gyakran értelmezte saját szépírói munkáit. Ezért is érdemes tudatosítani a legkülönfélébb publikációiból kibontakozó felismerések pontosságát, a személyes vélekedéseket meghaladó hitelét. Pilinszky utókorában egyike volt annak a kevés magyar keresztény gondolkodónak, akik a hit sarkalatos kérdéséről, tanúsításának Auschwitz utáni lehetőségéről magas fokon, a poétika, a teológia és a társadalomtudomány nézőpontját egyesítve fogalmazták meg érvényes és szintézis-értékű belátásokat. Halála után Vári György messze nemcsak a barátira való visszaemlékezés elfogódottságával és elfogultságával, hanem megbízható intuícióval, az életpálya interpretációjához is támpontot adva írhatta: „A legelmélyültebb költői és költészettörténeti tudással dolgozott, a legtisztább költészet nyelvét teremtette meg, amely bizonyos pontokon mégis olyan egyszerű, hogy szinte együgyűnek hat, balgaságnak. Tudta, a végtelenül kevés keresztény egyikeként, hogy az ő hite a világnak balgaság. Teológiai elmélyültsége egy gyermek zavarodott nyíltságával párosult, ha beszélt, ha írt.”²²

Láthatóan a hitről való töprengésének hatástörténeti helyével is tisztában volt, mi több, a paradigmaváltás szándékát jelző határozottsággal vállalta Pilinszky örökségét, tapintotta ki folytathatatlan mozzanatait, és gondolta tovább központi tartalmait. Habár soha nem tekintette magát a biblikus és az egyházi hagyomány szakavatott értelmezőjének, visszafogottságához képest időről időre meglepően polemikus élel (igaz, kritikus szabadságához hűen) állította szembe saját kezdeményezését a kanonikus teológiai beszédmódokkal. „Az általam művelt blaszfémia apokrifé próbálja alakítani a hagyomány rögzített értelmezését. Azonban

²⁰ Uo.

²¹ Vö. Kertész Anna: Pusztító csend – az év legfontosabb regényének nyomába eredtünk. [Beszélgetés Borbély Szilárdal.] *Vasárnapi Hírek*, 2014. augusztus 4. URL: www.vasarnapihitek.hu/nyomtatasi/cikk=/fokusz/pusztito_csend_az_ev_legfontosabb_regenyenek_nyomba_eredtunk (elérés: 2014. 08. 05.).

²² Vári György: „Míg alszik szívünk Jézuskája – Borbély Szilárd emlékére”. Népszabadság Online, 2014. február 20. URL: http://nol.hu/kult/mig_alszik_szivunk_jezuskaja (elérés: 2014. 02. 20.).

azt is el szeretném érní, hogy megpróbálja kimozdítani a hagyomány dogmáit” – vallja egy már idézett beszélgetésben.²³ A blaszfémia szó erkölcsi (s méginkább: moralizáló) felhangjai megnehezítik, hogy a vallási közmegegyezés az Istenről való intézményszerűt beszédalakzatok – egyebek mellett prófétai és zsoltáros – elmozdításában a megszólalás autentikus pillanatára ismerjen. Holott miként Pilinszky költészetének magaslati pontjai (így az *Apokrif* nevezetes zár-lata: „Látja Isten, hogy állok a napon...”), Borbély Szilárd számos keresztény hivatkozása is a hit lényegi, de a hitvallás közösségi gyakorlatában tudatmélyre süllyedt vagy a hívő beszéd szabályozásának intézményi tudatosságával elfojtott percepcióját hozza felszínre: Isten hallgatásának tapasztalatát. „Vakmerően valóban azt is gondoltam” – kommentálja a *Halotti Pompa* nyelvhasználatának elidegenítő sajátosságait –, „hogy azokat a szimbólumokat, allegóriákat, amelyeket a keresztény költészet felkínál, a ma-

gam céljaira használom, s ezzel a correctio több értelmű felhasználását hajtom végre. Úgy hiszem, nem követek el szemtelenséget vagy tiszteletlenséget. A kultusz akkor tud élő maradni, ha provokálják, ha megkérdőjelezzik. Ezt teszem.”²⁴

A teológiai önkényesség vagy a hézagos felkészültség nevetséges gyanújával szemben²⁵ talán épp a „teológiai erények” klasszikus hármásának felidézése segíthet megérteni elkötelezettség és kétségbeesés, lényeglátás és reménytelenség egyidejűségét a kereszténység válaszképességét latolgató gondolatmeneteiben. Nem utolsó sorban a hit, a remény és a szeretet eszményi, tehát potenciálisan valóságidegen értékconstellációjának metafizikán inneni, tényszerű megragadhatatlansága mint a vallás eróziótörténetének következménye indokolja a burjánzó és távolságtéremtő retorika szakadatlan önmegmutatását a vallásos költészeti hagyomány – ily módon parodisztikus olvasatot is megengedő – adaptációjában. Az Isten korlátlan cselekvőképességét, „mindenhatóságát” igazolni hivatott teodícea kérdése önmagát visszhangozza, amikor a történelemmel, s különösen a 20. századdal szembesül, s válasznélkülisége elsősorban a reménykedést emészti fel. Borbély Szilárd, sokakkal együtt, nem talált rá a remény jeleire, amelyek kapcsolatot teremthettek volna a hit és a szeretet tanúbizonyosságai között. Munkásságában a reménytelen hit és a reménytelen szeretet (egyúttal pedig a szere-

²³ Borbély Szilárd: Az igazi nevem nem ismerem. In *Egy gyilkosság mellékszálai*, 99.

²⁴ Borbély Szilárd: Az igazi nevem nem ismerem. In *Egy gyilkosság mellékszálai*, 100.

²⁵ Az *Egy gyilkosság mellékszálai* kiadói jegyzete nem mulasztja el figyelmeztetni és egyben megnyugtani az olvasót – noha ezt kétségtelen tapintattal teszi –, hogy még ha „vitathatónak is érezheti [a szerző] egy-egy megállapítását, a szerzői szándék komolysága és dialógusra irányuló törekvése nyilvánvaló” (In *Egy gyilkosság mellékszálai*, 210).

tet nélküli hit kritikája) annyiban bizonyosan nem az erőtlenségbe való belenyugvást sugallta, hogy együttállásuk megszilárdulása az emlékezet kultúrájáról alkotott, figyelemre méltóan összetett látomás alapzatává lett.

Korérzékelése a Pilinszky meditációiban „mozdulatlan elkötelezettség”-ként jelölt várakozó tartás helyett a jézusi szeretet társadalmi dimenzióját nyomatékosította. A keresztény hit feltételének tekintette Auschwitz emlékezetét mindazzal és ami belőle következik: a zsidóság megismerését, az egyházak történelmi önvizsgálatát, a gondolkodás és az Istenről való beszéd teremtő szabadságát, az irgalmasság etikai abszolútumát és legtágabban a megtanulandó közös hagyományt.²⁶

*

Pilinszky sokat idézett s talán súlyosabban blaszfém meggyőződését, amely szerint a Krisztus-hit Auschwitz vonatkozásában is lehetővé teszi a lehetetlent – „én hiszek abban, hogy jóvátehetjük azt, ami megtörtént, s méghozzá személy szerint azokkal, akikkel megtörtént” (*Egy lírikus naplójából*, 1965. november 7.) – Borbély tagadva erősíti meg. A jóvátételt nem a megváltás rejtett drámájának eseményeként és az eseménnyel való misztikus azonosulásként fogja fel, hanem nyilvános feladatként, amely bevégezhetetlenségének horizontjában jelöli ki a cselekvés irányát. „A zsidó-keresztény hagyománnyal nem lehet összeférhetetlen annak

belátása, hogy a vallások, így a kereszténység maga is, az emberiség hosszú útként elgondolt *törzsfajlódás* homályába vesző *idol*. Ekkor lehetne újra megérteni a kereszténység lényegét, hogy mit hozott magával Jézus alászállása az időbe. Hogy vajon milyen következményei vannak annak a ma is jelenvaló erőnek, amely ebből az *emberi alakból* mind a mai napig árad felénk. Hiszen a

Messias-gondolatnak az időbeliségben való megjelenéséről, a *testet öltéséről* van szó.”²⁷ Nem feledhető, hogy Pilinszky találkozása Auschwitz valóságával nem a légerversek keletkezése előtt, hanem jóval később, 1965-ben történt meg – nővérével ekkor utazott el Auschwitzba, és ekkor vált közvetlen tapasztalatává „a század legsajátosabb ereklényének” látványa: „Valamennyit egyazon jelentés elvéthetetlen jegyei borítják. Ütések és kopások, miknek kibetűzésére alig tettünk valamit” (*Ars poetica helyett*). Borbély Szilárd Kertész Imre *Kaddisát* olvasva lép be abba az emlékezeti térbe, ahol „Auschwitz, a megsemmisítő táborok” mint „a negatív teológia helyei”²⁸ gondolkodásának centrumába kerülnek, s ekként Pilinszky meglátásait mintegy Kertész utáni távlatba helyezik.

²⁶ Egy jellemző idézet: „Kelet-Európából a Holokauszt idején gyakorlatilag nyom nélkül tűntek el a haszidok. [...] Egy világ, és vele egy nagy teológiai értelemben vehető esély tűnt el ezekkel az emberekkel, mozgalmukkal, ami jóvátehetetlen veszteség. ... amikor érdeklődésem a haszidok felé fordult, úgy gondoltam, hogy ekkor, a 18–19. században sajátos, meglehetősen titkos párbeszéd indult a kereszténység és a zsidóság között” (Borbély Borbély Szilárd: *Az igazi nevem nem ismerem*. In *Egy gyilkosság mellékszálai*, 101–102).

²⁷ Borbély Szilárd: *Virraszt, virrasztás, virrasztó*. In *Egy gyilkosság mellékszálai*, 156.

²⁸ Borbély Szilárd: *Virraszt, virrasztás, virrasztó*. In *Egy gyilkosság mellékszálai*, 154.

Amint halála előtt tíz évvel írja *Kaddis*-esszéjében: „A szenvedés, a meggyötört és elpusztított Test keresztény kulturális jelentősége mintha maga is csorbát szenvedett volna a Holocaust után. Mintha eltűnt volna a szenvedés tapasztalatából kicsikarható tudás iránti érzék, mintha a szenvedést Istennek felajánló keresztény egyház a Holocaust óta elveszítette volna az emberi jelenség és a világ megértése felé forduló egyetemes igényét. [...] Az emberiség történelmét egyetemes nézőpontból szemlélő egyház az Auschwitz által az időben bekövetkező egyetemes törésben mintha nem ismert volna fel semmiféle, a világnak és az egyháznak szóló üzenetet, s ebben az emelkedett értelemben a Holocaust szentségének gondolata sem kapott szerepet, formát a liturgikus rendben, sem az emlékezésnek szóló helyet az ünnepek sorában. Bár Pilinszky arról beszélt, hogy a kereszténység az ártatlan emberi szenvedésben mindig megpillantotta Krisztus főpapi arcát, az elesettség és megvetettség alakjában pedig Jézus emberi arcát, sőt, a teológiailag és metafizikailag érzékenyebbek, a vallási zsenialitás csodált példái, Pilinszky kedves »szentjei«, mint Simone Weil, magukra vették a megalázottság sorsát, követni, imitálni akarván a köztünk és bennünk szenvedő Jézust. Mindennek ellenére láthatólag mégsem illeszkedik bele szervesen Auschwitz a keresztény kultúrába. Kertész azonban arról beszél, hogy Auschwitz kultúrává vált, hogy Auschwitznak vannak szentjei, s hogy a túlélőket is túléli Auschwitz tapasztalata”.²⁹

Pilinszky János az *imitatio Christi* eszményét különálló létredek személyes (pontosabban a személyt a személytelenbe, az örök egyetemeségbe felemelő) egyesítésével, az *unio mystica* ihletett protagonistáinak meghagyását követve képzelte elérhetőnek és a liturgikus megemlékezés idő feletti formáival közvetíthetőnek. Az ezt az elképzést vezérlő platonikus ismeretelmélet

és teológia, s benne a mindenkori szenvedés beolvasztása az üdvözítés krisztológiai értelemtotalitásába Borbély Szilárd írásai-ban követhetetlennek bizonyul: „Aki gyilkol, az a test által, melyet elpusztít, Krisztust is megöli”.³⁰ A rossz végletes manifesztációja „az időben bekövetkező egyetemes törésben”, megállíthatatlan ismétlődése a politikai erőszak háború utáni újjászerveződéseiben, így a magyar közelmúltban és jelenben – a „beteg, agresszív társadalom” növekvő reménytelensége³¹ –, majd a gonoszság végítéletszerű eljövetele a 2000-dik év végén haszontalanná, a tényleges rombolásról való megfélemlítés segédeszközé nyilvánítja a helyettesítő szenvedés teológiatörténeti formuláját.

„...nem tudom, hogy a történeti idő vajon egybeesik-e az üdvtörténeti idővel, vagy a kettő két párhuzamos időszik, amelyek elkerülnek egymást.”³² Az üdvtől való elválasztottság lehetősége a Pilinszky katolikus lírájának irányt adó megtestesülés-képzetet is gyökeresen átalakítja. A *Halotti Pompa* első részében a *Rosarium. A Szavakért* című darab az *Apokrifra* tett utalással indul („Ha könnyeim, ha arcomon, / Mint éles kések, mély árkot húznak”), majd – egy-egy képpel az istenes költészet József Attila-i és Rilkei változatait is felvillantva – előbb eltávolítja a *Harmadnapon* emelkedett liturgikus végzavának értelmét, majd az írás és a testi halál azonosításával, elképzelt eshetőségként, a tanúsítás exitushoz képest külsődleges médiumának megsemmisülését viszi színre:

²⁹ Borbély Szilárd: Tűnődések és megfontolások a *Kaddis*ról. In *Egy gyilkosság mellékzárói*, 23–24.

³⁰ Borbély Szilárd: Töredékek a gyilkosságról. In *Egy gyilkosság mellékzárói*, 7.

³¹ Kertész Anna: Pusztító csend – az év legfontosabb regényének nyomába eredtünk, i. m..

³² Borbély Szilárd: Az igazi nevem nem ismerem. In *Egy gyilkosság mellékzárói*, 99–100.

„S mint ismeretlen nyelvű Textust
Recitálnám a Resurrexust,

Így írná testem majd a Végbe
Az Exilust, akkor az Égbe?

Nem tudná semmi Gondolat,
Hogy Krisztusunknak bódolat!”³³

Az irodalmi szövegformálás mintája itt már nem az örök ige inkarnációjának titokzatos megisméltése, hanem a megölt testekre rávetülő *corpus* radikális elkülönülése a feltámadás szövegemlékeitől, az istengyilkosság monoton ismétlődése az erőszakos halálban és a szent nyelvi forma önmagára zárulása. A kettő közti közvetítés reményétől megfosztott hit ezért annak tudatában veheti fontolóra esélyeit, hogy Isten legyőzött autoritásának tapasztalata számára az Isten-beszéd eljövendő értelmét egyedül az erőszaknak ellenszegülő cselekvés hordozza – amely nélkül a hit magában holt dolog (Jakob 2,17), és ameddig a test életereye kitar (vö. Zsoltárok 146,2).

³³ Borbély Szilárd: *Halotti Pompa. Szekvenciák*. Pozsony, Kalligram, 2006, 29–30.

Borbély Szilárd Haszid Szekvenciák XXII.

Egyszer meghaltam már tehát,
s hogy túléljem halálom,
magamra vettem azt, aki
hasonlít rám. A Másom

itt él velem azóta is.

És úgy tesz, mintha volna
elég idő s elég erő,
és nem csak fuldokolna

a Hal is, akiről mondják,
hogy benne van az Élet.
Szívében félelem lakik,
és hullámzó Ítélet.

Mert nem szólalnak harsonák,
és nem történik semmi.
Megtudja majd mindenki azt,
hogy hol kell jelentkezni.

Közömbösen állunk akkor,
hisz nem lesz Végítélet,
csupán a megsemmisítő
határozat, a Végzet

alakját felöltő Logosz,
amely szerint a Testet
le kell adni majd valahol,
mivel felesleges lett

a húst életben tartani
tovább. Elég megölni
az Ént, s a maradékait
a Központ majd kitörli:

A megkínzott Test megvetett
halála ismétlődik
azóta is, s mint áldozat
egymásra rétegződik,

a sírba helyezett Helyén
hiába is kereste
az Angyal vasárnap reggel.
Titokzatos Holtteste

kétezer éve haldoklik,
és nyugalmat nem talált.
Nem váltja meg a helyette volt
sok millió zsidó halált. –

Hogy elfelejtsem s önmagam,
Halállá kéne lennem,
az én Megváltó Másommá,
kit Pálként is követtem:

Még élek én, de már nem én:
a Jövendő él bennem.
S ha Auschwitzra gondolok,
már sejtem, mért *volt lennem*.

In memoriam

Bächer Iván

(1957–2013)

Kiált, ne hallgass! címmel hangzott el a tavaszi hónapokban a Pacsirta Rádióban Iványi Gábor és Donáth László sorozata, 2014. március 7-én Donáth László Kósáné Kovács Magdával beszélgetett. E műsor néhány részének szerkesztett változata és Mező Ferenc verse Bächer Iván barátunkra emlékezik, aki nyitott meg templomtárlatot Békáson, többször volt vendége az öszszegyelekezési napoknak, s megajándékozott bennünket zongorázásával és történeteivel is. 2012. december 16-án *Az én isteneim* címmel beszélt családjáról, katolikusokról és zsidókról, tótokról és magyarokról, a benne eleven múlttól.

Az utolsó próféta

DL: Két olyan lelkemet terhelő téma inspirálta ezt a beszélgetést Kósáné Kovács Magdával, amelyek összekötnek bennünket. Pontosabban: egy téma és egy ember. Először fordul elő 1990 óta, hogy szinte eszembe sem jut: négy hét múlva ebben az országban választások lesznek. Persze tudok róla, de soha ennyire érzélem nélkül nem közelítettem ehhez az időponthoz. Nem mintha mindegy lenne, mi lesz a választás eredménye és végkifejlete, de már nincs senki, aki azokat az érzelmeket elevenné tudná tenni bennem, amelyek a korábbi választásokat számomra meghatározták. A téma, amelyről beszélgetni szeretnék Kósáné Kovács Magdával, a politikai etika, az a helyes emberi tartás, amely nem párthoz kapcsolódik, hanem amelyet a közösséghez tartozó emberek – legyenek akár a társadalom, akár az ország, akár egy gyülekezet polgárai – elismernek, magukra nézve kötelezőnek fogadnak el. Ez a belső rend áthághatatlan, ezt nem kell leírni. Ezekhez a szabályokhoz azért tartom ma-

gam, hogy részese maradhassak annak a játéknak, amelyben a többiek benne vannak. És mindenki hasonlóképpen gondolkodik, hiszen ez a nagy közös játék nem szól másról: csak együtt tudjuk megoldani a közösség gondjait. Alapvető érdekünk tehát, hogy közösen játszunk, és hogy mindenki tiszteltben tartsa azokat a szabályokat, amelyek szerint ez a játék folyik.

Az ember pedig, akiről együtt gondolkodni, akire együtt emlékezni, akinek személyiségét veled együtt feleleveníteni szeretném, Bächer Iván barátunk. Az említett témához persze neki is köze volt – s marad haló porában is –, elválaszthatatlan alkotóművészetétől, személyiségétől, mosolyától és néha irracionálisnak tűnő gesztusaitól.

Ma senki nem beszél politikai etikáról. Beszél hatalomról, beszél arról, hogy a „haza nem lehet ellenzékben”, hogy mit jelent kétharmaddal kormányozni, hogy forradalom volt-van-lehet, amely följogosítja arra, hogy túltegye magát a politikai etikán... Hol hibáztunk? Mit rontottunk el, hol tévesztettünk utat, hogy ez a megközelítés lehetségessé vált?

KKM: Nem hiszem, hogy a politikai gondolkodásban a bűntudat volna a megfelelő alap arra, hogy egyről-kettőre lépünk. A politika útja tévedésekkel és hibákkal van kiköveztve. Csak meg kell próbálni szembenézni velük. Az ősbűn valahol ott történt, hogy a politikusoknak következmények nélkül át lehetett lépniük önmagukon. Márpedig önmagam megtagadása nemcsak a hétköznapi etikában megbocsájthatatlan, hanem a politikában is. A politikában azért jár különösen elrettentő következményekkel, mert a politikus soha nem csupán önmagát alázza vagy gyalázza meg azzal, hogy korábbi énjén, személyiségén, nézetein átlép, hanem erre kényszerít másokat is, akik valamilyen módon követőjévé válnak, és nem tudnak önmaguk számára önálló utat keresni és vállalni. Ilyen értelemben a politika nagyon hasonlít az egyházak útjához. A vallás képviselői is emberek, tévedhetnek, s tévedtek is. Voltak nagyok is, akik ezt a tévedést beismerték. Már nagyon ideje lenne politikusi lelkiismeret-vizsgálatnak is. Ha a hibáinkkal nem nézünk szembe, akkor azért

történelmi felelősséggel tartozunk Istennek és embernek egyaránt.

Ami az önmagunkkal való szembenézés és az igazság kimondásának kötelezettségét illeti, valóban, Bächer Iván mindannyiunk számára, akik nemcsak íróként tiszteltük, és nemcsak a műveit olvastuk, hanem a szemébe nézve is ki tudtuk olvasni, hogyan gondolkodik a világról, kiváló példa erre. Iván kiváló volt írónak, kiváló volt barátnak, embernek is. Talán emlékszel, hogy '90 és '94 között megalapítottam „gyerekeim” táborát, hiszen elhagyván a pedagóguspályát, áttérve a politikára, mindig az adta számomra az élet igazi értelmét, hogy fiatalokra próbáltam hatni, és magam is elfogadtam azt a hatást, amelyet ők jelentettek nekem. Ezzel a társasággal – akkor éppen fiatal újságírókkal – egy számunkra kedves vendéglőben találkoztunk, és meghívtuk a „haza nagyjait”, Bächer Ivántól Paul Lendvaiig, hogy beszéljessenek a fiatalokkal, s a fiatalok velük. Ezek az ifjak igen erős kontrollt építettek ki egymásban, egymást tanították arra, mit jelent az újságírói ethosz, és tanultak a vendégektől is. Ha jól emlékszem, ti Ivánnal együtt is jártatok ebben a társaságban. Az a példa, amelyet ti jelentettetek, megszabta azt is, hogy nem nagyon lehetett eltérni ettől a közösség által kialakított politikizálástól.

DL: Ha Ivánra gondolok, elszorul a szívem, ugyanakkor van bennem valami irracionális várakozás és reménység a tekintetben, hogy ez a nép még mindig képes kitermelni magából olyan értékeket hordozó embereket – legyenek olyanok, akik majd visszatérnek a nagyvilágból, vagy olyanok, akik ezután növekednek föl –, akik képesek tanulni hibáinkból és mulasztásainkból, és komolyan veszik, hogy mégiscsak itt kell itthon lenni ebben a világban, és majd felépítenek egy másfajta országot. Mennyire súlyosak és igazak a Thomas Mann üdvözlésének zárószavai: „fehérek közt egy

európai”¹ – ilyenek alig vagyunk már. A földrész megvan, a földrész kultúrája, történelme megvan, sőt újratermelődik. Még azt sem mondom, hogy hitványabb lenne, mint a megelőző, csak valóban, ilyen emberekből van egyre kevesebb...

Visszatérve Bächer Ivánra, mikor ismerked meg őt?

KKM: Akkor, amikor veled együtt eljött „gyerekeim” társaságába. Akkor láttam először személyesen. A barátságunk úgy kötött, hogy elhúzta előlem a tökfőzelékes tányért és a kanalat, és megkérdezte: megkóstolhatom? Azt mondtam: persze, és ha ízlik, edd meg nyugodtan. Nem, nem, csak meg akartam kóstolni – mondta ő, és visszatolta előm a tányért. Én pedig zavartalanul folytattam azt a tökfőzeléket. Ez ütött pecsétet a barátságunkra.

Az előbb beszéltünk a *menniről* és az *elmenniről*. Ivánnak nagyon sok kötődése volt az *ítthez* és a *mosthoz*. Persze próbált ő is menni. Ment Nagyszékelybe, és ment Verőcére. És amikor menni készült, kínlódott, mint a vajúdó tapír. Mert Lipóciából még Budára átmenni is önelhagyásnak, önmagá megtagadásának fájó esélyét jelentette. „Hogy most én menjek el a Pannóniából? Menjek el anélkül, hogy délután kettőkor ott lennék a kedvenc kocsmámban, ahol kérdés nélkül előm teszik a két kisfröccsöt?” Azóta az emlékére – bár idős hölgyeknek ilyet nem nagyon illik csinálniuk –, ha Lipóciában vagyok, mindig azt mondom: Bächer Iván emlékére két kisfröccsöt kérek szépen, egyszerre. A két kisfröccsöt kihozzák, de rántott borjúlábat már nem csinálnak Lipóciában sem.

Iván menni sem nagyon szeretett, de elmenni... Soha meg nem fordult a fejében.

Úgy elmenni, ahogy az előbb beszéltünk róla – elmenni, és vissza sem nézni, elmenni, és más hazát keresni, (és a gyermekeimnek már azt az új hazát teremteni igazi hazának) és azt az újat hinni akarni igazi hazának –, erre Iván képtelen lett volna. Elment a drágám, de úgy, ahogy az emberek előbb-utóbb mindannyian elmennek a valóságosból az emlékek világába.

DL: De előtte még íróvá lett. Mesélt neked erről? Én soha nem kérdeztem meg tőle, hogy ebbe a színes családba születve mi provokálta őt arra, hogy a legnehezebbet válassza: napilap és hetilap tárcaírójává legyen. Hogy olyan műfajt gyakoroljon, ahol azt kell megélnie az embernek, hogy megírja, és elfelejtődik. Hála Istennek, jó pár kötet maradt utána, jelentős mértékben e tárcák gyűjteményeként.

KKM: Igen, egy egész sor van Bächer Ivánból a hátad mögött. Nem hiszem, hogy nagyregényt írhatott volna, pedig megvolt hozzá a tehetsége és a műveltsége. Az emberi életet a maga teljességében írta meg,

¹ „Foglalj helyet. Kezdd el a mesét szépen. / Mi hallgatunk és lesz, aki csak éppen / néz téged, mert örül, hogy lát ma itt / fehérek közt egy európaiat.” (József Attila: Thomas Mann üdvözlése)

minden írásával nekünk ajándékozta a világot, amelyet nekünk magunknak kell kikerakni, mint egy sajátos puzzle-t, miközben persze minden egyes tárcájában is nekünk ajándékozta a teljességet. Egy receptben is ott az életünk. „A másnapos húsleves”. Ahányszor pocskéul vagyok, és leemelek egy fazekat a tűzhelyről, mindig eszembe jut „A másnapos húsleves”. Mindenben benne volt minden, és a kicsiben is benne volt a teljesség.

Szenvedett a szerkesztőségben. Nem is járt be. Nem volt inyére a szerkesztőségi fegyelem, a sok apró szerkesztőségi konfliktus. Nagy konfliktusai nem voltak, vele nem lehetett összeveszni, legfeljebb szomorúan nézett, és nem hiszem, hogy valaha is bántott valakit. A szerkesztőség nem az ő világa volt. Az ő világa a két kisfröccsös világ volt. Bejött valaki, leült mellé, beszélgettek, és három hét múlva talán egy újabb tárcaszületett belőle. Számára regénytéma csak a családja volt, és így vált történelmivé az az életmű, amelyet a Bächer-könyvekből megismerhetünk. A családjának is a gyökerekig hatoló részét írta meg igazán regény formában. Ami nagyon fáj, abból inkább rövid jankiáltás szakadt ki.

Tudom, hogy voltak fájó konfliktusai a munka világában, de nem volt panaszkodó fajta. Egyik utolsó találkozásunkkor – ter-

mészetesen Lipóciában, természetesen két kisfröccs mellett – mondott néhány mondatot, amelyeket nehezen préselt ki magából. A nagysága ettől még egyértelműbb a számomra. A saját fájdalmát úgy írta ki magából, hogy mindig talált egy olyan közéleti metszetet a saját élete és az ország hétköznapi között – a hétköznapi igazi tárcáírója volt –, amelyben a saját fájdalma is megmutatkozott. Valahogy integrálni tudta az ország bűját-baját a saját életébe.

DL: Nem is tudom, van-e még hozzá hasonlóan elkötelezett, Ady Endre-i értelemben polgári radikális baloldali publicista Magyarországnak, aki ennyire engesztelhetetlenül bírálta volna azt a valóságot, amellyel egyébként értékrendszerűen, a történelmi léptéket és ítéletet komolyan véve, együtt érzett. Azt azonban soha nem érzékelttem, hogy akár a liberális, akár a szocialista párt igazán fontosnak tartotta volna őt, ahogy például Konrádot, Eörsit, Esterházyt a liberálisok, legalább azzal, hogy egyértelműen mögéjük állnak. Egyetlenegyszer nem láttam, hogy a szocialista párt azt mondta volna: Bächer Iván az az ember, aki a mi fájdalmainkat, gondjainkat, örömeinket, hiányainkat hitelesen és az egész ország számára érezhető, elfogadható módon megénekli.

KKM: Ő nem volt baloldali, egyszerűen emberpárti volt. Azt hiszem, volt közöttünk valami sajátos hullámhossz-azonosság, de azt kikérte volna magának, hogy egy párt a lobogójára tűzze. Liberálisnak természetesen liberális volt, hiszen valamilyen mértékben liberálisnak lenni, ez ma már tisztesség kérdése. Ha valakiben nyoma sincs a liberális gondolkodásnak, az hazudik magának a világról, vagy ami még rosszabb, azt hiszi, felhatalmazása van arra, hogy Excel-táblába kényszerítse azt a valóságot, amelyben él.

Ivánnak nem kellett a politikusok dicsérte. Azt persze szégyenlős mosollyal hallgatta végig, amikor az ember azt mondta neki telefonban vagy személyesen, hogy már megint zseniálisat írtál, barátom. Nem mondta, hogy tudom, de hát a szégyenlős mosolyban ez benne volt. Részemről nem egy politikus dicsérete volt, hanem egy olvasóé, akiről tudta, hogy könyveit rendszeresen megvásárolja. Lipóciában engem még a könyvesboltokban is ellenőriztek. A bűbajos hölgyek rám kérdeztek: nagyon régen nem járt itt, megvan a Bächer Ivántól az a könyv, amelyik három hónappal ezelőtt jelent meg? Tudta, hogy veszem a könyveit, tudta, hogy olvasom, és ez jólesett neki. De nem hiszem, hogy örült volna annak, ha én politikusként rajzokol glóriát a feje fölé.

DL: Milyen igazad van! Vajon, ha annak idején képviselőtársainkat végigkérdézzük – nem azt, hogy tudják-e, ki Bächer Iván, mert azért a Népszabadságot többnyire forgatták –, hanem hogy megvásárolják-e a köteteket, elhívják-e olyan alkalmakra, ahol az olvasóival találkozhat, vajon mit válaszoltak volna? És ha ezek a politikusok beültek volna az olvasók közé, hajlandók lettek volna-e kimondani: van itt valaki, aki sokkal-sokkal szebben és hitelesebben képviseli mindazt, amit én fontosnak tartok? Huszon-valahány esztendeje folyamatosan találkozom – ne haragudj, hogy így fogalmazok – egyfajta ostobasággal, pitiséggel. Aki ebben az országban politikussá lett – az általam ismert közegre gondolok –, akár szocialistává, akár liberálissá, mind azt képzelte, hogy innentől fogva mindenhez ért, ismeri a kottát, és ahol ő minden tudományok tudójaként megjelenik, fölöslegessé válik az írástudó. Ez a fajta ostobácska, fennhéjázó, stílust, irodalmat, kultúrát és művészetet félvállról vevő nyegleség nem törődik azzal sem, hogy adott esetben saját magának, pártjának, értékrendjének is kárt okoz, és nem hajlandó hallgatni ezekre a különös lelkek-

re, akik közé Iván éppúgy odatartozik, mint Balassi Bálint vagy Csokonai Vitéz Mihály, Adyról és József Attiláról nem is beszélve. Tudjuk, kik voltak Nagyvárad helyhatóságának képviselői vagy miniszterek az 1900-as évek elején? Csak azt tudjuk, ki volt Ady Endre, meg azt, hogyan vélekedett azokról az urakról, akik a különböző székekben ültek. Ivánnal beszélgetve sokszor úgy éreztem, nemcsak az a félszeg, megbocsájtó mosoly van benne, amelyet említettél, hanem mélységes, adys harag is azokkal a pökhendi, tahó, író, költő, művészt léhán kikötő hatalomgyakorlókkal szemben, akik azt képzelik, több jelentőségük van ezeknek az embereknek az életében, mint a vízvezeték-szerelőnek, aki megjavítja a csapunkat, vagy a villanszerelőnek, aki kicseréli a kábelt a falban.

KKM: Megerősítetted abban, hogy a politika dicsérete bűvös lehet, és eluralkodhat az emberen. Akikre utaltál, ők Ady Endrének is csak a vérbajáról tudnak értekezni,

de ugyanők Tormay Cecilből – a fene tudja, hogyan! – előbb-utóbb Nobel-díjas írók fognak faragni. Isten óvja a tehetséget, az igazi művészt attól, hogy megkoronázott, hivatali hatalommal rendelkező, művésznek kihirdetett harmad-negyed osztályú valakik mondják azt, hogy ő a legjobb egy bizonyos körből. Bächer Ivánnak nem kellett a politika elismerése, ő minden egyes szavával a tisztességes módon gondolkodó politika lépéseire adott biztos talajt. Ez a legtöbb, amit a politika az irodalomnak köszönhet, és amit az irodalomtól várnia kell. Különösen, ha olyan tiszta lélekről van szó, mint Bächer Iván, aki – azt hiszem – egy fél gondolat erejéig sem elmélkedett azon, hogy ha ezt mondja, vagy azt teszi, ezt írja meg, vagy azt nem írja meg, használ-e neki vagy sem. Nem érdekelt. Annak idején Bächer Iván Spinoza-házbeli estjein sok politikából ismerős személyiséggel lehetett találkozni. Na, nem a mai hivatalos politika képviselőivel. De Bächer Iván azt nem is tudta volna tolerálni, a Spinoza-program nem arra szerveződött, hogy szolgálatot tegyen abban az irányban. Az azon a térfélen lévő emberek hízelgésből meg a vastapsból értenek. Mégis, a Spinoza-sorozat sikere bizonyítja, hogy Bächer Ivánnak volt nyilvánossága politikai értelemben is, és nagyon sokan voltak, akik értették, amit ő képviselt.

DL: Ha visszatekintesz, műveit is olvasva, e küszködős-küzdelmes, de nagyon sok örömet és derűt magába rejtő életre, amely egyszerre sírt és mosolygott – én alig-alig ismertem olyan embert, akiben e kettő annyira elválaszthatatlan volt, mint Iván személyiségében, benne az egyik valóságot szüntelenül áthatotta a másik –, szóval sikerült-e fölébe nőnie annak a tragédiának, amely ezt az életet meghatározta? Ez a kérdés izgat engem, amióta meghalt. Amíg élt, szemérmesen kerültem a témát, gondolván,

majd csak szóba hozza... És többé már nincs módunk szót váltani erről.

KKM: Nem is hiszem, hogy fölébe akart volna nőni. Írói énje ezer szálon szívta fel újra és újra azt a szellemi örökséget, amelyet a családja jelentett, minden fájdalommal együtt. A család szót nemcsak a fölmenők értelmében használom, hanem mindazokra gondolok, akik az életében fontos szerepet játszottak, családot építettek köré. Életét a családjával osztotta meg, nélkülük a kötetek lapjairól sem azt a Bächer Ivánt ismernénk, mint akit ismerünk és szeretünk. Ha fölébe akart volna kerülni, ha le akarta volna magáról választani ezeket a fájó élményeket, akkor nem kellene ötször is elővenni egy-egy kötetét. Már elég pontosan tudom, ha lapozok, melyik tárca után mi következik, mégis újra és újra kell olvasnom őket, mert velük tanulok meg küzdeni a fájdalommal, és örülni az örömeinknek, és tudom, hogy a fájdalom és az öröm együtt járnak. És az élet től „szép, tenéked magyarázzam?”²²

DL: Jól tetted, Magda, hogy a tökfőzeléket megosztottad velem.

² Heltai Jenő: A néma levente

Bächer Iván

Az én isteneim...

...az én embereimben lakoznak. Merthogy én nem vagyok hívő. De amikor bajba kerültem az életben – ami nem egyszer előadódott már, különféle jó kis műtétek vagy temetések vagy egyebek előtt –, majdnem mindig kaptam egy telefont. Annak idején például Kardos G. György felhívott, hogy akkor most imádkozunk: ő zsidó, és elmond egy imát. Egy óra múlva újra szól a telefon, felhív egy másik barátom, azt mondja, most elmegy a ferences templomba, és elmond egy imát a feleségemért, hogy sikerüljön a műtét. Így működnek az én isteneim. Az én embereim hisznek helyettem, és én ezt teljes mértékben rájuk bízom. Így élem meg a hitet, az embereimen keresztül. Ezek nemcsak élő emberek, hanem olyanok is, akik már elmentek. Az életüket alaposabban megismertem az elmúlt évtizedekben, vagy azért, mert mellettem, a közelemben éltek, vagy azért, mert elmélyedtem az életükben. Sok minden megmaradt a családom történetéből, ezt igyekeztem feldolgozni, és számos istenre leltem a saját históriánkban is. Ebből szemezgetnek most néhány történetet.

Anyai részről szín katolikus családból származom. Anyám anyja Árva megyében született Malecz néven – írásaimban a Malovecz nevet használtam abban a hitben, hogy ilyen név nincsen, de azóta több Malovecz jelentkezett. A lengyel határnál, a mára víztározóval elárasztotta Usztye nevű faluban voltak parasztok az őseim. Az egész terület Károlyi-birtok volt, talán ezzel függhetett össze a katolikuságuk, mert egyébként a szlovákság körülbelül fele-fele arányban evangélikus és katolikus volt. A Károlyiaknak óriási birtokaik voltak, s amikor a kiegyezés után kezdtek Pestre tö-

mörülni – a Palotanegyedben egymás hegyén-hátán öt Károlyi palota van –, akkor a megbízható személyzetet az Árva megyei katolikus tótokból biztosították. Ennek megvolt a maga szigorú rendje, ahogy furcsa módon mára újra kialakult Magyarországon a cselédszerzésnek ez a módja, csak most éppen erdélyiek jönnek. Tudom például, hogy nálunk, Újlipótvárosban kihez lehet fordulni, aki akár negyven nevet is ajánlani tud: az egyik emelni tud, a másik képzett ápolónő, a harmadik a felfekvésekre specializálódott... Három-négy erdélyi faluból jönnek ezek az asszonyok, és rendszeresen értekezleteket tartanak. Szegény Kertész Erzsébet író nő lakásán voltak ezek az értekezletek, mert az erdélyi főnök-asszony ott lakott. Mivel Kertész Erzsébet 101 éves koráig élt, és az utolsó öt évben se látott, se hallott, senkinek sem tűnt föl húsz-harminc ember a háromszobás lakásban, így aztán ott tartották az értekezleteket, és ott történt az elosztás.

Hát így működött – csak éppen a tótokkal – ezelőtt 120 évvel is, így jött föl a dédapám is a kiegyezés évében Budapestre. A szigorú katolikuságnak volt egy érdekes színezéke: valami gikszer több nemzedéken keresztül mindig beütött. Az egyik éppen az ópapánál. Őt Malecz Bélának hívták, az anyját Malecz Jankának, az apukáját pedig nem hívták sehogy. Nekem sokáig kellett ta-

nulnom, hogy mekkora skandalum volt ez egy ilyen mélyen katolikus családban.

Hogy még cifrább legyen a dolog: ennek a Károlyi István grófnak – először a papának, aztán a fiának – lett a szabója az én dédapám, aki kitanulta a szabóságot. Egy évet dolgozott a kisföldalatti építkezésén, aztán élete végéig, 1957-ig vagy 58-ig csak varrt. Amíg a gróf itthon volt, csak neki varrhattott, senkinek másnak nem, még a családtagoknak sem. Lakásuk a Baross utca 6.-ban volt, ugyanabban a tömbben, ahol a Károlyi-palota. A grófnak vagy őnéki tehát 50 vagy 100 métert kellett megtennie, a tömböt megkerülendő. Ma ebben a palotában, ahol megmaradt egy gyönyörű Lotz-freskó, van a MÁV Szimfonikus Zenekar próbaterme. Szemben is Károlyi-palota van, aztán az Almássy-palota és a Nemzeti Múzeum. Ebben a hatalmas palotában lakott a gróf, aki kivétel nélkül mindennap tiszteletét tette a Baross utca 6.-ban, ahol egy kétszobás lakás – ma is Malecz-lakás – egyik szobájában állt egy csodálatos szekrény gombokkal, cérnákkal és a szabóasztal, egy háromszor ekkora fából faragott lap, azon aludt délután a dédpapa, és azon is ravatalozták föl. Ebben a szobában varrt frakkot, díszmagyart, nadrágot, mindent, amit kellett. A kapcsolat a gróf és szabója között rendkívül meleg volt. Ismétlem, a gróf mindennap jött, mindennap kiült a mamához a konyhába, ahol kapott egy kis lecsót, egy kis paprikáskrumplit. A javadalmazást illetően: soha nem tudta meg senki, mi volt a fizetség, a lakásban soha pénzről nem esett szó. Mindig volt pénz, és mindig volt természetbeni juttatás: évente kétszer

érkezett Fótról egy fél disznó, füstölt áru, két-három zsák krumpli, amelyet a fürdőkádban tartottak, merthogy lavórban mosakodtak, ahogy azt gyerekkorukban megszokták, illetve ezt egészítette ki a közfürdő heti kétszeri látogatása. Ebből aztán baj is lett, jelesen az anyám.

44-ben megjelent két szolga egy nagyon szép reneszánsz szekreterrel, hogy amíg a háborúból visszatér a gróf úr, ezt itt letétbe elhelyezné. A gróf úr nem jött vissza, úgyhogy ez a szekreter most nálam áll, ez a legértékesebb bútor. És mivel egyre erősebb a gyanúm, hogy a gróf és szabója között szorosabb kapcsolat volt, mint inas és gróf között – magyarán: azt hiszem, vérségi kap-

csolat lehetett –, ezért nem adtam vissza ezt a szekretert a gróf fiának, aki azóta Fótra visszafészkelődött...

Szigorúan katolikus dédapám a józsefvárosi Jézus Szíve templomba járt. Józsefváros furcsa hely volt akkortájt. Részből arisztokrata, részből zsidó városrész – ennek a Pál utcai fiúk a fő lenyomata: a keresztény ferencvárosiak küzdenek a zsidó józsefvárosiakkal, ez utóbbiak egy kicsit jobban szeretik a hazát –, és nagyon erős a szlovákság is: fuvarosok, szolgáló személy-

zet, Budapestet építő kőművesek... A dédpapám 44-ig a szlovák dalárdának is oszlopos tagja volt, a mai Mikszáth téren. Első felsége egy Cornelli nevű olasz származású katolikus hölgy volt, aki nagyon fiatalon meghalt, egy-két fénykép maradt róla. A dédpapa ekkor úgy döntött, nem jó ez az olasz vonal, a tótok tartósabbak. Elment Árva megyébe, fölmarkolt egy lányt, berakta egy újlipótvárosi zsidó családba cselédnek, hogy tanulja meg, mit kell csinálni Budapesten. Egy év után feleségül vette, és haláláig együtt éltek. A gyerekeket állítólag megpofozta, mert azok kifogásolták, hogy ez nem az ő anyjuk. Mostantól ez a mama, és kész! És ő volt a mama. Természetesen katolikus tót, templomba járó, nagyon szigorú, remekül főző asszony, igazi családfő. Szült még egy fiút, aki azonban nagyon korán meghalt hererákban. Fiú pedig kell – mondta dédadapám –, és már jóval 40 fölött még egy gyermeket összekalapáltak, aki gyereke lehetett volna a nővéreinek, hiszen 20 év volt közöttük. De fiúnak lenni kellett. Katolicizmusukban soha meg nem inogtak, egy kis antiszemitizmus is csak visszafogottan volt bennük.

A történet azzal a bizonyos gikszerrel pedig annyi, hogy a fürdőbe járásnak – a Királyfürdőt látogatták – az lett a következménye, hogy nagyanyámon 20 éves korában egy ilyen tisztálkodási fürdő után a terhesség jelei mutatkoztak. A dédapám abban a pillanatban kidobta a házból. Ráadásul az apa, akivel a kádfürdőzés történt, a család barátja volt, idősebb házasságos ember. Isten tudja, miért, de vállalta a dolgot, talán mert nem volt gyereke az eredeti házasságából, felesége azonban – szintén katolikus – nem volt hajlandó elválni. Summa summárum, az apa, aki építésmérnökként dolgozott a Belügyminisztérium irodájában, és a 20-as években valami vesztegetési ügybe keveredett – még egy skandalum! – 33-ban Algériába menekült a bajok elől, és vitte az új csa-

ládót is. Nagyanyám aztán Algériában ment hozzá nagyapámhoz, 20 évi együttélés után, amikor a törvényes feleség meghalt.

Nagyanyám templomba járó ember maradt egész életében, ettől az egy botlásától eltekintve – többről nincsen tudomás – szigorú katolikus asszony. Csak az volt a probléma, hogy Algériában egyszer csak lövöldözni kezdtek, mire a nagyapapa azt mondta: anyukám, ahol csak úgy ukk-mukk-fukk elkezdenek lövöldözni, ott én egy percig nem maradok. 55-ben érkeztek meg Budapestre, és a Baross utcába költöztek, ahol egy évvel később, elég közel lévén a Rádió meg a laktanya, a nagyapapának újra csak azt kellett mondania: ukk-mukk-fukk... És mentek vissza Algériába, ahol 64-ben már az egész ország lángolt. Akkor újra visszajöttek a konszolidált Kádár-világba, ahol öregkorukra megtalálták a viszonylagos nyugalmat. A szüleim nagy nehezen vettek nekik egy OTP-öröklakást a Horváth utcában, aminek két előnye volt nagymamára: kellemes lakás volt, közel a Királyfürdő, ahová öregkorában újra naponta-kétnaponta járt, s nyilván szép emlékek ébredtek fel benne. A sarkon pedig volt egy újságos, ahol vasárnaponként lehetett L'Humanité Dimanche-ot kapni. Ez ugyan a kommunista párt lapja volt, és a nagyanyám nem nagyon volt kommunista, de más francia nyelvű laphoz nem lehetett hozzájutni Budapesten a 60-as években. Közel volt a ferencesek – akkor Mártírok útjai – temploma, ahová aztán minden vasárnap eljárt. Így az ő istenével megbékélve temette el a nagyapát, és belenyugvással fogadta azt a szenvedést, amelyet később rámért a sors egy elég fájdalmas rák formájában.

Ami lányukat, az én anyámat illeti: szintén katolikus nevelést kapott, az algériai iskola azonban, amely természetesen francia volt, és át volt itatva a francia felvilágosodás szellemével, már egészen más típusú valóságosságot képviselt, anyám ezt szívta ma-

gába. 42-ben azonban hazatértek – ez volt a nagypapa első tévedése, mert 42 nyarán Hitler győzelmei után úgy vélte, hogy véget ért a háború. Algériában a Petain-kormány volt hatalmon, Hitler és Horthy közös szövetségese. Szóval nagypapa azt mondta: menjetek előre, én befejezem még ezeket a rajzokat, aztán hamarosan visszajövünk, mert béke lesz. Rá öt napra Algéria fölött elborult az ég, leereszkedett tízezer amerikai ejtőernyős, és Algéria lett de Gaulle egyik bázisa, s természetesen rögtön szembekerült a tengelyhatalmakkal. Nem lehetett többet utazni, így aztán nagypapának adatott hat szabad év, amelyet állítólag ki is használt, de erről nem maradt fenn írásos adat, csak pletykák.

Amikor anyám megismerte apámat, a tót ág azt mondta – ez már 45 után volt, akkor már nem lehetett mindent olyan nyíltan megmondani –: nem baj lányom, majd legalább egyszer rendesen férjhez mehetsz. Mindenesetre anyám építész és kommunista lett. A húgom szerint – aki mára megint talált vagy különböző istenekből összegyúrt magának valami istent – a lelke mélyén mindvégig őrizte a vallásosságát, csak apánk miatti respektből mondta magát kommunistának, meg talán azért, mert mindig szakérettségisekkel, kollégistákkal, szegény gyerekekkel foglalkozott az egyetemen. Mindenesetre ebből a keresztény-kommunista anyagból – nem tudom, minek nevezem, de itt biztosan értitek, miről van szó – gyúrt össze magának valamit.

Az apai ág, az bonyolultabb. Apám anyjának az apja barcasági csángó volt, Thury Zoltánnak hívták, de Köpének, Köpe Zoltánnak született Hosszúfaluban a Barcaságban. A XVI. századig visszavezethető ősök evangélikus lelkészek voltak, életük fő tevékenységét a szászok elleni küzdelem jelentette. A Barcaság, Brassó központtal, szász vidék volt, a szászok evangélikusok, volt ott azonban vagy tíz, szintén evangélikus falu

cigány és magyar csángó lakossággal, ezek a szászok fennhatósága alá tartoztak, és mindig küzdöttek a rendkívül nagyfajú, rendkívül magabiztos, fennhéjázó szászszággal. Nagyon érdekes társaság ez a szászság: előttem van, ahogy leszármazottaik sorban állnak a pesti követségen, megalázva, kisemmizve, elűzve otthonukból. Hát ennyit ér a fennhéjázás, egyszer mindenkire sor kerül.

Szóval az őseim nagy magyarok voltak, és nagyon hadakoztak a szászokkal. A dédapám apja őrnagy volt Bem seregében, a bukás után besorozták közlegényként Itáliába, talán ebből fakadt, hogy aztán elég fiatalon meghalt Kolozsváron. Ott született a dédapám nyakas reformátusként. Oda is járt, a legendás református gimnáziumba, aztán tanítóképzőbe, akkor középfokon folyt a tanítóképzés. Onnan a végzés előtt egy évvel kicsapták. A családi legenda szerint – ami azért is érdekes, mert a családhoz csapódó zsidók dolgozták ki – dédapám lett volna a legjobb szavaló a Farkas utcai iskolában. Hetedikes korában neki kellett üdvözlőnie az érettségire vagy valami nemzeti ünnepre megjelent notabilitásokat, és a császár életnagyságú képe előtt elmondania egy Petőfi-verset. Dacból az Akasszátok föl a királyokat című verset mondta volna, ezért csapták volna ki az ország összes középiskolájából – így a legenda. Egy ilyen eseménynek persze nyoma lenne az annalesekben, ráadásul dédapám osztálytársa és legjobb barátja, Kovács Dezső lett később a kollégium igazgatója, ma utca őrzi a nevét Kolozsváron. Megmaradtak Kovács Dezső dédapámnak írott levelei, és a levéltárban megvannak mindenféle egyéb dokumentek is, de sehol nem lehet a nyomára bukkanni, hogy ilyen történt volna. Az igazság az, hogy dédapám rossz tanuló volt, és – magunk között szólva – kurvázott, ivott, ezért csapták ki 17 éves korában. De hát, mennyivel szebben hangzik a legenda, ugye?

Dédapám vándorszínész lett, de kisnemesi család leszármazottjaként nem tartotta meg a Köpe nevet, Thury lett, mert az édesanyja Túrból való volt. Úgy húsz évvel ezelőtt meglátogattam ezt a falut is, sáros kis fészek volt, legjobban az maradt meg bennem, hogy elég sok bivaly élt ott. Olyan állapotban voltak az utak, hogy máshogy nem is lehetett közlekedni, csak bivaly húzta szekérral. Na, innen van a Thury név, természetesen th-val és y-nal. Dédapám nagyon sokat küszködött. Színészként nem aratott sikert, írni kezdett, újságíró lett. Először kis vidéki lapoknál, aztán végül is beverekedte magát Budapestre. Többször nekirugaszkodott Pestnek, de mindig visszapattant a nagyvárosról: vidéki volt, csetlő-botló, talajtalan, gyökértelen, de bizonyosan tehetséges, és ez a tehetsége csak-csak megmutatkozott. Végül Vészi József lapjához került a Pesti, majd 1896-tól Budapesti Naplóhoz. Itt a 90-es években már szabályos újságíró lett. Egy ösztöndíj vagy valami díj segédelmével még Münchenbe is kikerült. Semmilyen nyelvet nem beszélt, hiszen Kolozsvár színmagyar város volt akkoriban, sokáig még németül sem beszéltek, nemhogy ro-

mánul... Nyelvtéhetsége sem volt, sikerült Münchenben két és fél évet úgy eltöltenie, hogy nem tanult meg németül. A Lohengrin kávéházban múlatta az idejét, ahol kizárólag magyar emigránsok fordultak meg. De ha németül nem is, azért sokat tanult ott, mindenekelőtt Hollósy Simon festőművész hatása alá került, aki München után alapította a nagybányai művésztelepet. Ez az óriási figura nagyon szerette a fiatal dédapámat, egyengette az útját, bevezette mindenféle körökbe.

Mikor hazatért, akkortájt kezdődött a magyar újságírás egyik virágkora. Ekkor még éltek a nagy öregek, akiket mindenki istenként tisztelt és becsült: Mikszáth, Jókai, neki külön fotelja volt a Budapesti Naplónál, ebbe csak ő ülhetett bele. Nem írt a lapba, csak bejött. A zsidók meg csak nézték. Akkor a munkatársak többsége zsidó származású volt, a legtöbben szintén első- vagy másodgenerációs, vidékről felkerült zsidó származású fiatalok, akik roppant tehetségesek voltak. Persze nem mindenki származott vidékről, dédapámnak egyik legtehetségesebb kollégája például, Molnár Ferenc a József körútról származott, és Genfben tanult. Dédapám alig beszélt valami nyelvet, de rajta kívül természetesen mindenki két nyelvű volt, hiszen a zsidó fiatalok németül, magyarul beszéltek, gyakran jiddisül is, csak arra nem volt szükség, sőt nagyjából franciául is. Molnár Ferenc meg, aki dédapámnál fiatalabb volt, írni is tudott tökéletesen vagy 4-5 nyelven. Dédapámban ezért mindig volt egy kis sértettség, ebből a világból azonban nem szabadulhatott többé. Én arra jutottam, hogy ebben a világban tulajdonképpen ő volt a „zsidó”, ő volt a kisebbség. Úgy segített magán, hogy akkor már talált egy zsidó feleséget. Vészi Józsefek lettek a tanúik.

A feleség, az én Gojszi dédanyám családja már legalább három nemzedék óta Pesten élt. Egyébként Zemplénből, bortermező vidékről, Sátoraljaújhelyről származott

az egyik ág, a másiknak megpipagýára volt a Józsefvárosban. E családban többen voltak énekesek, mővészek, az ő korosztályában sok orvos, ügyvéd, könyvkiadó mőködött, s ebből származik a Horváth család, Sárközy Mátyás és Horváth Ádám mind a rokonaim. Állítólag a dédszüleimé volt 1890-ben a harmadik polgári házasság Budapesten. Sorra jöttek a gyerekek, és még a siker is elérte dédapámat: a Vígszínházban botrányt kavart az apjáról mintázott darabja, a „Katonák”.

A Ferenc József-korszak katonaságának anomáliáit mutatja be, az eszement költekezést, amelyet a család nem bír, a beszorítotttságot, végül az öngyilkosságot. Ady imádta a darabot, többször írt róla. A darabot be is tiltották, de a hírnévnek az jót tett. Az ország vagy 15 színházában játszották aztán, akkor elég nagy volt még az ország. Szinte mindenütt betiltották, még a katonazenekart sem engedték játszani, akkoriban ugyanis a helyőrség zenekara zenélt a színházakban.

Volt tehát úgy tízévnyi jobb időszak dédapám életében, mikor 35 éves korában tüdőbajos lett. A gazdag rokonság elküldte őt különböző szanatóriumokba, Dél-Tirolba, Dalmáciába, Isztriára, de nagyjából tisztába jött azzal, hogy nem gyógyítható, és csak a pénzt dobálja ki, úgysem tudnak rajta segíteni. El akarta tehát rendezni a dolgokat, és az egyik ilyen elrendezendő dolog a valóság ügye volt.

Nem nagyon tanítják az iskolában, és a köztudatban sincs benne, hogy 1905-ben, amikor a kiegyezés rendje először borult föl, a választások után a császár lényegében törvénytelenül nevezte ki Fejérváry Géza ún. darabontkormányát, aminek nyomán nemzeti ellenállás buzdult föl. Nos, az-

óta tudom: ha nemzeti ellenállás buzdul föl egy országban, az a zsidóknak ritkán használ. Egyébként nagyon érdekes dolog ez, 100 évvel később Algériában történt valami hasonló: amikor törvényes módon a szélsőiszlamiszták kerültek kormányra, megpuccsolta őket a ma is hatalmon lévő miniszterelnök. Tulajdonképpen puccsal, törvénytelen módon egy sokkal normálisabb és törvényesebb világ épült ki. Furcsa fintora a történelemnek: ha akkor nem jön a darabontkormány, akkor a Monarchia 1905-ben vagy 1906-ban szétesik. Ezeket a kurucokat azonban ez egy percig sem befolyásolta: szétverték a Parlamentet, olyan apróságokkal, hogy mi lesz, nem törődtek. Vészi József beállt a darabontkormány oldalára, Ady is beállt. Adynak megbocsátották, Vészinnek soha. Neki el kellett hagyni az országot.

Visszatérve dédapámhoz: benne is felhorgadt a magyar érzés, és elkezdte zavarani, hogy négy gyermekéből kettő és az egy felségéből mind az egy zsidó. A reverzális következtében ugyanis a fiúgyerekek az apjuk, tehát a református egyház kebelébe kerültek, a lányok azonban az anyjuk, vagyis Gojszi dédanyám vallása után zsidók lettek. 1905-ben, 1906-ban ez bajos volt. Ráadásul Oroszországból is szörnyű pogromok-

ról érkeztek hírek, és nemcsak hírek, hanem menekültek is, különösen jómódúak, akik elárasztották azokat a szanatóriumokat, ahol dédpapám gyógyult volna, ha lehetett volna gyógyítani. Láttam ezt az egész mizériát, ami itten zsidóügyben újra kezdődik, és talán az utolsó erejével azt mondta: ez nem lesz jó század. Alig tudott már járni, de még elintézte, hogy a lányok is reformátusok legyenek. Nem volt teljesen szabályos a dolog, két útja lehetett: az egyik, hogy a gyerekeket áthamisítják, a másik, hogy Gojszi, az anyjuk tér ki. Ez sem volt könnyű keresztülvinni, de mindenfelé rengeteg kapcsolattal rendelkezett: akadt zsidó pap is, Kaposváron, ahol Köpék éltek, református pap is, Pesten is voltak kapcsolatok. Lényeg az, hogy mire a dédpapa meghalt, reformátusok lettünk teljes egészünkben.

Nos, ha már így alakult, akkor az én Gojszi dédanyám komolyan vette. Olyannyira, hogy többet ezt a szót, hogy zsidó, előtte nem is lehetett kimondani. 29 évesen maradt ott a négy gyerekkel, és férfi óhozza soha többet nem ért. Nem volt könnyű a helyzete, a nagy rokonság kiküldte Bécsbe fehéreneművarrást tanulni, s bizony meg volt lepve, hogy neki dolgoznia kell, hiszen korábban soha nem dolgozott. Amikor visszatért Bécsből, összeszedte a különböző helyeken elhelyezett gyerekeket, és elkezdett melltartókat varrni. Ebből élt aztán a következő 60 évben: szorgosan és beletörődve melltartót, fehéreneműt varrt.

A négy gyerek református volt, de a vallással nem sokat foglalkoztak. Hamarosan aztán egy gyerek meghalt, de a megmaradt három is sok volt. Akkor a 19 éves nagyanyám feláldozta magát. Ő egész életében csak feláldozta magát, akkor először, amikor hozzáment nagyapámhoz, aki szintén zsidó volt, de legalább gazdag, Angyalföldön posztógyára volt. Úgy tűnt, ezzel a házassággal anyagilag megoldódik a család minden problémája. Meg is oldódott – vagy

tíz évre. A gyerekek valahogy megtartották református felekezetüket, még a fiukat sem engedték vissza a zsidóságba. Apám a Lónyai utcai református gimnáziumba járt, nagybácsikám pedig az evangélikusokhoz a Fasorba, le is érettségiztek mind a ketten, ki-ki a maga iskolájában.

Aztán a zsidótörvények után hirtelen megint csak zsidók lettünk. Na, Gojszi nem. Neki az egész dologról nem szóltak, ő nem is nagyon tudott arról, hogy van zsidóüldözés, hogy egyáltalán valami probléma fölmerült volna a zsidósággal kapcsolatban. Neki mindig megmondták, hogy most innen oda költöznek, majd hogy onnan ide költöznek, és ő ment. 65 éves volt, nem nézett ki zsidónak, és soha nem igazoltatták. Volt papírja is, nem teljesen szabályos, de nem is annyira „krumplinyomós”. Egy régi papír. A lányai sem tűzték ki soha a csillagot, sem a nagyanyám, sem a húga, Thury Zsuzsa írónő. Nem foglalkoztak vele, jártak-keltek nélküle, nem is volt soha semmi problémájuk. A nagy-nagybácsikám pedig, a három Thury gyerek közül a férfi valóban kereszténynek számított, bár félzsidó volt. Szélsőjobboldali lapokban dolgozott újságíróként, hiszen kellett az az 5-600 pengő havonta. De meg is magyarázta: ő nem ír, csak tördel. Hitler születésnapjára sem írt, csak betördelte, meghúzta a cikket. És hát az utolsó pillanatig tördelt. Elég csúnya cikkeket is, olyanokat, amelyek a saját családjának a kiirtását helyezték kilátásba. Hát bizony volt ilyen. Akkoriban is volt ilyen.

Apám és nagybátyám viszont úgy döntöttek, ha őket lezsidózták, akkor ők most már – bár ateisták – maradnak zsidók. És nem tértek vissza a református egyház kebelébe. Kicsit meg is voltak sértődve erre az egyházra.

Próbáltam egyszer összeírni, hogy ki mindenki mentette apámat, aki akkor már zongorista volt, és a zenészek között elég erős szolidaritás működött. Nagy legen-

dáriuma van ennek az időszaknak még az én családomon belül is. Például egyik osztálytársának apja, aki panziótulajdonos volt az Irányi utcában a mai fagyraltozó helyén, reggeltől estig a pesti rendőrkapitánnyal kártyázott. A panzió teli volt bujkáló emberekkel, fegyvereket is rejtegettek, de ő csak kártyázott. Oda nem mentek be, értelemszerűen. Néha odament hozzá a fia: papa, kellene egy-két személyi igazolvány. Ebben a panzióban lakott Szálasi élettársa vagy menyasszonya is, a Gizi, aki egyébként nagyon sokáig élt. A belterjes élet következtében egy kis nemi betegség söpört végig a bentlakókon, meglehet, többen hazafias kötelességüknek, az antifasiszta harc részének tekintették, hogy Gizivel közelebbi kapcsolatba kerüljenek, és ezzel is gyengítsék a szélsőjobboldali erőket.

A legfontosabb történet azonban az említett nagy-nagybácsikámhoz kapcsolódik, aki szélsőjobboldali lapokban írt, de természetesen nem lett szélsőjobboldali. Szóval egy családtagunkat Balassagyarmaton gettóba zárták. Ez volt az egyik legkegyetlenebb

gettó. Mindegyik kegyetlen volt, de azért a helyi erőktől sok minden függött. Amikor megjött a hír, hogy Marcsát gettóba zárták, nagy-nagybácsikám lement egy szerkesztőségi kocsival, de a nagynénjét nem tudta kihozni. Visszajött, és nekiállt iparszerűen embert menteni. Ebben egyik újságíró kollégája volt a legfontosabb segítőtje, akivel aztán nagyszüleim együtt töltötték az ostrom idejét. Nyilván sokan ismerik a nevét: Török Sándornak hívták, aki aztán meg is írta ezeket a történeteket, szépen. Török Sándor soha nem volt kommunista, hanem katolikus volt, ugyan zsidó származású, de ezt nem vette számításba. Nagyszerű ember volt, és nagyszerű író, nem véletlenül nem őrzi a nevét utca Budapesten.

A felszabadulás minden évfordulóját – ők még így nevezték: felszabadulás – együtt ünnepelték aztán. Az én gyerekkoromhoz hozzátartoztak ezek a februári 10-i vagy 11-i szeánszok, ahol mindig jelen volt Tóth Árpád lánya és az ő fia, Hollós Máté zeneszerző, aki velem nagyjából egykorú, Török Sándor és az ő „sajátos” felesége, Hédi, aki 90 éves korában is a 20-as évek úri módján kifestve jelent meg, és akit a férje háromszor vett el. Aztán még egy házaspár – most nem jut eszembe a bácsi neve –, akik szintén életmentők voltak. És legitimisták. Legitimisták, Habsburg-pártiak a 60-as években. Minden alkalommal elmesélték egymásnak és nekünk az ostrom alatti történeteket. Abban minden visszaemlékező egyetértett, hogy ez a Török Sándor hős volt, nem lehet mást mondani. Egyszerűen nem ismerte a félelmet.

Ezeket a családi kapcsolatokat a családi kártya kötötte össze, amelyre úgy 100 éven át minden héten sor került. Akkor alakult ki, amikor Gojszi elkezdett fehérneművarrást tanítani. Kedd volt a szabadnapja a Mester utcai ipari iskolában, kedd esténként tartották a kártyanapot, amelyen írók, költők, meghalt férjének a barátai gyűltek ösz-

sze. Próbálkozott varrószalonnal is, oda az összes magyar író beíratta a lányát, nyilván így tudtak egy kis segítségét nyújtani neki. Pesten akkor egész hálózat működött, mindenki ismert mindenkit, és valahogy internet nélkül is minden megoldódott, minden kapcsolat élt, és mindenki tudomást szerzett mindenről.

Sokat hallom, hogy a Kádár-rendszerben nem lehetett beszélni a zsidóságról, hogy nem lehetett beszélni erről, arról vagy amarról. Én azonban másra emlékszem. Arra, hogy félévente egyszer üvöltözésbe fulladt a kártyázás, mert valaki megjegyzést tett, amelyben szerepelt a zsidó szó, és akkor az én Thury Zsuzsa nagynikém elkezdett kiabálni, hogy itt nincsenek zsidók. „Ne mondd, Misikém – mondta apámnak –, te nem vagy zsidó!” „De én zsidó vagyok, mert akit üldöztek, az zsidó.” „De te nem vagy zsidó, mert te a Szabadság téri templomban konfirmáltál!” Nem folytatom, mert nem szalonképes. Én mindenestre megtanultam, mit jelent, hogy őseim sokfélék voltak, de én zsidó származású is vagyok. És mivel a nevünk olyan, amilyen,

ez bármikor szóba is kerülhet. És ha szóba kerülhet, akkor szóba is kerül. És nincs más lehetőség, mint vállalni. Mert az ember oda tartozik, ahová éppen besorolják.

Ők őrzik az én hitemet.

Mező Ferenc Koszorúmegváltás

Egy nem helyénvaló világban, le-föl járkál, aki a helyét nem találja, voltak hű sétatársai, s lesznek, ha ott fenn is van Pozsonyi.

„Ez itt az Újlipócia, s ez a központja.”

mondta a

Tátra és a Raul Wallenberg sarkán megállva kicsit elgondolkodott, mielőtt jött volna a „szóda”, beavatás félére vágytam első utunkon, s be is tértünk az azóta rég bezárt pékhez egy sajtos stanglira, ő ismerősként érdeklődött üzletről,

családról,

majd a Költő háza mellett a Piccolóban megittunk persze néhány kis rozét, ahol pékek szabók és hentesek krónikása mellé nem üldögélt le agyondíjazott író, sikeres pártvezér.

Az idegeimre ment, mindig mindenkit meghívott, és nem hagyott fizetni, és az a szörnyen rekedt oktató hang, ahogy a fülemben ordította: „Bazmeg Feri! Radnóti gyilkosai a nemzeti hősök parcellájában fekszenek, és ezek őket is megkoszorúzzák!” Én meg dűnnyögtem, békítettem... Most melléjük temethetjük a szabadság édes madarát is. Itt a varjú turul.

Iván szétszóratott....

Pamer Nóra

Amiről kevesen tudnak Budapesten

Pamer Nóra utolsó – életében már meg nem jelent – könyve útikalauz: ismert budapesti helyekről, épületekről, műemlékekről ír benne, jelenükről és múltjukról, művészettörténeti vonatkozásairól, történetükről, hozzájuk fűződő legendákról, emberekről, akiknek élete összefonódott e helyek és művészeti emlékek sorsával. E számunkban újabb két fejezetet adunk közre az V. kerületről.

Ha a Galamb utca mesélni tudna...

Ha az V. kerületi Galamb utca mesélni kezdene, sok-sok mozzanatra ráismernénk, amelyek – mint elporladt mozaikkép kavicsei – megakadtak valahol az emlékezetünkben, anélkül, hogy összefüggésüket látnánk. Ha azonban összegyűjtjük a mozaikszemeket, és szép sorjában egymás mellé illesztjük őket, a 18. század végi és 19. század eleji Pest arculatának egyik jellegzetes vonása rajzolódik ki belőlük.

Az utca neve a 18. században Theatrum Gasse, azaz Színház utca volt, amely a Régiposta utca torkolatában álló rondellában, Pest egykori kör alakú védművében berendezett színházhoz vezetett. A 19. század elején, miután a mai Vörösmarty téren megépült az új Német Színház, Régiszínház utca lett belőle. E szerény kis utca egyik sarkán akkor már állt egy parádés épület, báró Péterffy János ítélőtáblai ülnök szép palotája. A Mayerhoffer András építőmesterrel 1756-ban építtetett palota világi barokk építészettünknek Pesten nemcsak legszebb, de egyetlen megmaradt épülete. Igaz, hogy dí-

szes főhomlokzata a mai Pesti Barnabás utcáról¹ nyílik, hosszan elnyúló, azóta lebontott oldalszárnya azonban a Galamb utca 1. telkén állt. A lebontott szárny helyén a többször is gazdát cserélt Péterffy-palotában 1831 óta működő vendéglő kerthelyiségét alakították ki 1936-ban.

Történetünk, amelynek következményeként az utca a nevét kapta, még az elnevezés előtti időbe nyúlik vissza. Két faragott galamb ugyanis olyan fölösleges pernek vált okozójává, mint Arany János A fülemiléjében a rossz szomszédok közötti ellenségeskedés, amely – ahogy a költő mondja – „török átok”. De hol voltak akkor Pesten törökök? Sehol. Csak az átkuk maradt itt a Galamb utca táján.

Ha törökök nem is, de törökországi alattvalók sűrűn jártak-keltek akkor Pesten, és a 18–19. század fordulóján számuk egyre nőtt. Főként kereskedők voltak: rácok, albánok, örmények, macedónok, görögök, akiket ortodox (görögkeleti) vallásuk okán a magyarok egységesen görögöknek neveztek. Ezek a Balkánon keresztül beáramló kalmárok egész hazánkat elárasztották árujukkal, olyanynira hogy a honi magyar és német kereskedőket csaknem tönkretették. Vagyis a török hódoltság Magyarországon már régen megszűnt, amikor kereskedelmi téren még mindig függő viszonyban álltunk az Oszmán Birodalommal. Annál többet árul el a kérdésről a helytartótanács és a pesti városi tanács vonatkozó iratanyagát feldolgozó szakirodalom, valamint azok az építmények, amelyeknek megvalósulása – közvetve vagy közvetlenül – a betelepült görögök tevékenységének eredménye volt. Ez utóbbinak legbeszédesebb példája a Petőfi téren álló ortodox templom, a Galamb utcáig kinyúló szentélyével. Ez a templom, amelyet néhány gazdag kereskedőcsalád építtetett, nemcsak műemlék, hanem bizonyítéka egy tehetséges és

¹ Ma Piarista köz (A szerk.)

öntudatos betelepült kisebbség szívós küzdelmének, majd a nehézségek felett aratott fölünyes győzelmének. E küzdelem végül teljes asszimilációt eredményezett. Sokuk késői leszármazottjai ma is itt élnek közöttünk, távoli eredetüket már nevük is csak ritkán árulja el.

Ahogy említettük, minden a kereskedelemmel kezdődött. A magyarok a hosszú hódoltság alatt, ha éppen nem harcoltak, akkor kereskedtek a törökkel. A bizonytalan politikai helyzet ellenére a kereskedelmi viszonyok meglehetősen korán rendeződtek, mert mindkét fél rá volt utalva a békeségre. A szattyán vagy más finom kidolgozású bőr, a selyem, a keleti fűszer és egyéb luxuscikk nem volt ritka portéka a török által megszállt magyar területeken és közvetlen szomszédságukban. Az adás-vétel központjai az országos vásárok voltak. A török világ megbízható krónikása, Takáts Sándor szerint nem a török uralom bénította meg egy ideig a magyar kereskedelmet, hanem a végvári vitézek. A magyar várvédők, ha a császártól nem kapták meg a zsoldjukat – ami gyakran előfordult –, ínségükben úgy segítettek magukon, hogy rajtaütöttek egy-egy országos vásáron, és kifosztották a kereskedőket. Ezt nevezték „vásárütésnek”, és ilyenkor a török és zsidó kalmárokat is magukkal hurcolták váltságdíj reményében. A hódoltsági területeken a török katonaság igyekezett a vásárosokat megvédeni, de nem mindig sikerrel. A budai pasa is hiába küldött panaszos leveleket Bécsbe. Idővel ezért a törökök is rákaptak a vásárütésre, ha nem is olyan gyakran, mint a végbeliek. 1615-ben Mohamed Musztafa szul-

tán szerződést kötött II. Mátyás királlyal, amelyben szárazon és vízen egyaránt biztosították a szabad kereskedelem lehetőségeit. 1665-ben a vasvári béke után a császári udvar ugyancsak kereskedelmi szerződést kötött a törökkel, majd a passzarováci béke² után újabb megállapodás következett.

E néhány adattal a török-magyar kereskedelmi kapcsolatok folyamatosságát akartuk érzékeltetni, valamint azt, hogy a magyarok már régen ismerték a Kelet felől török közvetítéssel idejuttatott árucikkeket, ezért a 18. és 19. században az ún. „törökországi alattvalóknak” – ha a magyar hatóságokkal nem is – a magyar vásárlóközönnyel meglehetősen könnyű dolguk volt. Nagy választékban olcsó és jó minőségű árut tartottak, ami veszélyeztette a honi magyar és német kereskedők üzletét. Védelmük érdekében ezért az itteni hatóságoknak megszorításokat kellett alkalmazniuk a Balkán felől beözönlő kereskedőkkel szemben, ezek egyike volt a letelepedési kötelezettség, mégpedig a családostól. A görögök ugyan-

² Az újabb irodalom pozsarováci békeként említi. Az angol és holland közvetítéssel 1718. június 5-én Szerbiában megkötött béke zárta le az 1716–17-es Habsburg–török háborút.

A Péterffy-palota a Galamb utca és a Pesti Barnabás utca sarkán

is ide-oda utazva, csak árujuk eladása idejére maradtak itt néhány napra, és így adót nem fizettek. További előnyt jelentett számukra, hogy távoli otthonukban családjuk ezalatt árubeszerzéssel foglalkozott, és előkészítette az újabb üzleti út lehetőségeit, biztosítva a kereskedelmi ingajarat folyamatosságát.

A számtalan magyar hatósági megszorítás részletezését elhagyva itt csak a végeredményre hívjuk fel a figyelmet: rövid időn belül számos törökországi üzletember telepedett le családjával együtt Pesten. Házat vásároltak, és tekintélyes vagyonú pesti polgárok lettek.

A különböző nemzetiségű és Pesten meghonosodott görögkeleti vallású kereskedők egészen különálló társadalmi életet éltek. A katolikusok nem fogadták bizalmukba őket. A legrégebbi görögkeleti vallású gyülekezet Pesten a szerbeké volt. 1695-ben épült és 1733-ban bővített szép barokk templomuk, amelyben szerb nyelven folyik a liturgia, ma is épségben áll az V. kerületi Molnár–Szerb–Veress Pálné utca által határolt nagy kertben. Miután az azonos vallású pesti görög és egyéb balkáni kereskedők száma megsaporodott, ők is ezt a templomot látogatták. Idővel azonban szerettek volna saját templomot, ahol görög nyelvű a liturgia. Ebbe az illetékes városi tanács nem egyezett bele, és azt a javaslatot tette, hogy minden második vasárnap legyen a Szerb utcai templomban görög nyelvű a liturgia. Ez a szerbeknek is jól jött volna, mert templomukat bővíteni akarták, és ehhez a nagy vagyonnal rendelkező görögök anyagi segítségére is számítottak.

A megállapodást a szerbek állítólag nem tartották meg, ezért a görögök to-

vábbra is önállóságra törekedtek. Többszöri visszautasítás után végül mégis megkapták az engedélyt új templom építésére. Az engedélyezés indoklása szerint a néhány családból álló, több nemzetiségű vallási közösség anyagi helyzete igen előnyös, és a nemzetiségek közül „a görögök száma előreláthatóan nőni fog”. A görögkeleti vallási közösség igényességére jellemző, hogy új templomuk számára az egyik legdrágább telket vásárolták meg Pest szívében, a piarista kollégium akkor éppen eladó telkét a rajta álló épülettel együtt, a mai Petőfi tér és a Galamb utca között. Az 1791-ben lefektetett alapkő okiratának másolata szerint a templomot „Mária mennybemenetelének tiszteletére szentelik, és a hellén múzsák számára lakhelyül biztosítják”. A templom hatalmas anyagi ráfordításokkal tíz év után készült el. Az első tervek Thalherr József kamarai másodépítész készítette, majd Jung József (1734–1808) átdolgozta azokat, és a kivitelezést is rá bízta.

Jung a kor egyik legtöbbet foglalkoztatott építésze volt. A görögkeleti templommal késő barokk építészetünk egyik utolsó, már a klasszicizmus felé mutató szép példáját alkotta. Az eredetileg kéttornyú templom egyik tornya 1944-ben elpusztult, az épület

A pesti görögkeleti templom az eredeti tornyokkal

azonban csonkasága ellenére is ékessége a pesti Duna-partnak ma is.³ A tömören megfogalmazott Petőfi téri homlokzat mögött a háromhajós, könnyed és levegős belső csaknem a Galamb utcáig húzódik. Elegáns térhatása és finom részletei mindenképpen jó ízlésű és gazdag megbízókra vallanak. A görög kereskedők ilyenek voltak. Bizonyítéka ennek a pompás ikonosztáz is, amelynek faragványos keretét Joanovics Miklós, a Naxosz szigetéről származó híres egri faszobrász készítette 1800-ban.

Joanovics mester az ikonosztáz királyi ajtaja fölé a császári koronát tartó két galambot faragott, amelyeknek a legfőbb építetők, a görögök és a macedónok összefogását kellett volna szimbolizálniuk. A két galamb azonban összefogás helyett ellentétet szított a békés vallási közösségben. Történt ugyanis, hogy 1803-ban egy júliusi vasárnapon a görög származású budai püspök, meglátván a két galambot az ikonosztáz ajtaja felett, mérhetetlen dühbe gurult, és azonnali eltávolításukat követelte, mert szerinte az ilyen díszítés ellenkezett az ortodox egyház kánonjával. Az egész egyházközség értetlenül állt a püspök követelésével szemben, aki a liturgiához tartozó királyi ajtó bezárását is elrendelte, míg annak galambdíszítményét le nem veszik. A hívők a városi tanácshoz fordultak segítségért, mert püspökük kérését nem tartották jogosnak, a püspök viszont a helytartótanácson keresztül akarta az egyházi vezetőket engedelmesre szorítani. Mivel azonban a városi tanács és a helytartótanács is tanácstalan volt e szokatlan ügyben, a karlócai metropolitához fordultak javaslatért. Ő elrendelte, hogy a közeli érseki látogatásig minden maradjon a helyén. A görögök azonban, megelégedve a püspökükkel való rossz viszonyt – aminek a galambügyn kívül nyilván más oka

is volt –, engedtek a követelésnek, és levették a galambokat még az érseki döntés előtt. Ezt a macedón közösség megkérdése nélkül tették, amire olyan ellenségeskedés támadt a kétnemzetiségű közösségben, hogy a világi hatóság kénytelen volt közbelépni. Pénzbüntetést is kilátásba helyezve hivatalosan figyelmeztették az ellenségeskedőket, hogy hagyjanak fel egymás gyalázásával.⁴

Több mint három évig tartott ez az áldatlan állapot, sok egyházi és világi leváltással, panasszal, vizsgálattal és civakodással, amelyet az egész város figyelemmel kísért. Ekkortájt a Régiszínház utca déli végén egy szemfüles posztókereskedő cégérül egy galambot választott, és üzletét „A fehér galambhoz” címezte, félreérthetetlenül célozva a görögkeleti vallású kereskedők galambperére, amely a szomszédságban zajlott. Hogy gúnyból vagy üzleti irigységből tette-e, ma már nem tudhatjuk, hisz az egykori posztókereskedő nemzetiségét sem is-

⁴ Pikó Mózes egykori ortodox szerzetes szóbeli közlése szerint a galambnak az ikonosztáz ajtaja feletti ábrázolása semmilyen liturgikus vagy egyéb egyházi kánonban nem ütközik. Tehát Pesten az 1800-as évek elején egyházművészeti-liturgikus vita mögött a kis balkáni népek egymással való viaskodása, egymással szembeni emancipálódási törekvése húzódhathatott meg, hiszen az ortodox kereszténység kezdettől fogva nyelvhez és kultúrához kötött, és bárhol éljen is a világban, kisebbségi létében is ragaszkodik egykori anyae gyházához és annak nyelvéhez.

E konfliktus a templom történetének kezdetén zajlott. 1950-ben azonban az akkor és egészen a rendszerváltásig regnáló egyházi vezető a templom feletti jurisdíctiót megváltoztatta, s bár Berki Feriz hosszú időn keresztül görögül vezette a liturgiát, gyakorlatilag a moszkvai patriarchátus joghatósága alá rendelte az egykor görögök által épített templomot, akárcsak az ún. magyar ortodoxiát. Hosszú pereskedést követően a 2000-es években a magyar Legfelsőbb Bíróság helyben hagyta a moszkvai patriarchátus tulajdonigényét a templomra. Ahol valaha a görögök és macedónok galambjai ülték, oda ma akár a csillapíthatatlan orosz birodalmi igényt szimbolizáló kétfejű sas is kerülhetne. (A szerk.)

³ Azóta a csonka toronyra modern formájú, az eredetire utaló toronysisakot húztak. (A szerk.)

A templom a Petőfi szoborral

merjük. Az viszont tény, hogy a pesti boltosok között általános volt az irigység a gazdag görög kereskedőkkel szemben. Ezt igazolja az is, hogy 1820-tól kezdve már az utcát is Galamb utcának nevezték.

Epilógus

Az 1830-as években, miután Görögország végre felszabadult a 400 évig tartó török uralom alól, a nálunk diaszpórában élő görögök közül többen visszatértek hazájukba. Kapcsolatuk Magyarországgal azonban nem szakadt meg. Már csak azért sem, mert akkorra a görögök fejlődő gazdasági életünk jelentős tényezői lettek. Az ún. kompániákba tömörült görög kereskedők kezén felhalmozódott tőke lehetővé tette, hogy a gazdasági élet minden ágában közreműködjenek, sőt vezető szerepet töltsenek be. A helyzet érzékeltetésére itt csak a legismertebb neveket említjük. E családok nemcsak házat vettek Pesten, hanem hatalmas földbirtokokat vásároltak, és bankári tevékenységet is

folytattak. A Nákosz testvérek, a Nákó grófok ősei, Christoforosz és Kyrillosz nyerték el a magyar grófi címet. Gabonakereskedők, valamint bőkezű mecénások voltak. Egyik városi palotájuk – impozáns klasszicista épület – a mai Gresham-palota helyén állt. Sina Simon és két fia, György és Simon ugyancsak főúri rangot, báróságot nyertek hazánkban. György Széchenyi Istvánnal volt baráti és üzleti kapcsolatban. Ő nyújtott hitelt a Lánchíd és a Magyar Tudományos Akadémia építéséhez. Mecénási tevékenysége is számottevő volt. Haris Gergely, a mai Haris köz helyén felépíttette a híres Haris-bazárt, ugyancsak jelentős összegekkel támogatta a magyar és a görög kultúrát.

Irodalom:

Takáts Sándor: Rajzok a török világból I. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1915.

Horváth Endre: Az újjörögök. (Kincsestár 21.) Budapest, Magyar Szemle Társaság, [1943].

Füves Ödön: A pesti görög templom építéstörténete. *Építés-Építéstudomány* 7. évf., 1975/1–2, 153–170.

Füves Ödön: A pesti görögök és makedorománok galambpere. *Antik Tanulmányok* 18. évf., 1971/1–2, 52.

Egy 19. századi „pláza” emléke és az utókor hiányos emlékezete

Az V. kerületben a Petőfi Sándor utca és a Haris köz sarkán álló házban – a Haris közt jelző utcatábla közvetlen közelében – bronzba öntött szép felirat emlékeztet Harris Gergely görög származású kereskedőre, akinek Haris-bazár nevezetű nagy üzletháza valaha e köz helyén állt, pontosabban a mai Petőfi Sándor utca 30/A–B helyén, a Váci utca felé mélyen benyúló telkeken, beleértve a közt is. A Haris-bazár nemcsak a legnagyobb, de a leglátványosabb üzletháza volt a 19. század végi Budapestnek – értesülünk a feliratból.

A Haris-bazár Váci utcai homlokzata

Ma már nem lehet pontosan megállapítani, miért nevezték bazárnak, valószínűleg ez volt az ilyen típusú épületek divatos megjelölése, de az építető görög származása is közrejátszhatott abban, hogy ezt a Keleten közismert elnevezést alkalmazta annak az épületnek a megnevezésére, amelyben különböző árucikkkel kereskedő üzleteket helyeztek el. Nyugaton galériának nevezték a hasonló létesítményeket. Ilyenek például az ugyancsak a 19. század vége felé épült és még ma is eredeti formájukban működő milánói vagy brüsszeli híres galériák kávéházaikkal és elegáns üzletsoraikkal az üvegtető alatt. A Haris-bazárnak és az említett galériáknak ugyanis az üvegtető volt a legfőbb ékességük. A felülről beáramló fény

levegősebbé és barátságosabbá tette az épületbelsőt az addig megszokott, sötét és szűk boltokkal szemben. Persze mindehhez megfelelő alaprajzi elrendezés is kellett, tágas közlekedőterek és jól elkülöníthető, egyforma kis üzletek – ma azt mondanánk, hogy butikok – sora. A vasszerkezetű, nagy fesztávot áthidaló üvegboltozat a 19. század nagy vívmánya volt, amely első és átütő sikerét 1851-ben John Paxton ún. Kristálypalotájával aratta Londonban, ahol az első világkiállítást ebben az üvegtető épületben tartották.

A század második felében már a világ minden számottevő nagyvárosában találunk ilyen vasszerkezetű üvegfödémcsarnokkal. A belga Victor Horta színes üvegelemek kombinációjával még magánházaknál is alkalmazta egy-egy lépcsőház vagy dekoratív középtér kiemelésére, de legtöbbször a belső tér télikerttel való meghosszabbítására.

A Haris-bazár kupolacsarnoka

A Haris-bazár is üvegekupolával épült. A felülről beáramló természetes fény, valamint a rendezett közlekedőutak és a kupola

alatti kör alakú teret körülvevő korinthoszi oszlopok szegélyezte árkádok egyenletes sora határozta meg belső hangulatát. Minden árkádból egy-egy üzletbejárat nyílt. Ez volt az építészeti alapkonceptió, a többi – szökőkút, pálmák, kagyló alakú fülkékben elhelyezett szobrok stb. – mind csak a luxust hangsúlyozó, járulékos dekoratív elem. Természetesen a pesti polgárnak ez tetszett a legjobban, s mivel a kupola alatti rondót kávéháznak rendezték be, a Haris-bazár a pestiek nyilvános szalonja lett. Sikk volt kávéra vagy csokoládéra betérni a bazárba, ahol a bevásárláson kívül a legfrissebb pletykák is beszerezhetők voltak. A bazár több funkciót is betöltött, hasonlóan korunk nagy alapterületű és tetszetős kivitelű plázáihoz, amelyekben a bevásárláson kívül szórakozni is lehet.

Szerkezetét és funkcióját tekintve a Haris-bazár a maga korában modern épület volt, amelynek megépítéséhez korszerű szaktudás és tájékozottság kellett, vagyis jó építész. És éppen az építész nevét hagyta ki az emléktábla szövegéből az arra illetékes kerületi szervezet. Pedig Feszty Adolf (1846–1900) ugyancsak jeles építész volt a „békeidők” nagy építészeti fellendülésének, munkájával ő is hozzájárult ahhoz, hogy

Feszty Adolf, a bazár építész

Budapest valóban világvárosi szintre emelkedhetett.

Feszty Adolf – a festő Feszty Árpád fivére – építészeti pályafutását komoly tanulóévek alapozták meg. Bécsben folytatott tanulmányait Zürichben fejezte be, ahol két évig volt a világhírű építész, Gottfried Semper tanítványa. Budapestre ha-

zatérve építészeti irodát nyitott, első nagy megbízása a Haris-bazár megtervezése és felépítése volt 1875-ben. Ezen kívül számos más épülettel gazdagította Budapestet, amelyek közül három még ma is áll az Andrássey úton. Szakmai elismertségét igazolja, hogy az akkor kiépülő Sugár – a mai Andrássey – utat indító, talán leghangsúlyosabb épületnek, az egykori Foncière Biztosító székházának (Andrássey és Bajcsy-Zsilinszky út sarka) tervezésével is őt bízták meg.

A Haris-bazár minden közkedveltsége ellenére sem volt hosszú életű. A Belváros rendezésének esett áldozatul: ugyancsak Haris Gergely kezdeményezésére és beruházásával 1910-ben lebontották a bazárt, és 1914-re kialakították a mai Haris közt. A nyugodt ritmusú új üzletek sorát Rainer Károly tervezte. Haris Gergely ötletét követve alakították ki folytatólagosan a Pilvax közt is, az ott ugyancsak két telket elfoglaló Libusinszky-ház lebontásával. A Haris család – amely a török elől menekülve egyre nyugatabbra került, és a 18. században telepedett le Pesten – valóban megérdemli az emléktáblát, mert nagy vagyonával Budapest építészeti arculatát gazdagította. Haris Gergely pompás bazárjára emlékezve építészről sem volna szabad megfeledkezni.

Irodalom:

Tarr László: A régi Váci utca regényes krónikája. Budapest, Helikon Kiadó, 1984.

Szénássy Árpád: Egy budapesti keleti bazár 110 éves története. Műemlékvédelem, 1966/3.

A Foncière Biztosító palotája

TARTALOM

Donáth László: Hamu és hazugság	2
Paul Tillich: A remény joga	4
Gergely Ágnes: 137. zsoltár	10
Varga Mátyás: Európa elrablása	11
Paul Celan: Halálfüga	13
Koczor Tamás: Lehet-e a holokausztt Istén 20. századi jelvévé?	14
Balla Zsófia: Vörös csík, vékony vérfonál – Szép, szomorú ország	19
Donáth László: Levi testamentuma	20
Balla Zsófia: Szünetlen kép: hogyan lehet	22
Óze Sándor: Párhuzamosított történelem	23
Donáth László: A zsidózó magyarokról	31
Péchi Simon: 23. zsoltár	38
Ludassy Mária: Fehér jakobinizmus	39
Balla Zsófia: Ég és föld	50
Szilágyi Ákos: Szerzői ajánlás a Franzi című poémához	50
Szilágyi Ákos: Franzi – Poéma hőssel	52
Murányi Gábor: „A zsidók alaposan próbára teszik a türelmünket” – Sajtószemle 1944-ből	57
Balla Zsófia: Őszi körforgás	61
Bársony János: „Szenvedés útján keresztül”	62
Balla Zsófia: Dal szavak nélkül	75
Lőrincz Borbála: Porrajmos	76
Lászlóffy Julianna: A meleg és a holokausztt	78
Balla Zsófia: Sorsodra várva	79
Lőrincz Borbála: Az erőszak emlékezete és felejtése	79
Balla Zsófia: Töredékek	87
Aki még elrejtőzködésében sem hiábavaló – Interjú Schweitzer Józseffel	88
Gergely Ágnes: Ajtófélfámon jel vagy	95
Erdélyi Lajos: A hideg krematórium grafikusa	95
Holló Imre: Palackposta – Beszámoló a grafikai sorozat születésének körülményeiről	97
Alfred Paszternáknak, a Leiche Kommando túlélőjének visszaemlékezése	100
Meglepetés: a fürdőszobában víz folyik	101
Lénárt Gábornak, a hullakommandó kápojának visszaemlékezése	102
Salvatore Quasimodo: Auschwitz	103
B. Gáspár Judit: Miért? – Heller György Auschwitz naplójáról	104
Balla Zsófia: A dolgok emlékezete	106
Várdy Péter: Epitáfium Sjonny d’Hondt emlékére	106
Balla Zsófia: Izkor	110
Füzéki Bálint: Levél lányomnak Drezdába	110
Gergely Ágnes: Temető Pannóniában	111
Pfítzner Rudolf: 70 év után – Emlékek és recepciójuk	112
Balla Zsófia: Bach: F-dúr prelúdium és fuga	116
Ribáry Márton: Franz Rosenzweig és a zsidó élet eszméje	116
Balla Zsófia: Emlékünnepély	122
Franz Rosenzweig: Tanulni mivégre	123
Balla Zsófia: Legyen a szárnyas győzelem	130

Süveges Gréta: A „palesztínai anya” árvája.....	130
Friedrich Gorenstein: Példabeszéd a bűnös ember szenvedéseiről.....	133
Balassa Péter: Jeruzsálem kapujában.....	134
Balla Zsófia: A harmadik történet.....	140
Mártonffy Marcell: Írott coprus – Borbély Szilárd-blaszfémiák.....	141
Borbély Szilárd: Haszid Szekvenciák XXII.....	150
In memoriam Bächer Iván.....	151
Az utolsó próféta – Interjú Kósáné Kovács Magdával.....	151
Bächer Iván: Az én isteneim.....	157
Mező Ferenc: Koszorúmegváltás.....	165
Pamer Nóra: Amiről kevesen tudnak Budapesten 17–18.....	166

A 76–77. és a 78. oldalon a holokauszt cigány és homoszexuális áldozatainak berlini emlékművei láthatók.
Vojnich Erzsébet és Szüts Miklós templomtárlatáról Felicides Ildikó képeit közöljük.
A lap megjelenését a „Budapest Bank Budapestért” Alapítvány támogatta.

HÉT HÁRS

A Csillaghegyi Evangélikus Egyházközség lapja

Felelős szerkesztő: Donáth László lelkész
Szerkesztő: Ittész Nóra

Cím: 1038 Budapest, Mező u. 12.
Telefon: +36 20 4601345
E-mail cím: hethars@gmail.com
Honlap: www.evangelikusbekas.hu,
www.gaudiopolis.hu

Tipográfia: Tellér Mária
Tördelés: Hartai Krisztina
Nyomtatás: mondAt Kft.

Adományokat az egyházközség
OTP 11703006-20013365 számlaszámára várunk.